

ΛΕΞΑ
ΥΚΡΑΪΝΙΚΑ

Παμ 2

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

2

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1907–1908)

AV

ВОЛИНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ ЛЕСІ УКРАЇНКИ

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

**Повне академічне
зібрання творів**

У ЧОТИРНАДЦЯТИ ТОМАХ

Том 2

**ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ
(1907–1908)**

ЛУЦЬК · 2021

УДК 821.161.2'05-12

У45

Редакційна колегія: Віра Агеева, Юрій Громик, Оксана Забужко,
Ірина Констанкевич, Марія Моклиця, Сергій Романов

Редакторка тому: Марія Моклиця

Упорядкування: Світлана Кочерга, Олександра Вісич

Коментар: Віра Агеева, Олександра Вісич, Світлана Кочерга

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 2 вміщує твори, завершені у 1907–1908 роках: драматичну поему «Кассандра», діалог «Айша та Мохаммед», драму «Руфін і Прісцілла».

Видання присвячене 150-річчю з дня народження Лесі Українки, підготовлене за сприяння Міністерства культури та інформаційної політики України та Українського інституту книги.

Розраховане на широку читацьку аудиторію та призначене для безоплатного розповсюдження.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-717-2

(Т. 2)

© Волинський національний
університет імені Лесі Українки,
2021

ЗМІСТ

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

Кассандра	9	311
Айша та Мохаммед	99	354
Руфін і Прісцілла	105	357

Коментарі та примітки		311
-----------------------------	--	-----

Номери сторінок, на яких починаються коментарі
до відповідних творів, подано курсивом у стовпці праворуч.

**Драматичні
твори**

(1907–1908)

КАССАНДРА

Драматична поема

ДІЯЧІ:¹

КАССАНДРА²— дочка Троянського царя Пріама,
пророчиця, жриця Аполлона.

ПОЛІКСЕНА³— її сестра, молода дівчина.

ДЕЙФОБ⁴— її найстарший брат, вітаг військовий.

ГЕЛЕН⁵— другий її брат, віщун і жрець.

ПАРІС⁶— наймолодший брат Кассандрин.

ГЕЛЕНА⁷— жінка Спартанського царя Менелая,
що втекла з Парісом у Трою.

АНДРОМАХА⁸— жінка Гектора, брата Кассандриноного.

ЛЕВКЕ	}	рабині Андромахи.
ХРІЗЕ		
АЙТРА		
КЛІМЕНА		
КРЕУЗА		

СТАРА РАБІНЯ Поліксенина.

ДОЛОН⁹— молодий троянець, колишній наречений Кассандрин.

ОНОМАЙ¹⁰— царь Лідійський, що сватає Кассандру.

1-Й ВАРТОВИЙ	}	сторóжа міста Іліона в Трої.
2-Й ВАРТОВИЙ		
3-Й ВАРТОВИЙ		
4-Й ВАРТОВИЙ		

ФЛЕЙТИСТ.

КІТАРИСТ.

СІНОН¹¹— Еллін, шпігун.

АГАМЕМНОН АТРИД¹²— царь Аргоський, найстарший
вітаг ахайського війська.

МЕНЕЛАЙ АТРИД¹³—брат його,
царь Спартанський
ОДИССЕЙ—царь Ітаки
ДІОМЕД
АЯКС

} підрядні ватаги
ахайського війська.

КЛІТЕМНЕСТРА¹⁴—жінка Агамемнона.

ЕГІСТ¹⁵—родич і намісник Агамемнона.

ТРОЯНЦІ, ТРОЯНКИ.

РАБИ, РАВИНИ, ВОЯКИ ТРОЯНСЬКІ Й ЕЛЛІНСЬКІ.

Діється в часи еллінсько-троянської війни,¹⁶ в Трої,¹⁷ в місті Іліоні.¹⁸ Епілог—в Елладі, в столиці Арголіди Мікенах.¹⁹

I

Кімната в гінекею (жіночій половині) Пріамових палат. Гелена сидить на низькому різьбленому стільці і пряде пурпурну вовну на золотій кужілці,²⁰ сама пишно вбрана, на поясі вісить кругле срібне свічадо.²¹

КАССАНДРА увіходить в кімнату, замислена, дивиться поперед себе, погляд її падає на Гелену, немов пронизує її і немов бачить крізь неї ще щось далі. Так дивлячись, Кассандра спиняється посеред кімнати і стоїть мовчки.

ГЕЛЕНА.

Сестрице, радуйся!

КАССАНДРА.

Радій, Гелено, —

бо ми не сестри.

ГЕЛЕНА.

Ох, я добре знаю,

що осоружна я тобі, як смерть.

КАССАНДРА.

І ти, і смерть — обидві рідні сестри.

ГЕЛЕНА.

Кассандро!

КАССАНДРА.

Так зови мене, Гелено,

а не сестрою.

ГЕЛЕНА (вражена).

Більш тебе ніколи

не назову сестрою. Тільки чом
себе ти не зовеш сестрою смерти,
було б тоді се більше до лица.

Вже так, що до лица!

КАССАНДРА.

Візьми свічадо.

ГЕЛЕНА.

До чого сі слова?

КАССАНДРА.

Візьми свічадо!

(Гелена мимохіть слухається її і бере свічадо в руки. Кассандра стає з нею поруч.)

Дивись: от ти і я, — у нас нічого
подібного нема.²²

ГЕЛЕНА.

А хто ж те каже?²³

КАССАНДРА.

Якби я так була подібна смерти,
була б тобі подібна.

ГЕЛЕНА.

Геть іди!

Чого ти смерть на мене накликаєш?²⁴

КАССАНДРА.

Хіба сестра сестру повинна вбити?
Сестра сестрі частіше помагає.

ГЕЛЕНА.

Так ти того прийшла сюди до мене,
щоб дорікати? Що ж, печи, картай,
вам тільки й радощів, коли я плачу.

(Кассандра бере з її рук свічадо і держить проти її лиця. Гелена на-
суплює брови, але не плаче і не одвертається, обличчя їй помалу
випогожується.)

КАССАНДРА.

Ти плакати не можеш, як і смерть.
Дивись: твое обличчя знову ясне,²⁵
знов тая сила у твоїх очах,
велика сила, — їй усі коряться,
всі смертні і Кассандра вкупі з ними.²⁶
Ідеш ти — і старі, поважні люде
склоняються перед тобою низько
і мовлять урочисто: богорівна!
Ти глянеш, кам'яніють мужі сильні
і тихо шепотять: непереможна!
Ти поцілуєш — і погасне погляд

у наймолодшого з синів Пріама,²⁷
кров хвилею потужною приб'є
до серця, і німіє серце й слово,
і блідне пам'ять, і обличчя блідне,
і весь він твій, і вже нема для нього
ні матері, ні батька, ні родини,
ні краю рідного... Троянки, плачте!
умер, загинув молодий Паріс!²⁸

ГЕЛЕНА.

Ти братові своєму смерть віщуеш?

КАССАНДРА.

Для мене він давно вже не живе.

ГЕЛЕНА.

Ненáвисна! Я знаю, як ти зроду
ворогувала на Паріса.

КАССАНДРА.

Зроду
любила я його.

ГЕЛЕНА.

А нащо ж ти
вмовляла батька й матір не приймати
його до двору, як прийшов він вперше
від пастухів убогих,²⁹ що його
ховали від пророцтва навісного?³⁰

КАССАНДРА.

То не було пророцтво навісне.
Умерти або жити з пастухами
було б єдине для Паріса щастя.

ГЕЛЕНА.

Чому ж то так? Чому ж то Деїфоб,
і Гектор,³¹ і Гелен, і всі брати,
і сестри всі, і ти сама, Кассандро,
в палатах здатні жити, а Паріс
у куріні пастушім мав би скніти?

КАССАНДРА.

А скніти у палатах, може, краще,

так як Паріс у тебе в гінкеї?
І Деїфоб, і Гектор, і Гелен,
живуть, не скніють: Деїфоб на раді,
а Гектор на війні, Гелен у храмі —
живуть душою й тілом. А Паріс?
Він тільки й жив, як грав там на сопілці³²
серед отар. Мовчить Паріс на раді,
і зброю надягає, мов кайдани,
боги з ним на розмові не бувають.

ГЕЛЕНА.

З ним Афродіта³³ розмовляє!

КАССАНДРА.

Ні!

Він раб її, з рабом нема розмови.
Вона велить, він слухає та й годі.

ГЕЛЕНА.

Се ж тільки ти змагаєшся з богами,
за те вони тебе й карають.

КАССАНДРА.

Що ж,

їх сила в карі, а моя в змаганні.

ГЕЛЕНА.

Для того ти й з Кіпрідою³⁴ змагалась,
коли вона Паріса напутила
до мене в Спарту³⁵ плисти? Що ж, Кассандро,
Кіпріда, бач, перемогла тебе!

КАССАНДРА.

Мене, Гелено? Ні, тебе й Паріса.

ГЕЛЕНА.

Але ж Паріс послухав не тебе.

КАССАНДРА.

Глухий не чує — де ж тут перемога?

ГЕЛЕНА.

Та хто ж би слухав провісті твоєї?
Не говорила ж ти, почім ти знала,
що вийде з подоріжжя.

КАССАНДРА.

Я не знаю
нічого, окрім того, що я бачу.

ГЕЛЕНА.

Та що ж могла ти бачити тоді?

КАССАНДРА.

Я бачила, як молодик вродливий
з веселим серцем на чужину плив,
не посланцем народу велемудрим,
не збройним вояком і не купцем;
шличок пастуший легкодумне чоло
не зброїв, а красив. І я сказала:
«Гей, куйте шоломи, троянські мужі,
утрое, вчетверо кладіть блискучу мідь!»
А потім... ох, страшна була хвилинка,
як він прибув, а з ним і ти, Гелено,
і я отой смертельний поцілунок
побачила...

ГЕЛЕНА.

Кассандро! се неправда!
Паріса я в той час не цілувала.

КАССАНДРА.

І все-таки я бачила його,
той поцілунок, саме в ту хвилину,
коли до нашої землі торкнулась
червоновзута білая нога³⁶
твоя, Гелено. Ранила ти землю.

ГЕЛЕНА.

Ти крикнула до мене: «Кров і смерть!»,
того тобі довіку не забуду.

КАССАНДРА.

Я не тобі те крикнула, Гелено.
Була я в той час новонароджена
і криком болю світ новий стрічала.
Я бачила: Паріс на нас не глянув,
устами тільки привітав троянців.

Я бачила, як на його думки
сандалія червона наступила.
Я крикнула: «Несіть ячмінь і сіль,³⁷ —
за жрицею рокована йде жертва!»
Розвіяв вітер золотее пасмо
твого волосся. «Мчить Арес³⁸ неситий
на повіді Кіпрідинім, як огирь
в палú жаги. Готуйте гекатомбу!» —
волала я і бачила: на морі
вже чорні кораблі багряню хвилю
стернами різали, вітрила рвались...
На шоломах у вояків ахайських
тряслися грізно гриви...³⁹

ГЕЛЕНА.

Ти безумна!

Хіба в той день ахайці приплили?
Ми ж більше року прожили спокійно!

КАССАНДРА.

Я бачила в той день ахайське військо.
Тепер я бачу: Менелай бере
тебе за руку...

ГЕЛЕНА.

Геть від мене, люта!

Неправда то! неправда! І ніколи
того не буде! Краще розіб'юся,
упавши з вежі на каміння гостре!

КАССАНДРА (з невністю).

Твій чоловік бере тебе за руку,
і, ледве взяв, вже ти його ведеш.
Ти попереду, він іде позаду...
Чужі моря, чужі краї минає
ваш корабель, несучи вас додому...
Огні погасли на руїнах Трої,
і дим від Іліона в небі зник...
А ти сидиш на троні, ти цариця,
прядеш собі на золотій кужілці

пурпурну вовну, і червона нитка
все точиться, все точиться...

ГЕЛЕНА.

Неправда!

КАССАНДРА.

О Богорівна! О Непереможна!
Епіметея⁴⁰ дочко!

ГЕЛЕНА.

Що се знов?
яке нове безумство? Як ти смієш
казать мені: Епіметея дочко?

КАССАНДРА.

Був Прометей⁴¹ і був Епіметей,
одного батька-матері синове.
Життя й вогонь дав людям Прометей
і знав, що мўки ждуть його за тее,
провидець мук не одвернув од себе, —
з усіх синів праматери Землі
його найгірше покарала Мойра.⁴²
Епіметей не знав нічого. Завжди
у нього думка доганяла вчинок.
Він взяв собі за жінку ту Пандору,⁴³
що смерть і горе людям дарувала,
і був щасливий з нею, і довіку
ніхто його нещасним не назвав.⁴⁴
Одного батька й матері синове,
тітани⁴⁵ зроду не були братами,
а ти хотіла, щоб тебе Кассандра
сестрою називала! Ні, Гелено,
неправди я не можу говорити.

ГЕЛЕНА.

Неправда все, що ти коли говориш!

КАССАНДРА.

Епіметей казав так Прометею
і був щасливий. Радуйся, царице!

(Виходить.)

Кассандрин покій. Кассандра пише Сибілінську книгу⁴⁷ на довгому пергаменті.⁴⁸ Коло неї великий триніг з запаленим куревом.⁴⁹

Поліксена (в білому убранні,⁵⁰ червоні стрічки й червоні квітки з гранати в косах).⁵¹

Кассандро, рідна, ти не знаєш, люба,
яка щаслива я! Який вродливий
мій Ахіллес,⁵² мій наречений! Часто
я з брами⁵³ бачу, як він їде полем,
мов Геліос⁵⁴ прекрасний, так він сяє.
З Атрідами в незгоді він, і хоче
в міцному мирі з батьком нашим бути.
І шлюб наш буде вже одразу плідним, —
так кажуть мірмідонці⁵⁵ і троянці, —
бо з нього зродиться і згода, й сила,
і не загине вже святая Троя,
не вмере народ державного Пріама!

КАССАНДРА.

Пробач мені, сестричко, я не можу
тепер з тобою говорити. Бачиш,
тепер пишу я книгу, на розмові
я мушу бути з яснокудрим богом.⁵⁶

ПОЛІКСЕНА.

Негарно заздрити сестрі, Кассандро,⁵⁷
не винна я, що Ахіллес мене,
а не тебе з усіх царівен вибрав,
не дівчина ж бо мужа вибірає,
а він її. І з того я не винна,
що ти не вміла догодить Кіпріді.

КАССАНДРА.

Ні, Поліксено, я тобі не заздрю!⁵⁸

(Заслоняє лице покривалом.)

ПОЛІКСЕНА.

Прости, кохана, я тебе вразила.

В своєму щасті я зовсім забула,
що слово «шлюб» гірке моїй Кассандрі
від того часу, як Долон зрадливий
одкинувся від неї.

КАССАНДРА.

Поліксено,
що говорить про те! Я добре знала,
що я йому дружиною не буду.

ПОЛІКСЕНА.

А нащо ж ти приймала подарунки?

КАССАНДРА.

Бо я його любила. Ті дари —
то все, що міг Долон Кассандрі дати.
Чому ж я мала б і того зрікатись?
Він щиро те давав, а я те брала,
щоб мати спогад про хвилини щастя,
бо знала я, їх небагато буде.
Дивись: і досі золота гадючка⁵⁹
мені правницю оббиває так,
як спогад в'ється коло мого серця...

(Показує обручку на руці вище ліктя.)

Долон не винен. Винні сії очі,
не вмів їх погляд мовити: «кохаю»,
хоч від кохання серце розривалось.
Боявся їх Долон. Він сам казав,
що вбили щастя наше тії очі
холодними і твердими мечами.
Вони однакові були, незмінні
перед богами і перед коханим.
Не міг Долон очей тих подолати,
не міг він погляду їх одвернути
від таємниці до живого щастя.⁶⁰
І знала я, що в сих моїх очах
моя недоля, тільки що робити?
Хіба осліпнути? Бо де візьметься

у птиці віщої⁶¹ коханий погляд
голубки, що воркує.⁶²

(Поліксена дивиться їй в очі.)

Поліксено!

Не придивляйся до моїх очей.
Не говори до мене, не питай
нічого, нічогісінько. Ти знаєш,⁶³
тебе я над усіх сестер злюбила.
Не говори до мене.

ПОЛІКСЕНА.

Ні, Кассандро,
не думай ти, що й я тобі ворожа,
як інші всі. Не винна ж ти, що хвора,
що бог тобі так затуманив думку,
що скрізь лихе ввижається тобі
там, де його і признаку немає,
що ти собі та й людям труїш радість.
Мені тебе, голубко, дуже шкода.

(Сідає на низенький ослінчик біля ніг Кассандри.)

Сестричко, розчеши мені волосся.
Мені казала мати розчесатись,
та бачиш, як заплуталось воно,
та ще тут сі квітки ніяк не вийму.

(Виймає з-за пояса золотий гребінець і маленьке кругле свічадо.)

Ось маєш гребінець.

(Подає гребінець Кассандрі, тая бере слухняно, починає розв'язувати
стрічки, виймати квітки з волосся. Поліксена дивиться в свічадо.)

КАССАНДРА (шепоче).

Яка хороша
моя сестричка! Заздрісні боги
собі найкраще в жертву вибирають.
О, краще б я тепер мечем жертovníм⁶⁴
життя її перетяла, от зараз,
поки вона ще горя не зазнала!

ПОЛІКСЕНА (бачить в свічаді очі Кассандри.)

Кассандро, я боюсь твоїх очей!

Чого так дивишся? Що ти шепочеш?

КАССАНДРА.

Нічого, ні, нічого. Ти казала,
що хвора я. Так, може, се і правда,
я, певне, хвора, не вважай на мене...
Згадала я про нашого Троїла,⁶⁵
до тебе він такий подібний був...
а надто як лежав мечем пробитий...⁶⁶
спокійний, тихий, гарний... Поліксено,
ти вже забула, чий то був той меч
у грудях брата нашого Троїла?⁶⁷

ПОЛІКСЕНА.

Кассандро, нащо спогадами труїш?
На те війна.

КАССАНДРА.

Ох так, на те війна:
убити брата, потім заручити
сестру за себе...

ПОЛІКСЕНА.

Брат давно убитий,
і я його зовсім не пам'ятаю,
та й Ахіллес тоді зовсім не знав,
кого він убивав.

КАССАНДРА.

Та ми те знаєм.
І, певне, Ахіллес того не знав,
що в той же час, як він шукав послів,
щоб їх послати у свати до тебе,
твій брат, наш Гектор, саме раду радив,
щоб запалити кораблі ахайські.
В той час, як ти оці квітки з гранати
у кучері вплігала, Гектор наш
думливу голову шоломом зброїв.

ПОЛІКСЕНА.

Так що? Він мірмідонців не зачепить,
то й Ахіллесови про те байдуже,
як і мені.

АНДРОМАХА (вбігає).

Чи ви те чули, сестри?
Мій Гектор, кажуть, заколов Патрокла.⁶⁸
Се ж Ахіллес Патрокла мав за друга
найпершого...⁶⁹

КАССАНДРА.

Ой горе! кров і помста!
Оце твій шлюб, нещасна Поліксено!
(Бере з-за триного ножиці і обрізує коси Поліксені.)⁷⁰

ПОЛІКСЕНА.

Ой!

КАССАНДРА.

Поліксено, де жалобні шати?

АНДРОМАХА.

Безумна, що ти робиш?

КАССАНДРА (в пророчому нестямі).

Андромахо,
сестра по братови жалобу носить,
вдова по мужови бере ще глибшу,
а сирота загине в сповитку!

АНДРОМАХА.

Зловістнице, бодай ти заніміла!

ПОЛІКСЕНА.

Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Може б, я могла
затримать Гектора...⁷¹

КАССАНДРА.

Ох, Поліксено,
я завжди чую горе, бачу горе,
а показать не вмю. Я не можу
сказати: тут воно, або: он там.

Я тільки знаю, що воно вже є
і що його ніхто вже не одверне,
ніхто, ніхто. Ох, якби тільки можна,
то я б сама те горе одвернула!⁷²

ПОЛІКСЕНА.

Та й одвернула б, якби ти сьогодні
сказала Гектору: не йди на бій.

АНДРОМАХА.

Вже ж ти це знала, — чом же не сказала?

КАССАНДРА.

Хоч би й сказала, — хто б мені повірив?

АНДРОМАХА.

Та як же й вірити, коли ти завжди?
не в пору й недоладно пророкуєш?⁷³

ПОЛІКСЕНА.

Віщуєш горе завжди, а чому
й від кого прийде горе, не говориш.

КАССАНДРА.

Бо я того не знаю, Поліксено.

АНДРОМАХА.

То як ми можемо вірити словам?

КАССАНДРА.

То не слова, я все те бачу, сестри,
що говорю. Я бачу: Троя гине.

АНДРОМАХА.

Чому? Від кого? Хто її зруйнує?
Атріди? Ахіллес?

КАССАНДРА.

Не знаю, сестри.
Я бачу тільки: Троя погигає,
і шлюб дочки Пріама з Ахіллесом,
червоним від крові троянських мужів,
ганебний шлюб не вратував би Трої.
Живі вино готують на весілля,
мерці волають: крові дайте, крові!
...Ох, скільки крові чорної я бачу!

І батько наш коліна обіймає
катам своїх дітей... Я чую крик...
ридає, плаче, скиглить, виє, виє...
То наша мати!.. Я пізнала голос!..

АНДРОМАХА.

Боги всесильні, одберіть їй мову!

(Кассандра хапається за голову і з жахом дивиться у простор. Поліксена з плачем кидається в обійми Андромахи.)

III

Гінекей Андромахи. Равині прядуть і тчуть, деякі гаптують і шують. Андромаха тче великий білий плат, обходячи навколо високі кросна.

АНДРОМАХА (до рабинь).

Підіть на браму ви, Левке й Хрізе,
іди й ти, Айтро; по черзі вертайтесь,
поглянувши на бій і розпитавшись,
про Гектора мені звістки приносьте.

(Рабині виходять.)

Клімена (стара рабиня).

Чому ти, владарко, сама не підеш?
Не так би сумувала, подивившись,
як твій герой воює ворогів.

АНДРОМАХА.

Не можу я, Клімено, я боюся
іржання коней, брязкоту мечів,
і куряви, і крику, а найгірше
того смертельного співання стріл!
Як я те чую й бачу, то здається
мені, що то повстав з безодні Хаос,⁷⁴
що ні людей нема вже, ні богів,
а тільки смерть панує самовладно.
А як не бачу лютої війни,
то й не боюся, і тоді я вірю,

що Гектора ніхто не подолає,
бо він герой понад усіх героїв.

КРЕУЗА (молода рабиня).

Се правда, владарко! Щаслива жінка,
що може про свого чоловіка
таку сказати правду...

КАССАНДРА (раптом увіходить).

Правда й щастя!

Як легко ти паруєш їх, Креузо!

АНДРОМАХА (з невиразним страхом).

Чого тобі, Кассандро? Ти, здається,
забула вчора в мене веретено?
Креузо, пошукай...

КАССАНДРА.

Не треба, сестро.

Не буду я ні прясти, ані ткати.
Жалобні шати маю, а на покрив
смертельний ти сама давно напряла,
не знаю тільки, чи доткати встигнеш.

АНДРОМАХА.

До чого ти се кажеш? Я на ложе
для Гектора новий готую плат.

КАССАНДРА.

Я тільки се й кажу.

АЙТРА (увіходить).

Наш владарь в полі
зустрівся з Ахіллесом.

АНДРОМАХА.

Ох!.. І що ж?!

АЙТРА.

Здається, він його перемагає.

АНДРОМАХА.

Та хто кого?

АЙТРА.

Наш владарь Ахіллеса.
На брамі Поліксена аж зомліла,

побачивши, як Ахіллесу скрутно.

АНДРОМАХА.

От безсоромна! то вона не брата,
а мірмідонця стежить?!

КАССАНДРА.

Андромахо,
на неї Мойра наложила руку.⁷⁵
Не ти найнещасливіша у світі,
тож не суди нещасних. Вдів багато,
а межі братом вибрати й милим
не часто мусить жінка.

АНДРОМАХА.

Що ти кажеш?
Ти, наче п'яна, помішала в купу
і правду, й вигадку...

КАССАНДРА.

Вино з водою
помішані стають одним напунком.

Левке увіходить і мовчки спиняється.

АНДРОМАХА.

Ну, що, Левке?

ЛЕВКЕ.

Не посылай мене
на браму, владарко...

АНДРОМАХА.

Кажі, що сталося?

ЛЕВКЕ.

Нічого ще не сталося... я не можу...
Ох, сам Арес пустився бутікати,
не то, що смертний...

АНДРОМАХА.

Що ти жебониш?
Хто ж утікає?

ЛЕВКЕ.

Владарь наш... твій муж...

АНДРОМАХА (замахується на неї човником ткацьким).

Неправда! Як ти смієш?..

КАССАНДРА (спиняє її руку).

Не pomoже

твоя рука проти правиці Мойри.

АНДРОМАХА.

Геть, геть, зловістнице! Се ти, ти винна,
коли то правда, що говорить ся!
Ти одібрала Гектору одвагу,
зламала дух зловістними речами,
убила віру й певність. Бо ніколи
мій Гектор не втікав від бойовиська, —
надію ніс, приносив перемогу
і славу. Але ти надію вбила
проклятими словами: «Помста й смерть!»
Бери ж на себе сором і неславу,
що брат нещасний з бою принесе!

КАССАНДРА.

Якби приніс хоч їх, я прийняла б.

(Тремтить і, не маючи сили встояти, сідає на перший порожній стілець.)

Ох, Андромахо, як я палко прагну,
щоб не були мої слова правдиві!

АНДРОМАХА.

Якби ти тільки їх не вимовляла
і не труїла нас, то й не було б
лихої правди. Не вгасав би дух.

КАССАНДРА.

Зрікаюсь, Андромахо, я зрікаюсь
тих слів зловістних.

АНДРОМАХА.

Пізно вже, Кассандро,

вже дух погас.

КАССАНДРА (мимохить).

Ох! і життя погасло!

Ой горе! що робити? Я те бачу!
Я бачу: Ахіллес прудкий женеться,
а Гектор упадає... страх і сором
його підбили, а не меч Пелідів.

АНДРОМАХА.

Ні, ти сама була б зо всього винна,
не страх, не сором і не меч, а ти,
отруйнице, коли ти правду кажеш!..⁷⁶
Ох, що ж вони не йдуть?.. я більш не можу
тих звісток ждати... я піду сама!..

КАССАНДРА (затримує її).

Я не кажу, нічого не кажу,
нічого не віщую... Тільки бачу!!
Осліпніть ви, зловісні очі!..

ХРИЗЕ (вбігає).

Горе!

Поліг наш владарь від меча Пеліда!⁷⁷

Андромаха мліє, рабині захожуються коло неї, голосячи.

КАССАНДРА (несамовита від туги, промовляє, мов непритомна).

Не страх, не сором і не меч, а я
своєю правдою згубила брата...

(Закриває лице покривалом.)

IV

Частина майдану коло Скайської брами, оточена муром. Праворуч, трохи в глибині, — храм, ліворуч — брама. Смеркає. Довгі тіні простягаються через майдан. Невеличкий гурток троянців посередині, межі брамою й храмом, радиться пошепки про щось. В середині гуртка Долон, колишній наречений Кассандрин, — до нього найбільше звертаються ті, що радяться. Кассандра з Поліксною ідуть через майдан від храму, обидві в чорних жалобних шатах, тільки в Поліксени обрізані коси і непокрита голова, а Кассандра загорнена з головою в довге чорне покривало.⁷⁸

КАССАНДРА (спиняє Поліксену й стає нерухомо).
Дивись, дивись, які непевні люде
зібрались там...

ПОЛІКСЕНА.

Чого вони непевні?
То ж Агенор, Гелен і Деїфоб,
а серед їх Долон.

КАССАНДРА.

Ох, і Долон!

ПОЛІКСЕНА.

Чого ти так зітхнула й застогнала?

КАССАНДРА.

Нічого, так.

ПОЛІКСЕНА.

Не можеш ти забути,
що він тобі...

КАССАНДРА.

Ох, Поліксено любя,
я не про себе думаю тепер.

ПОЛІКСЕНА.

Про що ж?

КАССАНДРА (складає з благанням до неї руки).

Сестричко, рідна, найдорожча,
молю тебе, благаю, не питай
і не примушуй говорити! Може,
се правда, що слова мої отрутні,
що й очі забивають людську силу!
Осліпнути я хтіла б, заніміти...
Ох, се було б таке велике щастя!

ПОЛІКСЕНА.

Кассандро! схаменись! Де ж та людина,
щоб тішилась каліцтвом чи бажала?

КАССАНДРА.

Ось тут вона, з тобою поруч.

ПОЛІКСЕНА.

Рідна,
ходімо звідси!

КАССАНДРА.

Ні, я не піду,
я мушу надивитись на Долона,
бо... ні, нічого... тільки надивитись.
Я не піду... не можу... ти ж іди,
коли ти хочеш.

ПОЛІКСЕНА.

Я з тобою буду,
самій же так тобі не випадає.

КАССАНДРА.

Кассандрі байдуже, що випадає,
що ні, — вона лиш те чинити мусить,
що їй на долю випало.

Тим часом гурток скінчив нараду і розійшовся. Долон, залишившись без товаришів, наближається до обох царівен.

ДОЛОН.

Царівни,

вітаю вас.

(Хоче йти далі.)

КАССАНДРА.

Долоне, стій!

ДОЛОН.

Що скаже

мені царівна?

КАССАНДРА (збентежена, шукає, що б спитати. Вона увесь час, поки говорить з Долоном, має покривало низько спущене на очі, так що обличчя її сливе не видно).

Я... хотіла, власне...

тебе спитати... чи тобі до мислі
були дари на поминках у нас
по Гекторові?..

ДОЛОН (трохи здивовано).

Так, я дуже вдячен
за ласку та за шану.

КАССАНДРА.

Чом же ти...
не взяв тепер того щита з собою?

Долон.

А нащо був би щит?.. Чи ти на здóгад,
пророчице?

КАССАНДРА (злякано).

Ні, ні, Долоне, ні!

Долон (замислений).

Се правда, я піду в непевну путь...
та тільки щит розвідачу завада...
Я ж мушу крадькома зайти у табор
ахайський, поночі усе розвідать,
підслухати наради й повернутись
теж крадькома.

ПОЛІКСЕНА.

Прости, воно не личить
до справ громадських дівчині втручатись, —
але питаю, нащо молодого
тебе старіші на таке обрали?

Долон.

Бо молодий ходу звиннішу⁷⁹ має,
ступає легше (сміється) і втікає швидше!

КАССАНДРА (впівголоса, до себе).

Як можна ще втекти!

Долон.

Що ти сказала?

(Кассандра мовчить.)

Я знаю, я на те не заслужив,
щоб ти слова на мене витрчала...
а тільки я хотів... Ні, я не вартий...
Вітаю вас, царівни...

(Похиливши голову, налагоджується йти.)

КАССАНДРА.

Пострівай!⁸⁰

Що ти хотів?

Долон.

Спитати...

КАССАНДРА.

А, спитати!

Ні, не питай, я не люблю питання.

Долон.

То я таки піду...

КАССАНДРА.

Питай, питай,
я відповім.

Долон.

Пророчице, скажи,
чи я верну живий з моєї справи?

КАССАНДРА.

Чого ти, власне, в мене се питаєш?
Питай в Гелена, та чи мало ж є
у нас у Трої віщунів?

Долон.

Вже пізно
шукати їх тепер.

КАССАНДРА.

Та що ж тобі
з мого пророкування. Про Кассандру
лихая слава в Трої. Хто їй вірить?
Ніхто з людей.

Долон.

Не знаю сам чому,
але мені бажалось би почути
на се відповідь, власне, від Кассандри.

КАССАНДРА.

Ти б їй повірив?

Долон.

Може б, і повірив.

КАССАНДРА (зірко).

Та тільки «може»?

Долон.

Я вразив тебе?

КАССАНДРА.

О ні, я звикла, що мені не вірять!

Долон.

А все ж пророкування вислухають.

КАССАНДРА.

На жаль!

Долон.

Я прагну вислухати його!

КАССАНДРА.

А якби часом я тобі сказала —
я не кажу, се тільки так, наприклад, —
щоб ти не йшов тепер на ті розвідки?
чи ти б послухав?

Долон.

Ні, скажу по правді,
не міг би я послухати тебе,
хоч би смерть видиму віщувала,
бо нечестю було б зректися по́тай
того, що сам же я вхвалив прилюдно,
на що пристав незмушений, по волі.

КАССАНДРА.

Та нащо знати, що тебе спіткає?

Долон.

Так, я люблю дивитись Долі в вічі.

КАССАНДРА.

О ні, Долоне, ти того не любиш,
ніколи не любив, даремне кажеш!
Ти ще дитина для таких очей!

Долон.

Дитина? Я, царівно, повнолітній,⁸¹
до ради вхожий і до війська здатний,
я не хлоп'я давно!

КАССАНДРА.

Але для того,
щоб знести Долі погляд, повноліття
твого ще мало.

Долон.

Бачу я, царівно,
що ти мені не хочеш відповісти,
і я даремне тільки гаю час,⁸²
а я його не маю вже багато.

КАССАНДРА (здрігається при сих словах).
Хто се тобі сказав?

Долон.

Ми призначили,
щоб я вернувся, поки зійде місяць.

КАССАНДРА.

Але ж тепера місяць рано сходить!

Долон.

То ж, власне, я тому не маю часу,
здається, й так його не мало згаяв!

ПОЛІКСЕНА.

Пождав би ти безмісячної ночі!

Долон.

Війна не жде, царівно, — поки б ми
безмісячних ночей тих дожидали,
то, може б, місяць освітив руїну
святої Трої. Я піду, царівни.
Щасливі будьте!

Іде до брами, не оглядаючись, і зникає в ній. Кассандра мовчки
махає йому вслід рукою, а як він виходить поза браму, вона при-
падає до плеча Поліксени і гірко ридає.

ПОЛІКСЕНА.

Та чого ж ти плачеш?

КАССАНДРА.

Се ж я востанне говорила з ним!
Що ж я йому казала? Все холодні,

непривітні слова, як ті мечі
ворожії, що мають заколоти
єдиного, коханого Долона!..
Чом я не кинулась йому до ніг?
Чом не благала на богів Олімпських,
щоб він не йшов у ту лихую путь?
Чом не сказала: «Ох, не йди, загинеш»?
Чом я хоч поглядом не задержала?
Злякався б він очей тих зловорожих
і, може б... може б, він мені повірив, —
він сам казав, — та, може б, і послухав.
Дитина він перед очима Долі,
не зважився б іти на їх огонь,
якби виразно бачив смерть видиму.
Ох, а тепер... Мое єдине щастя
конає там...

ПОЛІКСЕНА.

Кассандро! та вгамуйся!
Тож він живий! Чого ти так голосиш,
аж моторошно, справді? Не годиться,
ще хто почує! Нам додому час.

КАССАНДРА.

Нехай там чує цілий світ! Несила
мені мовчати... Ох, ти ще пізнаєш,
як тяжко найдорожчого втеряти!

ПОЛІКСЕНА.

Кассандро, годі!⁸³ Що се ти говориш?
Ходім, тут темно, страшно, я боюся.
Вже пізно...

КАССАНДРА.

Пізно... хутко зійде місяць,
освітить поле... Мій Долон па полі
такий самотній, наче кіпаріс⁸⁴
на роздоріжжі... він такий хисткий,
він молоденький, ніжний, — не до зброї,

до ліри, до кітари він удався,⁸⁵
до весняних пісень... Ох, що ж ті руки
порадять проти сих мечів важких,
що здійнялись над ним... Ратунку!

ПОЛІКСЕНА.

Слухай,

чи ти безумна? Тож збіжаться люде!
Готові ще й ахайці? сполохнутись!

КАССАНДРА.

Ахайці?.. Я замовкну... я не буду...

(Довге мовчання. Кассандра тремтить всім тілом, спочатку щільно закриває лице покривалом і стоїть нерухомо, потім odkривається і пошепки говорить, стискаючи обидві руки Поліксені.)

Ходім на браму... Ти ходи зо мною...
мені так страшно... я боюся Долі...

ПОЛІКСЕНА.

Та як же підемо? На сходах темно.

КАССАНДРА.

Ох, ні, не досить темно, я все бачу...

(Простягає руки в просторінь.)

Ох, Артемідо, сестро Аполлона,
богине ясна, погаси свій світач
на сюю ніч, на сю єдину ніч!
Нехай коханці менше мрій зазнають,
вони щасливі й так! Невже для того,
щоб їм, щасливим, марилося любіше,
мені, нещасній, відбереш ти мрію,
остатню, розпачливу тую мрію,
що є ще десь на світі мій коханий,
мій, хоч несуджений, та мій єдиний!
Коли то правда, що говорять люде,
немов і ти зазнала раз кохання,⁸⁶
на ймення чистої любові тої,
благаю, зглянься!

ПОЛІКСЕНА (тремтить).

Годі, люба, годі!

КАССАНДРА (спиняється, потім говорить зміненим голосом).

Так, правда, годі, нащо сі благання?
Що зможуть проти Долі всі боги?
Вони законам вічним підлягають
так, як і смертні, — сонце, місяць, зорі,
то світачі в великім храмі Мойри,
боги й богині тільки слуги в храмі,
всі владарки жорстокої раби.
Благати владарку — даремна праця,
вона не знає ні жалю, ні ласки,
вона глуха, сліпа, немов Хаос.
Рабів її благати — і даремне,
і низько, я рабинею рабів
не хочу бути!

ПОЛІКСЕНА.

Схаменись, нещасна!
В таку хвилину ти гнівиш богів?
Чи мало ще вони тебе карали
за се твоє зухвальство? Хочеш кари
ще більшої?

КАССАНДРА.

Якої ще? Не може
рабиня Долі, Артеміда тиха,
ні на хвилину запалить раніше,
ні погасити місяця на небі
проти тогó, як Доля призначила
ще споконвіку. Не боюсь я кари!..
Ходім на браму!

(Йдуть обидві по сходах на мур коло брами; тим часом, поки вони йдуть у темряві, тихо, на виноколі за муром небо починає злегка червоніти.)

ПОЛІКСЕНА (стоячи на мурі над брамою).

Що се? там пожежа?
Долон ахайський табір запалив?

КАССАНДРА (теж над брамою).

Ні, ні... се не пожежа...

ПОЛІКСЕНА.

Що ж то?

КАССАНДРА.

Стій!

Мовчи!

(Довге мовчання. Небо все яснішає, з-за виноколу показується повний місяць. Кассандра закриває лице щільно обома руками і стоїть мов скаменіла.)

ПОЛІКСЕНА (тулиться до Кассандри).

Ой, любя...

КАССАНДРА.

Я боюся Долі...

вона так дивиться отим великим
та білим оком...

(Показує на місяць.)

Ой, вона все бачить!

Нігде, нігде нема від неї схову!..

А я тепер не бачу! Де Долон?

ПОЛІКСЕНА.

Припав і лізе по валах помалу.

(Обидві царівни стоять який час нерухомо, їх чорні постаті різко ви-
значаються в місячній світлі.)

Тепер підвівсь... до табору пішов.

КАССАНДРА.

Ой лихо, йдуть!

ПОЛІКСЕНА.

Хто? де?

КАССАНДРА.

Он тиї два.

Йдуть... йдуть...

ПОЛІКСЕНА.

Нічого, місяць скрився
за хмару, і Долон припав додолу.
Вони не бачать.

КАССАНДРА.

Але я, я бачу!

(Голосно кричить.)

Долоне!

ПОЛІКСЕНА.

Божевільна! він почув!

схопився бігти! Вже за ним погнались...

(Кассандра поривається кинутися з муру на поле, сестра утримує і бореться з нею.)

КАССАНДРА.

Пусти мене... пусти мене... пусти!

Я мушу з ним... пусти мене!!

ПОЛІКСЕНА (щосили кричить).

Ратунку!

Гей, люде! слухайте! сюди, сторóже!

(Прибігають вартові вояки і помагають Поліксені утримати Кассандру.)

КАССАНДРА.

Лишіть мене! Його, його ратуйте!

1-й ВАРТОВИЙ.

Кого?

КАССАНДРА.

Долона! Там його мордують.

2-й ВАРТОВИЙ.

Де?

КАССАНДРА.

Там, у полі. Ой ратуйте, люде!

Скоріш біжіть!

1-й ВАРТОВИЙ.

Царівно, ми не можем, —

нас тільки двоє! У ворожий табір
побігли б ми хіба на певну згубу.

КАССАНДРА.

Та де ж ті всі троянці? поховались?
чи неживі?⁸⁷ Гей, люде! люде! люде!!

(Починають збігатись на майдан люде.)

ПОЛІКСЕНА.

Вже люде йдуть.

КАССАНДРА.

Пустіть мене!

(Несамовито пручається, далі одкидається назад, знесилена боротьбою і розбита жахом.)

Вже пізно!..

ДЕЙФОВ І ГЕЛЕН (брати Кассандрині, надійшли з людьми і, взявши за руки, хочуть звести Кассандру з брами.)

Ходи додому, сестро!

КАССАНДРА (відпихає їх).

Гетьте! гетьте!

Се ви його убили!

(Раптом стихається і говорить зовсім убитим голосом.)

Ні, се я...

(Покірно дає себе вести і йде, ледве переступаючи, так, що її більше несуть, ніж ведуть.)

Місяць ховається за хмару, і темна купка людей, що веде Кассандру попід муром, ледве мріє, а далі зливається з глибокою тінню від храму.

V

Покій Кассандри. Нема нікого.

ДЕЙФОВ (ввіходить).

Кассандро! сестро! де се ти? Рабині!

(Плеще в долоні і гукає.)

Рабині, гей!

(З сусіднього покою увіходить рабиня старенька.)

РАВИНЯ.

Що, владарю?

ДЕЙФОВ.

Та що се,
невже моя сестра служниць не має,
що й не докличешся нікого?

РАБИНЯ.

Вжеж,
пророчиця рабинь всіх розпустила,
казала: годі вже тих царських звичок,
час привикати без рабинь до праці,
бо хутко здасться.

ДЕЇФОВ.

От нові ще примхи!
А ти чия?

РАБИНЯ.

Царівни Поліксени.

ДЕЇФОВ.

Ну, все одно, піди поклич сестру.

РАБИНЯ.

Котору? Поліксену?

ДЕЇФОВ.

Ні, Кассандру,
та хутко.

РАБИНЯ (іде воркотячи).

Хутко! бач, який швидкий.
Старі вже ноги в мене, де тут хутко...

(На порозі.)

Та он вона й сама... Царівно, швидче —
там братік дожидається...

(Виходить.)

КАССАНДРА (з кужілкою за поясом і з веретеном іде прядучи).

Вітаю.

ДЕЇФОВ.

І що ти справді вигадала, сестро?
Рабинь всіх розпустила, а сама
кужілки з рук не випускаєш.

КАССАНДРА.

Брате,
воно завчасу краще привикати
до неминучого.

ДЕЇФОВ.

Се рабська мова!
Царівна так би не сказала зроду.

КАССАНДРА.

А що ж казати?

ДЕЇФОВ.

«Або царювати,
або загинути!»

КАССАНДРА.

Ми всі загинем,
та не царюючи.

ДЕЇФОВ.

Дай спокій, сестро,
і не частуй мене пророкуванням.
Се чисте горе: брат — пророк, сестра —
пророчиця, нема де проступити
у власнім домі за віщунством рідних.
Ось ти взяла кужілку, се й гаразд,
казати правду, дівчині се личить
далеко краще, ніж пророча мова.
Отож пряди й не пророкуй.

КАССАНДРА.

Я, брате,
сама б радніша пряди білу вовну,
ніж віщувати всім нам чорну долю.

ДЕЇФОВ.

Пряди, пряди — ниток багато білих
зарученій потрібно на весілля,
на шлюбні шати й на дари для гостей.

КАССАНДРА.

Се й ти вже, брате, бачу, у пророках,
та шкода, що не в пору й не до речі.

(Ображена одвертається.)

ДЕЇФОВ.

І в пору, і до речі. Я, сестрице,
не звик даремне марнувати мову.

Якщо кажу, то, значить, варто слухать,
а ти, хоч і віщунка, та сама
своєї долі, видно, не вгадаєш,
то я тобі скажу: ми заручили
тебе оце тепер за Ономая,
царя Лідійського.

КАССАНДРА.

Зарані, брате,
говориш ти мені: «ми заручили»,
бо ще ж я не рабиня поки що
і маю власну волю.

ДЕЙФОВ.

Ні, Кассандро,⁸⁸
бо кожна дівчина, чи то рабиня,
чи то царівна, слухає родини.

КАССАНДРА.

Я, брате, й не рабиня, й не царівна,
а більше й менше, ніж вони обидві.

ДЕЙФОВ.

Я не для загадок прийшов сюди,
не для пустих розмов. Кажу виразно,
що ти заручена. Царь Ономай
тебе собі жадає в надгороду
за спілку й поміч проти ворогів.
Хвалився він, що піде в бій сьогодні,
і всіх своїх лідійців⁸⁹ поведе,
і що не заїде сонце, як вже буде
розбите впень усе вороже військо.
«Коли се правда, ми сказали, завтра
ти поведеш Кассандру до намету».

КАССАНДРА.

Хіба що так! «Коли се правда...» Власне,
що се неправда.

ДЕЙФОВ.

Я не сподівався,
що ти, троянка і дочка Пріама,

так самолюбно можеш одрікатись
подать ратунок Трої і родині.
Атрідова дочка⁹⁰ була величніш,
недарма еллінки проти троянок
так величаються, бо вийшла з них
славутня Іфігенія, що радо
життя своє дівоче положила
за славу рідного народу.

КАССАНДРА.

Брате,
не знаєш ти ціни жіночим жертвам,
а я тобі кажу: з усіх жінок
славутня Іфігенія зложила
ще не найбільшу й не найтяжчу жертву.
Ох, скільки тяжких, хоч безславних жертв
зложили ті жінки, що не лишили
імення по собі! Якби схотів ти
від мене жертви крові, певне б, я
її здолала дати, але сеї—
не можу, брате, я не героїня.

ДЕЙФОВ.

Так, я се бачу, ти сестра Паріса,
але не Гектора. Наш Гектор міг
життя віддати, жінку залишити,
осиротити сина для ратунку
або для чести Трої. А Паріс
готовий для Гелени загубити
весь рідний край. Отак і ти, Кассандро,
для тіні млявого свого Долона,
хоч сам він був зрадливий проти тебе,
готова всіх нас утопити.

КАССАНДРА.

Брате!
не ображай загубленої тіні!
Ти кажеш, млявий був Долон, зрадливий?

Чому ж той млявий та пішов на згубу,
на смерть видиму в той час, як ніхто
з моїх братів-героїв не одваживсь?
Либонь, тому, що Гектор вже був мертвий,
а Деїфоб — одважний тільки словом.

ДЕЙФОВ.

Старий я для розвідок. Ти ж, Кассандро,
ще молода, щоб старшого судити.

КАССАНДРА.

Над всіх старших найстарша Правда, брате.⁹¹

ДЕЙФОВ.

Лишим. Хто вмер, не встане. Річ не в сьому,
а в тому, що повинна ти вчинити
для щастя й для ратунку всієї Трої.

КАССАНДРА.

Почім же знаєш ти, що в тім ратунок?

ДЕЙФОВ.

Я знаю те, що се остатня змога.
Чи ти даси ратунок — невідомо,
але повинна ти вчинить сю пробу.
Коли уб'ють лідійця — люде скажуть:
«Що ж, не судилось!» А як ти відмовиш,
то скажуть всі, що ти нас загубила.
Царь Ономай до тебе зараз прийде,
щоб ти йому сама сказала слово.
Єдине слово «згода!» — і лідійці,
вшиковані до бою, рушать зараз.

КАССАНДРА.

Мій брате, се була б потрійна зрада —
себе самої, правди і лідійців,
бо я отим одним-єдиним словом
погнала б на погибель ціле військо.

ДЕЙФОВ.

Миліш тобі чужинці, ніж родина!

КАССАНДРА.

А нащо ж нам даремне їх губити?

Не вратував нас Гектор богорівний,
куди ж сьому лідійцеві!

ДЕЇФОВ.

Кассандро,
забула ти, що був тоді Пелід,
теж богорівний, ще й богорожденний,
тепер його нема.

КАССАНДРА.

Так говорила
Пентезілея, красна амазонка,⁹²
що згинула за Трою без пори.

ДЕЇФОВ.

Та що Пентезілея! Все ж то жінка! —
не жінці вратувати Іліон.

КАССАНДРА.

Се правда, брате, отже й не Кассандрі.

ДЕЇФОВ (знівно).

Гей, не чіпляйсь до слів!⁹³

СТАРА РАВИНЯ (входить).

Там той, чужий,
все домагається, чому його не кличуть.

КАССАНДРА.

Скажи йому, щоб він ішов сюди,
а ти лиши нас, брате.

ДЕЇФОВ.

Що ж ти скажеш?

КАССАНДРА.

Що бог мені звелить.

ДЕЇФОВ.

Ну, пам'ятай,
як тільки бог звелить сказати: «не згода», —
до тебе ймення зрадниці пристане
віднині і довіку.

КАССАНДРА.

Деїфобе!

ДЕЙФОВ.

Я перший прикладу його до тебе
прилюдно, на майдані. Пам'ятай.

(Виходить.)

ОНОМАЙ (входить і спиняється у порога. Мовчання).

Царівно, радуйся.

(Кассандра мовчить.)

Я соромливість

високо поважаю, але все ж
бажав би я таки почути слово,
хоч те єдине, що мені належить.

КАССАНДРА.

Ти певен, що воно тобі належить?

ОНОМАЙ.

Твій батько й брат запевнили⁹⁴ мені
те слово.

КАССАНДРА.

Так від них ти й чув його,
а я тобі його не запевняла,
та ти ж і не просив і не питав,
а хочеш просто взяти, як належне.

ОНОМАЙ.

Прости, царівно, знаю, що дівчата
солодкі речі люблять, але я
не вдався для того. В мене річ коротка.
Не ти мене, а я тебе посватав,
то, значить, уподобав, справа ясна.
Адже тебе за жінку я бажаю.⁹⁵

КАССАНДРА.

Як можеш ти мене бажать за жінку?
Ти ж бачиш, я душею не твоя.

ОНОМАЙ.

Як буде мій сей стан, і сії очі,
і сі уста, вся горда пишна постать,
то де ж із них подінеться душа?
адже й вона тоді моєю буде.

КАССАНДРА.

Не більше, ніж душа твоїх рабинь.

ОНОМАЙ.

Не прикладай сюди рабинь, Кассандро!
царицею ти будеш так, як личить
моїй дружині і дочці Пріама.

КАССАНДРА.

Не личить їй десь по неволі жити,
хоч би й царицею.

ОНОМАЙ.

Я ж не беру тебе
рукою збройною, по волі підеш.
Я міг би прилучитись до ахайців,
і зруйнувати Трою, і забрати
тебе в полон, але я чесно хочу
тебе від батька взяти, заслуживши
послугою великою.

КАССАНДРА.

Купити
мене ти хочеш, царю?

ОНОМАЙ.

Всі герої,
найбільші навіть, купували так
собі жінок.

КАССАНДРА.

То не було геройство.
Герой користи не шукає зроду.

ОНОМАЙ.

Геройство мусить мати надгороду,
се і боги, і люде признають.⁹⁶

КАССАНДРА.

Хіба не досить слави?

ОНОМАЙ.

Слави маю
я й так, царівно, досить, а дружини
не маю ще, от і беру тебе.

КАССАНДРА.

Уже й береш? Я ще не віддаюся.

ОНОМАЙ.

Царівно, правду мовити, я честь хотів тобі, питаючи, зробити, як жриці божій і царівні Трої, а в нас у Лідії нема звичаю дівчат питати, коли батько згоден.

КАССАНДРА.

Знай, Ономаю, шлюб такий не буде з Кассандрою щасливий.

ОНОМАЙ.

Не лякай,
пророчице, мене пророкуванням.
Я думаю, що й доля любить сильних,
одважних і рішучих; кожна жінка
повинна їх любити, а не любить,
то мусітиме полюбити.

КАССАНДРА.

Царю,
не знаєш ти мене, що так говориш.

ОНОМАЙ.

Жінок я досить знаю.

КАССАНДРА.

Та Кассандра
ще не була між ними.

ОНОМАЙ.

От тому
я й хочу взяти її.

КАССАНДРА.

На лихо взяв би!
я не люблю тебе.

ОНОМАЙ.

Полюбиш!

КАССАНДРА.

Ні, ніколи

не полюблю того, хто так підступно
скористав з нашої недолі.

ОНОМАЙ.

Хто так славно
твій край відратував?

КАССАНДРА.

Не квапся, царю,
то ще лежить у Зевса на колінах.⁹⁷

ОНОМАЙ.

А якби стало так?

КАССАНДРА.

Я оборонцю
хвалу і дяку склала б, якби він
покинув вимагати в надгороду
мене...⁹⁸

ОНОМАЙ.

Я бачу, ти, царівно, мудра!
«хвала і дяка» — от і вся заплата.
Та се я дам якому злидареви
від свого столу м'яса, то й почую
хвали і дяки досить.

КАССАНДРА.

Чи ти бачив,
як оборонця визволені славлять?

ОНОМАЙ.

Не раз, не два! Скажу тобі, царівно,
що переможця і не так ще славлять
подóлані. Я й те і друге знаю —
ціна обом однакова, бо все то
безсилля силу славить. Але силу
віддати за таке — збожеволіти!
Я не безумний. Голову нести,
губити військо, щоб «хвалу і дяку»
сказав хтось по-троянськи? Я се дома
почую по-лідійськи від жіноцтва,
як військо приведу назад без бою.

(Мовчання.)

Так що ж, царівно?

(Налагожується йти. Кассандра мовчить, але видимо бореться з собою. Ономай бариться, завваживши се.)

ДЕЙФОВ (увиходить. Завваживши нерішучі постави обох, проникливо і грізно дивиться на Кассандру.)

Згода, сестро?

КАССАНДРА.

Згода!

ОНОМАЙ.

По щирости?

КАССАНДРА.

Як голову нести,
губити військо ти готов за тее,
щоб я сказала: «сі уста твої,
ся постать, сії очі», — добре, згода.
Коли твій люд готов своїх жінок
лишити вдовами, аби цареві
здобути наречену — добре, згода.
По щирости кажу!

ОНОМАЙ.

Чудна у тебе,
Кассандро, щирість. Ну, та годі
змагатися словами, час іти,
щоб заслужити ділом надгорода.

КАССАНДРА.

Які діла, така і надгорода!
Прощай же, Ономаю!

ОНОМАЙ.

Будь здорова.

Ономай і Дейфоб виходять. Знадвору чутно глухий лемент великої юрби.

ПОЛІКСЕНА (вбігає).

Кассандро, пробі, що ти наробила?

КАССАНДРА.

Я мусіла, сестрице, дати слово.

ПОЛІКСЕНА.

Так ти дала? Так, значить, то неправда?

КАССАНДРА (холодно).

Ти, Поліксено, чиниш, мов безумна;
не знаєш, за що і кориш, і хвалиш.

ПОЛІКСЕНА.

Хвалю за те, що ти вволила волю
і батька, й брата, і всієї родини.

КАССАНДРА.

То, значить, і твою?

ПОЛІКСЕНА.

Та що ж, сестричко,
видима смерть страшна.

КАССАНДРА.

А для ратунку
не варто жалувати хоч і сестри?

ПОЛІКСЕНА.

Але ж тобі там буде добре, любя,
царицею у Лідії багатій,
її ж не дарма золотою звуть.

КАССАНДРА.

На золото Кассандра не жадібна,
і з неї досить одної обручки.

(Дивиться на Долонову обручку на своїй правиці.)

ПОЛІКСЕНА (пестить її).

Сестриченько, я знаю, як се тяжко
забути милого, та нащо ж мертвим
щось інше, крім волосся, сліз і жертви?
Долонови ти справиш гекатомбу,
як богови, бо Лідія багатша
від Трої, там царицею ти будеш.

КАССАНДРА.

За нелюбом?

ПОЛІКСЕНА.

Та що робити, сестро?
Чи то ж багато є таких, що йдуть

по волі й по любови? Се вже доля
така жіноча слухати не серця,
а волі рідних — добре ще, як рідних,
а то ж не раз і переможець гордий
примусить бранку за дружину стати.
Он Деїфобова Антея⁹⁹ йшла
за нього по неволі, а протее
тепер вона йому дружина вірна¹⁰⁰
і дітям ніжна мати.

КАССАНДРА.

Поліксено,
а якби знов посватали тебе
після Пеліда за якого-небудь?

ПОЛІКСЕНА.

Та що ж... я знаю, другого не буде
такого, як Пелід, але ж мені
довіку дівувати не годиться,
і я пішла б, якби хто був до пари,
як не дружину, то діток любила б,
як не кохання, то хоч господарність,
покірливість і вірність принесла б
дружині в посаг.

КАССАНДРА.

А якби не мала
нічого, крім ненависти й прокльонів,
то що б ти принесла своїй «дружині»?

ПОЛІКСЕНА.

Яка ти знов страшна, як се говориш!
Кассандро, признавайся, значить, правда,
що ти його кляла і віщувала
йому й лідійцям згубу?

КАССАНДРА.

Відки знаєш?

ПОЛІКСЕНА (трошки збентежена).

Мої рабині під вікном були,
сушили вовну, чули ненароком

розмову вашу. І не знаю, як
твої слова передались лідійцям.
Ти чула гомін? То гукало військо
лідійське: «Царю, ми не йдем на згубу,
Кассандра заклала! Ми йдем додому!
Хай гине Троя, як їй те судилось!¹⁰¹»
І вже три лави подались додому.

КАССАНДРА (мимохить).

Хвала богам!

ПОЛІКСЕНА.

Кассандро! безсоромна!

КАССАНДРА.

Але ж вони б загинули всі марне,
бо се ж їх смерть — заручини мої!

ПОЛІКСЕНА.

То нащо ж ти дала цареві слово?

КАССАНДРА.

Не обертай меча в гарячій рані!
Се нечесть, Поліксено, тяжкий сором
на голові моїй, отее слово.
Се примус і ненависть промовляли
ганебне слово, а не я. Ой сестро!
Я так його ненавиділа палко,
його і все його безглузде військо,
оту юрбу рабів! Я радо, щиро
промовила — їм на погибель — «згода»!

ПОЛІКСЕНА.

Страшна, незрозуміла ти, Кассандро!¹⁰²

АНДРОМАХА (увіходить).

Хвала богам! Пішли-таки лідійці!
Пішли на бій. Царь Ономай сказав:
«Я маю слово згоди від Кассандри».
Гелен запевнив, що по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу,
а Деїфоб сказав, що то неправда,

немовби ти кляла царя й лідійців.
І заспокоїлись вони й пішли.

КАССАНДРА.

Гелен казав, що він по птаству бачив
щасливий знак на шлюб і перемогу?
Неправду він сказав!

АНДРОМАХА.

Та що, Кассандро,
доволі з нас уже твоєї правди,
зловістної, згубливої, так дай же
нам хоч неправдою пожить в надії.
Ох, я вже втомлена від тої правди!
Ой, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!
Дай вірити хоч день, що мій синочок,
Астіанакс¹⁰³ єдиний, буде жити,
що не загине він од рук ворожих
і буде сильний, владний, богорівний,
як був його отець, мій любий Гектор!
Ох, дай мені хоч сон, хоч мрію, сестро!

КАССАНДРА.

Для сна, для мрії ти згубить готова
усе те військо? Сором, Андромахо!

АНДРОМАХА.

Не сором, ні, і кожна мати скаже,
що се не сором. Що мені чужинці?
Чого я маю жалувати їх?
А може ж, то і правда, що вратують
вони нам Трою? Може ж, то і правда?

КАССАНДРА.

Та тільки «може»!

АНДРОМАХА.

Досить і того.

Надія є, Кассандро, є надія!

КАССАНДРА.

Прошу тебе, сестрице Поліксено,
пошли свою рабиню по Гелена.

ПОЛІКСЕНА.

Гаразд.

(Виходить.)

АНДРОМАХА.

Нащо тобі Гелен?

КАССАНДРА.

Я хочу

його спитати. Я собі не вірю.

Вже, бачиш, довершилась божа кара:
не тільки інші, а й сама Кассандра
зневірилась в Кассандрі. Я не знаю,
чи все те правда, що тепер я бачу.

АНДРОМАХА.

А що ж ти бачиш?

КАССАНДРА.

Годі, Андромахо,
мене питати, щоб потім клясти.
На голові моїй вже й так проклони
тяжать, немов залізна діадема,
сплелися над чолом слова вразливі,
немов гадюки над чолом Медузи,¹⁰⁴
шиплять вороже, труять, глушать розум...
Іди, збери своїх рабинь, звели їм
кітари й флейти взяти і музику
збратати з ніжним співом, може, сон
і мрію золоту вони накличуть
тобі на очі, втомлені від сліз.
Є в тебе фінікіянка-рабиня,¹⁰⁵
ота, що вміє змії замовляти,
вона приспить в тобі змію тривоги,
і ти заснеш, і в сні тому не буде
нічого злого, ні війни, ні смерти,
ні страху, ні Кассандри.

АНДРОМАХА.

Не глузуй.¹⁰⁶

Я вірю, що таки лідійці прийдуть
з царем і з перемогою. Прощай!

(Виходить.)

VI

Той самий Кассандрин покій. Кассандра і Гелен.¹⁰⁷

КАССАНДРА.

Так ти скажи мені по правді, брате,
яку ти провість по пташках побачив?

(Дивиться йому в вічі, Гелен їх спускає додола.)

ГЕЛЕН.

Так що там! ми обое віщуни
і добре знаєм, що пташки, й утрібки,¹⁰⁸
і кров, і дим від жертви — все то тільки
покраси й покривало голій правді,
про людське око. Адже тая правда —
цнотлива дуже і поважна жінка,
і сором їй ходити без одежі.

(Сміється.)

КАССАНДРА.

Але й сама я жінка, отже правду
я можу бачити й невбрану.

ГЕЛЕН.

Сестро,
скажи мені, хто бачив голу правду?

КАССАНДРА.

Я бачила її аж надто часто!

ГЕЛЕН.

Чи певна ти, що ти її очима
своїми не наврочила?

КАССАНДРА.

Гелене,
торкнувся ти до виразки палкої,

але стерплю одважно, хочу щиро
порадитись тебе, — ти наймудріший
з усіх братів, гнучкий і тонкий розум
у тебе, як вогонь.

ГЕЛЕН.

Або як вуж?¹⁰⁹

фрігійський розум,¹¹⁰ сестро! Ми, троянці,
за довгий час облоги вже навчилися
звиватися вужами. Що робити?
Коли б ти бачила, як Деїфоб
звивавсь перед лідійцем, ти б сказала,
що й другий брат гнучкий-тонкий зробився.

КАССАНДРА.

Не говори про гнучкість плаза,
для мене то не мудрість, а гидота.
Скажи мені по щирости, як брат
сестрі коханій: чи ти справді думав—
чи по пташках, чи просто, все одно—
що в сих заручинах ратунок Трої
і що ратунок той дадуть лідійці?

ГЕЛЕН.

Ти завдала мені трудне питання.
По щирости: раз думав, а раз ні.

КАССАНДРА.

Як розуміти се?

ГЕЛЕН.

А так. Спочатку
я певен був, побачивши те військо,
наїжене списками, незчисленне,
на силу свіже, на одвагу дуже,
що еллінам, потомленим війною,
знесиленим облогою, не встоять
проти царя, жадібного звитяги.
І певен я: коли б та перемога
була в руці в Гелени, в Поліксени,
чи в Андромахи, чи в котрої хочеш,
та не в твоїй, — вона була б за нами.

КАССАНДРА.

Чи й ти гадаєш так, що все нещастя
походить від Кассандри?

ГЕЛЕН.

Хоч не все,
але багато.

КАССАНДРА.

Брате! що ти кажеш?!

ГЕЛЕН.

Ти щирости хотіла, і вволив я
твое бажання, не мое, сестричко.
Та я тебе, Кассандро, не картаю,
невинна ти з своєї вдачі. Певне,
боги в тім винні, що дали тобі
пізнати правду, сили ж не дали,
щоб керувати правдою. Ти бачиш
і, склавши руки або заломивши,
стоїш безвладна перед тим привиддям
страшної правди, мов закам'яніла,
немов на тебе глянула Медуза,
і тільки жах наводиш на людей.
А правда від того стає страшніша,
і люде тратять решту сили й глузду
або ідуть з одчаю на пропаще,
а ти тоді говориш: «Я ж казала!»

КАССАНДРА.

А що ж би ти зробив?

ГЕЛЕН.

Те, що роблю.
Я з правдою борюсь і сподіваюсь
її подужати і керувати,
от як стерничий кораблем керує.

КАССАНДРА.

А Мойра, брате, невблаганна Мойра?
Її ж бо воля світом всім керує,
а ти се мав би керувати нею?

ГЕЛЕН.

Не так, Кассандро. Мойра так врядила,
щоб був і світ, і море, і керманич,
і корабель, і бурі, і погода,
і скеля, і затока; щоб була
і боротьба, й надія, й перемога,
і правда, і... неправда.

КАССАНДРА.

Коли так,
вона бажає, щоб була й Кассандра.

ГЕЛЕН.

І щоб Гелен боровсь проти Кассандри.
Оцю я правду бачу і борюся,
щоб нам троянський корабель стягти
з тієї мілизни, куди Кассандра
його загнала правдою своєю.

КАССАНДРА.

А ти його неправдою вратуєш?

ГЕЛЕН.

Що правда? Що неправда? Ту брехню,
що справдиться, всі правдою зовуть.
Одного разу раб мені збрехав,
що мій фіал украдено, бо просто
не хтілося йому шукать фіала,
а поки лінувався раб, то й справді
фіал було украдено. Де правда
була тут, де брехня? Тоненька смужка
брехню від правди ділить у минулім,
але в прийдешньому нема вже й смужки.

КАССАНДРА.

Коли хто каже те, в що й сам не вірить,
то се неправда явна.

ГЕЛЕН.

А як скаже,
хоч в добрій вірі, тільки помилившись,
не до ладу, то се вже буде правда?

КАССАНДРА.

А як же ти, Гелене, одрізняєш
брехню від правди?

ГЕЛЕН.

Та ніяк. Я просто
даю їм спокій.

КАССАНДРА.

Як же ти віщуєш?
що кажеш людям?

ГЕЛЕН.

Те, що треба, сестро,
те, що користо або що почесно.

КАССАНДРА.

Невже ніколи ти того не бачиш,
що буде, неминуче, невблаганне?
Невже тобі не каже в серці голос:
«Так буде, так! так буде, не инакше!»

ГЕЛЕН.

По щирости сказавши, — ні, ніколи.

КАССАНДРА.

То нам порозумітись дуже тяжко.
Але скажи, як можеш ти прилюдно
казати: «бог мені відкрив... я бачив...
я голос чув таємний», — коли то
неправда все?

ГЕЛЕН.

Знов правда і неправда!
Лишім оці слова, нема в них глузду.
Ти думаєш, що правда родить мову?
Я думаю, що мова родить правду.
А чим же нам таку назвати правду,
що родиться з брехні? Чи ти ніколи
не бачила такого народження?
Я бачив безліч разів. Слово плідне
і більше родить, ніж земля-прамати.

КАССАНДРА.

Але ти сам сказав: роблю, що треба,
і що корисно, що почесно. Нащо ж
потрібно удавати віщуна?
хіба корисно то, хіба почесно?

ГЕЛЕН.

Авжеж! Якби сьогодні батько й браття
і з ними всі троянці і троянки
лідійців умовляли та благали,
ні на що б не здалось те все, — лідійці
сказали б тільки: «Закляла Кассандра,
пророчиця, — війна і шлюб нещасні».
А я прийшов з повагою жерця,
в віщунській діадемі,¹¹¹ патерицю¹¹²
посріблену здійняв високо вгору,
мов блискавка, вона свінула в вічі
усім чужинцям.¹¹³ Я сказав: «Мовчіть
і ждіть. Я випустив із храму
свячених голубів». Замовкли миттю
і галас, і розмови. Я сказав:
«Царь Ономай образив Аполлона,
засватавши пророчицю його
і не спитавши згоди стріловержця,¹¹⁴
і бог за те свій гнів йому прорік
устами віщими Кассандри. Можна
ще одвернути гнів, офірувавши
для бога пишну гекатомбу з білих
волів,¹¹⁵ що не були ще під ярмом».
«Я обіцяю!» — крикнув царь Лідійський.
А я гукнув: «Я бачу: голуби
вернулись і годують голуб'яток!
Щасливий поворот і шлюб щасливий!»
І словом тим я переміг тебе,
видюща сестро.

КАССАНДРА.

Чи надовго, брате?

ГЕЛЕН.

Побачимо! Се правда, що на полі
воюють не лідійці й не ахайці,
а ти і я. Одвагою керує
Гелен, а розпачем Кассандра править.

КАССАНДРА.

А що, коли Кассандра переможе?
Чим виправдить Гелен свою неправду?

ГЕЛЕН.

Прилюдно скаже: «Це сам Ономай
себе згубив, бо замість гекатомби
саму обіцянку дав Аполлону».
Собі ж він скаже: «Зброя поломилась,
але ми іншу знайдем. Все ж почесніш
при зброї гинути, ніж голоруч».

КАССАНДРА.

Чому ж ти й сам не йшов у бій сьогодні,
не з патерицею, — з мечем і списом?

ГЕЛЕН.

Бо меч і спис мала для мене зброя,
бо людські душі — от мое знаряддя,
крилате слово — от моя стріла,
люд проти люду — от мій поєдинок!
Усім тим правлю я, фрігійський розум.
Ся діадема, ся патериця —
то знаки влади над всіма царями.
Я рівного собі не маю тут
з-поміж усіх владарів і героїв.
Ти тільки рівна, може, навіть вища,
і ми боротись будем до загибуні.

КАССАНДРА.

Ох, я сама не знаю, чи хотіла б,
чи ні тебе перемогти сьогодні!
Ненависний мені той шлюб, мов смерть,
я так його боюсь, як згуби Трої.

ГЕЛЕН.

Либонь, у тебе не фрїгійський розум.
Чи ти не чула, як боги часами
своїх обранців хмарою вкривають?
У мене є тайник під олтарем, —
як станеш ти з тим Ономаєм поруч,
приносячи богам весільну жертву,
від жертви піде дим, сірчана хмара,
а як розійдеться — замість Кассандри
порожнє місце буде. Розумієш?

КАССАНДРА.

Се стид і ганьба — радити таке!
Чи се, по-твойому, «почесний» вихід?

ГЕЛЕН.

Зате користний і безпечний, сестро.

КАССАНДРА.

Воліла б я себе мечем убити!

ГЕЛЕН.

І тим роздратувала б Ономаю,
а слово все-таки своє зламала б.
І некористно, й непочесно, сестро.

(Дивиться з усміхом на неї.)

Ми не однакові, а все ж ми рівні,
як не в ділах, то все ж хоч у думках.

ПОЛІКСЕНА (входить).

Царь Ономай убитий, а лідійці
урозтіч кинулись. Ой горе, горе!

ГЕЛЕН.

Радій, Кассандро, ти перемогла!

КАССАНДРА (віщим голосом).

Не я, а Мойра. Я її знаряддя.
Тонкий фрїгійський розум і гнучкий, —
його зігнула Мойра і зломилася,¹¹⁶
її правиця і важка, й тверда,
вона кує з народів зброю світа,
а я і ти — ми тільки цвяхи в зброї.
Не перецінюймо себе, Гелене.

АНДРОМАХА (вбігає й несамовито кидається до Кассандри).

Ти, люта згубо, всіх нас загубила!

КАССАНДРА (спокійно показує на Гелена).

Питай його, чом він не вратував.

Ми віщуни обоє — значить, рівні.

(Виймає з-за пояса кужілку і сідає прясти.)

VII

Великий майдан з храмом посередині на чималому підвищенню. Праворуч в глибині двір царя Пріама, ближше до сцени різні інші будови міста Іліона. Ліворуч близько до сцени Скайська брама. Ясний ранок, майдан залитий сонцем.¹¹⁷

Велика юрба люду троянського то входить, то виходить у браму, товпиться перед храмом, гомонить, то дужче, то тихше, часом зовсім затихає і жеде чогось, насторожившись.

З царського двору¹¹⁸ виходить Гелен в святочній білій одежі, у срібній діадемі, з білою посрібленою патерицею в руці; іде урочистою гієратичною походою.¹¹⁹

ГОЛОСИ В НАРОДІ.

Гелен іде! Дорогу прозорливцю!

ГЕЛЕН (зіходить на храмовий перістіль¹²⁰ і дає знак патерицею, стукнувши нею тричі об мармуровий поміст, далі починає промову велично-віщим голосом).

Батьки, брати й синове! рідна Троє!

Боги з Олімпу зглянулись на сльози,
на гекатомби, на благання наші, —
без зброї подолали ворогів.

Зевс еллінам поклав у серце звагу¹²¹
по добрій волі залишити Трою.

Підіть за браму — зник ахайський табор,
лиш кінь один стоїть на таборищі,¹²² —
богам троянським в дар дали ахайці
того коня. Він з дерева, непишний
і некоштовний військовий дарунок,

та він дорожчий нам від срібла-злата,
від мarmору й каміння дорогого.
Дарунок згоди ліпший над здобуток,
що на війні ціною крови взято.
Ахайці відплили від нас по волі
своїй і всіх богів, а дар лишили
на знак пошани й згоди. Честь ахайцям!

Люде.

Ахайцям честь!

Голос Кассандри (з храму).

За кров, за смерть, за сльози!

Деїфов (обертаючись до дверей храмових).

Мовчи, Кассандро!

Гелен (до троянців).

Вам, троянські мужі,

я ражу дар той повезти у храм

і край Палладіона¹²³ там поставить.

КАССАНДРА (з'являється на дверях з чорною патерицею і простяга її, немов загорожуючи вхід).

Я не пускаю в храм.

Гелен (одбиває її патерицю своєю).

Вступись, Кассандро!

КАССАНДРА (знов загорожує).

Мені належить влада не пускати.

Чоловіки не сміють наближатись

до постаті Паллади.¹²⁴ Я сторожа

Палладіона. Ти вступись, Гелене,

гляди своїх пташок.

(Дивиться йому в вічі, він спускає патерицю.)

Нечистий дар!

Проклятий дар!

(Люд порікує, видимо збентежений.)

Голос з юрби.

Та геть її женить,

зловістницю!

ДРУГИЙ ГОЛОС.

Мовчи! вона ж царівна!

ПЕРШИЙ ГОЛОС.

Дарма! Вже те її пророкування
уїлось нам в печінки. Не доки ж
терпіти се!

ТРЕТІЙ ГОЛОС.

Убить її!

(Якийсь молодик заміряється списом.)

ГЕЛЕН (здержує знаком руки).

Не руште!

Не проливайте крові — там святиня!

ДЕЇФОВ.

То як же буде, брате, з подарунком?

ГЕЛЕН.

Ми храм новий збудуємо для нього,
«храм згоди» буде зватись. Поки що
стоятиме в царським дворі дарунок.

(До Деїфоба.)

Ти призначи сторожу для пошани.

КАССАНДРА.

Сліпий побитих на сторожу ставить!

ДЕЇФОВ.

Кассандро!

ГЕЛЕН.

Брате, й ви, троянські мужі,
перевезіть коня в царське подвір'я.

(Деїфоб дає знак рушати і подається сам до Скайської брами.)

Голоси з люду.

Гелен наказує! Рушаймо, браття!
Гелена хай боги благословлять!
Він розум наш! Він наше око ясне!

КАССАНДРА.

Єдине око — й те більмом зайшло!

(Увесь люд рушає за Скайську браму.)

ГЕЛЕН.

Кассандро, слухай, нащо ти мене
на пробу ставиш дотинками¹²⁵ тими?

КАССАНДРА.

На пробу, чи не станеш раз видющим.

ГЕЛЕН.

Кассандро, се ж безумство! Річ видима:
ахайський табор спорожнів; на морі
ані човна, ні цяточки немає.
Розвідачів далеко розсилали
ми з Деїфобом, найбистріших хлопців
і кінно, й піхотою. І не видко,¹²⁶
щоб де була яка залога, чати
чи щось подібне.

КАССАНДРА.

Дурно не дає
дарунків ворог.¹²⁷

ГЕЛЕН.

Та же той дарунок —
то миру знак. Чи ти ж не розумієш?

КАССАНДРА.

Вже ж ні. Якби оце посеред моря
палка жарина плавала по хвилях,
розжеврена вогнем, — то був би знак
воді від полум'я на мир. Та хто ж би
збагнув такеє?

ГЕЛЕН.

Люди не стіхії,
і лиху, й гніву людському є край.
Ахаянок вже підросло багато
за час війни, і, може, Менелай
молодшу дома знайде від Гелени.

КАССАНДРА.

Гелену бачив він на Скайській брамі
учора зрана.

ГЕЛЕН.

Що ж?

КАССАНДРА.

Піди, Гелене,
до неї в гінекей і там подумай,
що ти сказав.

ГЕЛЕН (задумується. Тим часом із Скайської брами показується гурт узброєних троянців. Гелен показує їх Кассандрі).

Ти бачиш ті списи
і ті мечі? Не треба й остороги
пророчої. Он вартовий сурмач.
То ж сурма голос має,¹²⁸ Троя — вуха.

КАССАНДРА.

Німий глухого буде вартувати!

ГЕЛЕН.

Кассандро, годі! Я глухий для тебе,
так же й твої слова німі для мене.
Договорились ми до краю. Годі.

ДВІФОВ (з юрбою узброєних, веде зв'язаного елліна до Кассандри й Гелена).

Сюди його, сюди! Нехай розсудять
троянські прозорливці сюю справу
і скажуть нам, що маємо робити
з оцим чужинцем. Брате й ти, Кассандро,
послухайте і зважте. Ми застали
сього чужинця край коня на полі.
Блукав мов непритомний, сльози лив
і, руки ламлючи, слова безладні
викрикував. Ми зайняли його,
пізнавши елліна з одежі й мови.
Тепер між нами розділилась думка:
одні говорять одпустить його, —
він тим покинутий, що божевільний,
і, певне, він не зробить зла нікому,
а другі кажуть: се розвідач хитрий,
убить його, щоб не було біди.

Поки Деїфоб говорить, надходять люди, чоловіки й жінки, хто з поля від Скайської брами, хто з будинків від міста, і збираються в гурт.

Голоси з гурту.

Убить! убить!

Один голос.

За віщо?

Другий голос.

Так, для помсти.

Третій голос.

Для остороги.

Четвертий голос.

Покарає Зевс¹²⁹

за кров невинну.

Деїфоб (дужим голосом).

Замовчіть,¹³⁰ троянці!

Не вам належить суд. Скажи, Гелене,
убить його чи визволити радиш?

ГЕЛЕН.

Ні те, ні друге. Марне убивати
немає чести нам, та й небезпечно,
бо як дізнаються про те ахайці,
що елліна убито без вини,
то знову можуть розпочати чвару
на довгі роки. Тільки ж і пустити
непевного чужинця — необачно.
Нехай собі живе, але у путах,
під пильною сторожею.¹³¹

Сінон (полонений еллін).

Ой царю,
чи віщий прозорливцю! Я не знаю,
як маю величати мого владаря...
Але я бачу розум боговитий
у тебе на чолі. Збагни ж, премудрий,
ти душу елліна. Я сам з Еллади.¹³²

Еллада — се ж колиска споконвічна
святої волі. Правний син Еллади
без рідної стіхії жить не може,
а хоч би й міг — не хоче.

КАССАНДРА.

Ти сим словом
на смерть почесну в Трої заслужив.¹³³

ГЕЛЕН.

Чого на смерть? Пусти його на волю,
коли нема вини на ньому.

КАССАНДРА.

Брате,
що єсть вина? Хіба гієна¹³⁴ винна,
що смертю й розпадом живитись мусить?

ДЕЇФОВ.

Хіба ти знаєш заміри чужинця,
що так його рівняєш до гієни?
Коли ти знаєш, то скажи виразно,
що саме він замислив нам на згубу.

КАССАНДРА.

Не знаю я нічого, тільки бачу
кривий гієни погляд, тільки чую
проникливий хижацький голос...

(Враптовім нестями.)

Ой!

Гієни бродять по руїнах Трої
і лижуть кров іще живу... гарячу...
обнюхують ще не застигли труп
і радо скиглять...

(Стогнуци, закриває обличчя руками. Люди стоять у важкому мовчанні, далі починають перешіптуватись. Сінон трівожно оглядається на всі боки.)

ДЕЇФОВ (бере Кассандру за руку і потрясає. Стиха).

Сестро, спам'ятайся!

Доволі слів тих темних і страшних,
що придавили люд, мов димна хмара.

(Вголос.)

Коли гієну бачиш в сім чужинці,
ну, що ж, убий його, ми не бороним.

ГЕЛЕН (подає їй жертвний меч).

Ось маєш меч!

КАССАНДРА (збентежена).

Ні, браття, я не вмію
мечем владати.¹³⁵

ГЕЛЕН.

Жриця мусить вміти
в потребі всяку жертву заколоти
рукою власною.

КАССАНДРА.

Хіба се жертва?

ГЕЛЕН.

Се жертва прозорливости твоєї.

КАССАНДРА.

Чому ж ти сам сю жертву не заколеш?

ГЕЛЕН.

Сліпий наосліп лити кров не хоче.
Нехай твое видюще око править
рукою певною. Єдине серце
нехай наказує руці й очам.

ДЕЙФОБ.

Хай буде так. Нехай хоч раз Кассандра
не скаржиться на людську неймовірність.
Коли не винен еллін, хай за кров
спокутує Кассандра перед Зевсом,
а людський суд мовчатиме тепер,
за сее ручить старший син Пріама.

Гелен вкладає меча в руку Кассандрі. Кассандра мовчки бере меч.
На знак Дейфобовий Сінона підводять ближче.

Сінон (простягає до Кассандри зв'язані руки і падає на коліна).

Пророчице!.. Ох, як благати маю
негідний я пречистую тебе?

Чужі тобі дрібні діла людські,
ти, богорівна, дивишся, як Мойра,
на болі серця смертного, слабкого...
Ще, може, горе кривної родини
тобі, як і богам, святе здається,
та я, нещасний, без родини в світі,
я сирота, без матері, без батька,¹³⁶ —
признатись мушу, ти ж бо всевидюща...
Єдину тільки маю наречену,
вона мене кохає... О, я тямлю,
для твого слуху сі слова — марниця...
Коли б ти знала... Ох, коли б ти знала,
як рветься серце з тяжкої розлуки
і як душа вмірає від тривоги!..

Серед троянок рух, зітхання, декотрі втирають сльози.

КАССАНДРА (хоче запанувати над власним зрушенням).

Встань, елліне, і говори спокійно.¹³⁷

СІНОН (встає).

Пробач мені, але про це спокійно
уста мої не можуть говорити...
прости, вони тремтять...

(Закриває лице плащем і замовкає. Згодом відкривається і провадить далі.)

Чом я, бездольний,
моєї Левкотей не послухав?
Тож так вона мене тоді благала,
як я тепер тебе благаю ревне.
«Ох, не вбивай мене! — вона волала, —
зглянься на мої весняні молодощі!»
Та я стояв, мов скеля, і дивився
на чорний корабель, на темні хвилі.
І крикнула до моря Левкотей:
«Ой море, море! Ти жива розлуко!»
І безліч раз оті слова безумні,
ридаючи, нещасна промовляла...

І я їх чув, аж поки зашуміли
навколо мене темні, чорні води...¹³⁸

(Береться за голову і тихим, немов далеким голосом квилить-
промовляє.)

«Ой море, море! Ти жива розлуко!»...

КАССАНДРА (стурбована).

Тебе лишили вмисне?

СІНОН (покірно).

Так, царівно.

КАССАНДРА.

Навіщо?

СІНОН.

Ох, царівно, я не знаю!

Мене лишили сонного. Прокинувсь —
аж серед поля я, один як палець.

Либонь, давно ще мав на мене гнів
потужний Діомед, що я прилюдно
безжалісним назвав його Хароном¹³⁹

в той час, як він, а з ним ще наших двоє,
розвідача троянського вбивали.

КАССАНДРА (напружено).

Коли?

СІНОН.

Давно, пророчице, тоді ще

Пелід наш був живий. Та пам'ятливий
у гніві Діомед, — його вразило,

що я насмів обороняти бранця,
його рукою взятого на смерть.

Але ж мені так жаль було троянця.

Такий був молоденький і вродливий,
так жалісно благав про милосердя...

Ой горе! так і я тепер благаю,

та нікому за мене заступитись

хоч би єдиним словом... Всі мовчать...

Смерть неминуча... Нащо ж протягати
остатні сі хвилини під мечем?!

(Раптом падає на коліна і нахиляє голову.)

Спусти свій меч на мене, неблаганна!

КАССАНДРА.

Гелене, я не певна, може, справді
не винен сей чужинець? Як гадаєш?

ГЕЛЕН.

Я, сестро, не вгадаю без пташок.

ДЕЇФОВ.

А я дивуюся з твого вагання.
Адже могла колись ти ціле військо
людей невинних одіслать на страту
єдиним словом, — і не жаль було.
Так що ж тобі якийсь один чужинець?
Невже він ласку заслужив у тебе
заступництвом єдиним за троянця
єдиного? Адже лідійське військо
бажало вратувати цілу Трою
і то від тебе ласки не зазнало.

КАССАНДРА (з розпачливим поривом здіймає вгору меч над Сіноном,
але рука їй затремтіла, і вона повагом спускає меч, не зачепивши
Сінона).

Ти одібрав мені остатню силу
тим спогадом... Пролита марне кров
волає до богів супроти мене...
Багряна хмара насува на очи,
на розум мій... Ох, непрозора хмара!..

(Меч випадає їй з рук.)

Рука моя зов'яла... серце всохло...
тьма... тьма...

(Хитається і падає на руки Геленові.)

ГЕЛЕН.

Вона зомліла! Поможіте,
троянки-сестри!

(Троянки несуть Кассандру в глибину храму.)

ГЕЛЕН (до Сінона).

Елліне, ти вільний,
бо не хочуть боги твоєї смерти.

Сінон відходить і, замішавшись у юрбу троянців, іде до царського двору. Тим часом у Скайську браму ввозять великого дерев'яного коня і з радісним гуканням тягнуть його глибиною сцени теж до царського двору.

Дейфоб (визначає місце сторожі).¹⁴⁰

Ти будь отут...

(Показуючи на браму царського двору.)

Ти коло брами стій.

(Показує на Скайську браму.)

А ти при храмі. Ти ходи навколо,
меч наготові. Ти на мурі стань
і сурму щоб в руці держав. Пильнуйте!

(Хоче йти. З храму виходять троянки і йдуть за сцену.)

КАССАНДРА (знов стає на дверях храмових, держачись за одвірок.
Несміливо).

Зостанься, брате!

Дейфоб.

Я пришлю Паріса.

Я старший брат. Без мене не годиться
на бенкеті. Ладу не дасть без мене
наш батько — він уже недобачає,
образити чиюсь повагу може,
частуючи недбало найстаріших.¹⁴¹

КАССАНДРА.

Нехай Паріс на бенкеті лишиться.

Дейфоб.

Ти, сестро, мов забула всі звичаї!

КАССАНДРА.

При надзвичайному нема звичаїв.

Дейфоб.

Та що ж тут надзвичайного такого?
І дурень може на сторожу стати.

КАССАНДРА.

Допильнують розумний тільки здатен.

ДЕЙФОВ.

Тут ти, розумна, будеш.

КАССАНДРА (пригноблена).

Я безсила...¹⁴²

ДЕЙФОВ.

Так, на діла немає в тебе сили,

а на словах ти справжня амазонка!¹⁴³

(Зневажливо одвертається од неї і йде геть.)

Кассандра йде в глибину храму, стає коло Палладіона, обіймає ноги статуї і ховає обличчя в її шатах.

VIII

Той самий майдан. Вечоріє. Ніч насувається швидко, темна, безмісячна, тільки зорі сяють різко, як буває в холодні вітряні ночі.

На майдані поставлена сторожа: один вартовий коло царської брами, другий коло Скайської, третій коло храму, четвертий ходить навколо, вартує троянські оселі. Всі озброєні,¹⁴⁴ як на війну.¹⁴⁵

Сторожа який час вартує мовчки. З царського двору чути відгуки музики і веселого бенкетного гомону.

1-й ВАРТОВИЙ (від царської брами).

Ну, свято, братця!

2-й ВАРТОВИЙ (від Скайської брами).

Та вже так, що свято!

Хто п'є-гуляє, а сторожа стій

і стережи, хтозна-чого й від кого.

3-й ВАРТОВИЙ (від храму).

Не стало Гектора, не стало й глузду.

О, той не марнував би часу нам,

не збиткувався б над підвладним людом, —

сам був герой, та й другим ціну знав,

а сі...

4-й ВАРТОВИЙ (що ходить навколо, наближається до 3-го і каже нишком).

Ти б трохи обережніш, брате,
бо там Кассандра, їх сестра.

3-й ВАРТОВИЙ.

Дарма!
Вона з братами як вогонь з водою,
така в їх згода.

4-й ВАРТОВИЙ.

Все ж одна родина!

3-й ВАРТОВИЙ.

Нехай би Гадес¹⁴⁶ їх усіх забрав!¹⁴⁷
Увірились вони усі троянцям,¹⁴⁸
а вже найгірш ота зловістна птиця,
(киває на храм)
все лихо з неї!

4-й ВАРТОВИЙ.

Цить! Паріс іде!

(Від царського двору наближаються ПАРИС і СІНОН.)

ПАРИС (в святочній барвистій і вимиваній одежі, без зброї, на голові навколо червоного фрігійського шличка¹⁴⁹ трояндовий вінок, з-під нього спадають на плечі довгі кучері).

Ну що? вартуете? Брат Деїфоб
мене прислав наглянути. Що ж — пильно,
гаразд вартуете?

1-й ВАРТОВИЙ (понуру).

Та вже ж вартуєм.

ПАРИС.

Чого ж такі сумні?

1-й ВАРТОВИЙ.

Потіхи мало
нагоблодно й насуху тут стояти
в святковий день.

ПАРИС.

Се правда!.. Та пождіть,
ми щось придумаєм...¹⁵⁰

КАССАНДРА (з храму).

Пильнуй, стороже!

ПАРІС (здрігнувся).

Що то таке?

1-й ВАРТОВИЙ.

Сестра твоя, Кассандра,
вона пильнує там Палладіона.

ПАРІС.

А, от що!..

(Здрігається знов і неспокійно оглядається.)

Ох, яка холодна ніч!¹⁵¹

1-й ВАРТОВИЙ.

З гір вітер, без вогню сутужно буде.

ПАРІС.

А йдіть та принесіте дров сюди,
та розложіть вогонь.

(Ближчі вартові йдуть.)

СІНОН.

Так, ніч холодна.

(Паріс загортається щільніше в плащ.)

Дружинонька твоя золотокудра,
либонь, тепер багаття розпалила
і пахощів насипала солодких,
димок від курева, мов легка мрія,
над сніжно-білим чолом ніжно в'ється.

(Паріс мовчить, розмарений, поглядає на царський двір.)

Тепер, либонь, ті світозорі очі
сльозою пойнялись. Вона сама.
Сидить, пряде і думоньку гадає,
а ти то бенкетуєш, то вартуєш...

ПАРІС (тихо, немов до себе, не дивлячись на Сінона).

Чи є в тім глузд?.. Покинуть би це все...

Ну, що тут станеться?..¹⁵²

(Наміряється йти.)

КАССАНДРА (з'являється на дверях).

Стривай, Парісе!

Куди ти йдеш?

ПАРІС (збентежено).

Я?.. По тепліший плащ...

Холодна ніч...

КАССАНДРА.

Холодна, кажеш? Брате,
даремне ти так холоду боїшся,
не в тім твоя погибель.

ПАРІС.

Ой, Кассандро,
коли вже ти покинеш тії речі
про смерть, про горе, про погибель марну?
Вже все скінчилось, і війна, і горе,
час відпочити.

КАССАНДРА.

Як у тебе хутко
скінчилось горе!.. Підійди, Парісе,
і подивись туди.

(Паріс дає знак Сінонові, щоб той собі йшов, і підходить до Кассандри,
вона показує йому рукою в долину, осяяну місяцем. Сінон виходить.)

КАССАНДРА.

Що там па полі?

ПАРІС.

Там?.. Там могила...

КАССАНДРА.

Ти забув чия?

(Паріс мовчить і спускає очі додолу.)

Під нею Гектор наш, троянська слава.

ПАРІС.

Він вже давно поліг...

КАССАНДРА.

А ти зостався!
То, значить, веселіться і радійте,
троянські люде?

ПАРИС.

Сестро, ти ніколи
мене так тяжко не вражала словом.

КАССАНДРА.

Бо я тебе не бачила таким,
як от тепер. Оті твої троянди¹⁵³
мені вп'ялися в серце колючками
і точать з нього кров.¹⁵⁴

ПАРИС.

Кассандро!

КАССАНДРА.

Годі!

Іди, іди до неї, осоружний,
до чарівної, гарної Медузи,
і скам'яній, упавши перед нею
навколішки, — так наша слава впала.

ПАРИС.

Чого ж упала? Ми перемогли!

КАССАНДРА.

Ти звеш се перемогою? Вся слава,
вся наша честь погинула давно,
зосталась тільки крадена Гелена
та ще безглузда деревина. Справді,
преславна перемога!

ПАРИС.

Слухай, сестро,
як ти мене затримала для того,
щоб я такі слова приймав від тебе,
то я на те не згоден.

(Повертається, щоб іти.)

КАССАНДРА.

Вже ж іди!
Нехай не кажуть люде, що даремне
загинула троянська сила й слава.
Нехай Паріс уп'ється тим коханням,
що ми за нього ходим у жалобі,

нехай тим щастям серце навтішає,
що ми за нього заплатили горем
довічним! Се ж була мета преславна
війни згубливої. Так доверши
величну перемогу край Гелени
в розкішнім гінекеї!

(Паріс, налагодившись було йти, при перших словах Кассандри спинився і стоїть в нерішучості.)

Де твій меч?

ПАРІС.

На щό той меч?

КАССАНДРА.

Узброений ти досить
шличком червоним, вишитим хітоном,
трояндами та чорними очима?
Для перемог твоїх сього доволі?

ПАРІС (спалахнувши).

А для твоїх, скажи, чого бракує?
Спитав би й я: Кассандро, де твій меч?¹⁵⁵
Адже в твоїх руках він був сьогодні,
чи ти ним запобігла чести й слави?¹⁵⁶
Мовчиш, проречиста, забракло мови!

КАССАНДРА (мов прибіта).

Прости, мій брате... правда... що ж... іди...

ПАРІС (з дитячою радістю, забувши гнів).

Так, я піду... Я ненадовго, справді...
Ні, ти не думай...

(вже на ході)

я піду по плащ,
бо холодно... я хутко повернуся...

(Дедалі все прискорює ходу і хутко зникає в брамі царського двору.)

Кассандра іде в храм і засовує за собою завісу на храмовім вході.¹⁵⁷
Чутно голос флейти, бренкіт кітари і співи. Незабаром з'являється Сінон з флейтистом і кітаристом, що несуть удвох велику амфору вина. Сінон з кошиком овочів та з фіалом коло пояса, сам

уквітчаний і на руці має скілька вінків. З другого боку йдуть з дровами та частками м'яса вартові, розпалюють перед храмом вогонь і захожуються пекти м'ясо. Музики устанавляють амфору, вгородивши її в пісок, і лагодяться грати.

Сінон (співає, флейтист і кітारист приграють).

На полях Асфоделонських,¹⁵⁸
на долині Єлісейській¹⁵⁹
ходять славою повиті
тіні згублених героїв,
та чого ж вони сумні?

ХОР ВАРТОВИХ.

На полях Асфоделонських,
на долині Єлісейській
не цвітуть квітки.

(Посеред співу 3-й вартовий сам одв'язує від Сінонового пояса фіал і починає пити, далі частує інших.)

Сінон (співає).

Понад Стіксом каламутним,
понад Летою важкою
ходять лаврами вінчані
тіні наших незабутніх
та чого ж вони сумні?

ХОР.

Бо у Стіксі¹⁶⁰ каламутнім,
бо у Леті¹⁶¹ сумовитій
не вино — вода.

Сінон (співає).

Там у Гадеса, в палатах,
перед троні Персефони
поставали в вічній славі
тіні наших оборонців,
та чого ж вони сумні?

ХОР.

Бо у Гадеса в палатах,
перед троні Персефони¹⁶²
не брелять пісні.¹⁶³

1-й ВАРТОВИЙ (співає грубим голосом і невлад).

Понад берегом Кокіта¹⁶⁴
ходять смутнії герої,
в'ється дим від наших жертов,
лється кров від гекатомб,
та чого ж вони сумують?

(Гукає.)

Гей, антистрофу!¹⁶⁵

КІТАРИСТ.

Одчепись, не хочу!

1-й ВАРТОВИЙ (співає далі сам).

Бо немає сала-м'яса,
ані ситого стегенця,
тільки дим та кров.

5-й ВАРТОВИЙ.

Щось не під лад.

1-й ВАРТОВИЙ.

Дарма, аби до речі!

СІНОН.

Сідайте, браття, до вогню хутенько.
Хвала богам, ще ж ми на сьому світі,
ще є вина, пісень, квіток доволі.

1-й ВАРТОВИЙ.

Та ще й м'ясяця!

(Захожується коло печива.)

СІНОН (роздає всім вінки, а 1-му, що порається коло печені, сам насуває вінок на голову).

Налийте ж і мені.

(Йому наливають, він п'є. До 2-го вартового.)

А ти чому не п'єш? Хіба не смашно?

2-й ВАРТОВИЙ (нерішучо).

Нема води...

3-й ВАРТОВИЙ.

Та нащо там вода?

Сьогодні й чисте можна пити! Гуляймо!

2-й ВАРТОВИЙ.

Та чисте дуже в голову вступає...

3-й ВАРТОВИЙ.

Іще чого! Ну, то не пий зовсім!

Іди, вартуй, як сказано, на брамі.

2-й ВАРТОВИЙ.

Який розумний!

3-й ВАРТОВИЙ.

То мовчи та й пий,
коли дають.

(2-й вартувий п'є, фіал знов наповняють, і він переходить з рук у руки.)

3-й ВАРТОВИЙ.

Ну, що ж один фіал?
Марудно се, черги тієї ждати.

4-й ВАРТОВИЙ (сміється).

Хіба піди в Кассандри попроси
жертвних чаш. Он там вона, у храмі.

Голос Кассандри (з храму).

Вартуй, стороже!

1-й ВАРТОВИЙ.

Бач, сама озвалась!
Пожди, царівно, хай спечем печеню,
тоді й тобі дамо.

(Сміються всі.)

3-й ВАРТОВИЙ.

Ба, догадався!

(Здіймає з голови шолом, наливає вина й п'є.)

Чим не фіал?

(За його прикладом інші роблять так само.)

1-й ВАРТОВИЙ.

Розумний, що й казати!
Ось і печеня, їжте, милі браття.

(Здіймає один шмат із списа і ділить мечем, кожному по шматочку.)

2-й ВАРТОВИЙ (ісць).

Сиренька, та дарма, аби гаряча.

СІНОН.

Ось на́ перчіну, трохи посмачі.

2-й ВАРТОВИЙ.

Пектиме дуже.

3-й ВАРТОВИЙ.

То вином пригасиш, —
амфора не малá!

4-й ВАРТОВИЙ.

А як не стане,
добудем другу.

Їдять м'ясо, батуючи¹⁶⁶ мечами, їдять садовину і п'ють шоломами вино, дедалі помітно вино починає їх розбірати. Музики тим часом грають.

2-й ВАРТОВИЙ.

Ви б іще співали.

3-й ВАРТОВИЙ.

А ти?

2-й ВАРТОВИЙ.

Та я за вами, сам не вмію.

Сінон заграє у флейту, потім передає її флейтистови, той провадить далі, кітारист підхоплює, інші вступають співом.

Над річкою сад-виноград повився,
ой саде-винограде!

Як буде йти до річки Левкотєя,¹⁶⁷
обвий її, мій друже кучерявий...

1-й ВАРТОВИЙ.

Ет, се нудна!

КІТАРИСТ.

А ти ж якої хочеш?

1-й ВАРТОВИЙ (співає без музики, недоладним речитативом).¹⁶⁸

Жінки гляди не гляди,
не вбережеш, дарма праця,

будь ти хоч богом олімпським,
мов кривоногий Гефест!¹⁶⁹

(Хитнувшись, спотикається і падає додола. Музикає ще разів два,
мов пригадуючи.)

Мов кривоногий Гефест... кривоногий Гефест...

(Далі мовкне й засипляє.)

2-й ВАРТОВИЙ.

От так весела пісня!

3-й ВАРТОВИЙ.

На добраніч!

П'ють далі. Флейтист і кітарист грають тим часом без співів. Де-далі всі, окрім музик, зморені вином, вкладаються долі навколо вогню і засипляють. Сінон теж удає, ніби спить.

ФЛЕЙТИСТ (перестає грати).

От і поснули!.. Що його робити?

КІТАРИСТ.

Собі заснути.

ФЛЕЙТИСТ.

Ні, ходім на бенкет.¹⁷⁰

Допивають удвох решту вина і йдуть до царського двору.

На сцені який час тихо, всі сплять, тільки здалека чутно відгуки музик, пісень, гомону веселого.

ГОЛОС КАССАНДРИ (з храму).

Чувáй, стороже!

(Повна тиша. Відгуки затихають. Сінон помалу підводиться і сторожко оглядається навколо.)

ГОЛОС КАССАНДРИ.

Гей, чатуй! вартуй!

(Сінон зривається, біжить до царського двору і зникає в брамі.)

КАССАНДРА (на дверях храму).

Не спи, стороже!

(Завважає сплящих вартових.)

Пробі, вартові!

Кассандра зіходить до вартових і пробує їх побудити, дехто з них ворушиться, бурмотить щось невиразне, але жаден не має сили прокинутись. Кассандра подається до царського двору, волаючи.

Гей, хто живий? Гей, хто живий? Троянці!

Назустріч їй з царської брами виходить Сінон, а з ним узброєні елліни: Менелай, Агамемнон, Одиссей, Аякс, Діомед. Вони схрещують списи і загорожують Кассандрі дорогу.¹⁷¹

Аякс.

Стій, дівчино! Ти хто така?¹⁷²

Одиссей.

Та се ж

безумная Кассандра, чи не знаєш?¹⁷³

КАССАНДРА (хоче прорватись поза списи).

Троянці! Зрада! Зрада! Гей, троянці!

АГАМЕМНОН.

Схопіть її та зав'яжіть їй рота!

(Кассандра хутко обертається і втікає в храм, там вона припадає до Палладіона, щільно обіймаючи статую.)

КАССАНДРА.

Не руште! Я під захистом святині!

Аякс.

Іще чого!

Діомед.

Дарма! Ти наша бранка.

Діомед хапає Кассандру за ту руку, де патериця, Аякс хапає її за волосся, вона чіпляється вільною рукою за п'єдестал Палладіона, статуя хитається і враз із п'єдесталом падає додолу. Вояки витягають Кассандру з храму, в'яжуть їй руки, не одбіраючи патериці, ремінням від мечів, а потім саму прив'язують до колони в портику храмовім над сходами.

Тим часом Сінон, Менелай, Агамемнон та Одиссей одчиняють Скайську браму, а Діомед вертається в храм і забірає Палладіон.

Діомед (зикає).

Наш, наш Палладіон! Сюди, герої!

(В одчинену браму лавою суне ахайське військо.)

КАССАНДРА (волає, зібравши всю силу).

Прокинься, Трое!! Смерть іде на тебе!!!

В царському дворі та й в інших будинках спалахують тривожні світла. Еллінське військо хутко сповняє весь майдан і розтікається в різні боки по вулицях Трої. Незабаром здійснюється в місті великий лемент, перебігають через майдан троянці, беззбройні, в святочній одежі; за ними наздогін збройні елліни, кого хапаючи, кого вбиваючи. Згодом займається пожежа. Дедалі втікачів і догонців меншає, але частіше з'являються переможці елліни, що женуть списами поперед себе, мов отару, гурти вже полонених і пов'язаних устяж¹⁷⁴ троянців і троянок, одних заводять у храм, інших виводять за Скайську браму, інших примушують сідати долі на майдані, тоді тиї падають ницьма на землю і голосять. Бранок з Пріамової родини ставлять і садовлять у портіку храмовім, коло Кассандри. Коли заметня¹⁷⁵ потроху втихає, то коло Кассандри вже є Андромаха, Поліксена і ще скілька жінок.

АНДРОМАХА (ридає).

Моя дитино! Синоньку єдиний!

Навіщо я тебе на світ родила!..

Розбили!.. Вбили!.. Кинули об камінь!..

ПОЛІКСЕНА.

Ой лихо тяжке! Батеньку! Матусю!

Наложницею стане ваша доня!

ІНШІ ЖІНКИ З ЦАРСЬКОЇ РОДИНИ.

Тепер же ми рабіннями й сконаєм!..

Рабіннями... Далеко на чужині...

АНДРОМАХА (до Кассандри).

Чого ж мовчиш? Чом смерти не віщуєш?

Тепер нам смерть була б єдина втіха.¹⁷⁶

КАССАНДРА (з страшним спокоем, якимсь неживим голосом).

Тут є такі, що иншу втіху знайдуть.

АНДРОМАХА.

Проклін на тебе!

КАССАНДРА (як і перше).

Так, проклін на мене,

бо я тепер побачила найгірше.

Троянки у неволі і— живі!

Обходять кросна, розділяють ложе,
дітей годують еллінам на втіху...

Прокляті очі, що таке бачать!

АНДРОМАХА.

Уста прокляті, що таке кажуть!

КАССАНДРА.

Проклін на мене, я мовчать не вмю!

Ведуть у храм пов'язаних троянців з царської родини, між ними
ГЕЛЕН.

ГЕЛЕН (проходячи повз Кассандру).

Радій, Кассандро, ти перемогла!

КАССАНДРА.

Ти переміг. Ти вбив мене сим словом.
Мій розум зламаній, твій піде в світ,
ти ним і переможців переможеш,
а мій погасне вкупі з сим пожаром...

ГЕЛЕНА (біжить через майдан, за нею Менелай з мечем).

Ратуйте, браття-елліни! Ратуйте!

За віщо він мене скарати хоче?

Зрадливо, силоміць я взята в Трою,
я бранкою нещасною жила,
щодня по ріднім краю сльози ллючи!

(Ахайці нерішучо розступаються перед нею, але не відитовхують,
коли вона чіпляється за кого з них, намагаючись заховатись під його
щитом.)

МЕНЕЛАЙ.

Ось кров Парісова на сім мечі
твої крові прагне!

КАССАНДРА.

Ой, Парісе!

ПОЛІКСЕНА.

Мій братіку!

АНДРОМАХА.

Нещасний!

ГЕЛЕНА (оточена молодими вояками; раптом згорда).

Чоловіче!

Ти справді хочеш покарати мене?
Чи ти на те пролив се море крові
за честь мою й свою, щоб тут прилюдно
ганьбить її й плямити самохить?
То се такої шани дочекалась
цариця Спарти? Хто ж тепер повірить
цнотливості спартанок, як і царь
свою царицю зрадницею вславив?

(До вояків.)

Чи й ви, спартанці, на таке пристали?

Вояки-СПАРТАНЦІ (що оточують Гелену).

Вона не винна! Богорівна жінка!

Даремне, царю, ти ганьбиш дружину!

МЕНЕЛАЙ (до Гелени, лагідно).

Пробач мені, — я запальний, ти знаєш...

ГЕЛЕНА (всміхається і простягає руку).

Я бачу, царю мій, ти не змінився.

Менелай простягає й собі руку до Гелени. Гелена бере його за руку і веде межі ахайськими лавами за Скайську браму на поле; всі розступаються перед нею з гомоном подиву.

АНДРОМАХА.

Вона цариця знов, а ми — рабині!

Боги, де ж ваша правда?!

КАССАНДРА.

Ха-ха-ха!

Одна з троянок (до другої).

Кассандра засміялась... ой як страшно!

Від неї сміху я не чула зроду.

КАССАНДРА (в нестямі, дивлячись, як язики полум'я грають по царських будівлях).

Сюди, сюди отих квіток огнистих!

Гранати зацвіли! Весільний час!¹⁷⁷

(Чутно за сценою голос старої жінки, він заводить, ридаючи страшно, немов вие.)

ПОЛІКСЕНА (з жахом, прислухається).

То наша мати!

КАССАНДРА.

То весільна пісня!

Се мати дочок виряжа до шлюбу!

Кассандра все неправду говорила.

Нема руїни! Є життя!.. життя!..

Голос старої жінки розлягається дужче. Раптом його покриває хряск від падання будови. Заграва пожеари заливає сцену.

ЗАВІСА.

ЕПІЛОГ

Діється в Елладі через довгий час після руїни Трої. Дім¹⁷⁸ Аргоського царя Агамемнона в Мікенах пишно завітчаний знадвору, стежка від дверей до брами вистелена пурпуровою тканиною.

На небі громова туча. Блискає часом, але дощу нема.

Цариця Клітемнестра з царським намісником Егістом наглядують, як раби й рабині кінчають прикрашати дім.

КЛІТЕМНЕСТРА (до Егіста).

Такої зустрічі ніхто з царів
не мав ніколи.

ЕГІСТ.

Правда, Клітемнестро.

(Важливо, дивлячись їй в очі.)

А пурпуру тобі не жаль?

КЛІТЕМНЕСТРА.

О ні!

Не жаль мені нічого... і нікого!

ЕГІСТ.

Чого ж се ти здригнулась?

КЛІТЕМНЕСТРА.

Адже бачиш,

як блискавка сліпить.

Вістник (вбігає задиханий).

Царь їде! Царь!

КЛІТЕМНЕСТРА (до рабів).

Гей, ширше браму відчиніть! Рабині,
готуйтеся квіти сипати під ноги!

Чутно гуркіт колісниці. Раби одчиняють браму настези. За хвилину увіходить у браму Агамемнон, ведучи за руку Кассандру. Рабині сиплють їм під ноги квітки. Клітемнестра й Егіст перестрівають Агамемнона ще в брамі.

КЛІТЕМНЕСТРА.

Мій царю! Мужу любий! Я не вірю
своєму щастю!

(Обіймає Агамемнона.)

ЕГІСТ.

Брате мій коханий!

(Цілує Агамемнона.)

КЛІТЕМНЕСТРА (показує на Кассандру).

Се хто з тобою?

АГАМЕМНОН.

Се дочка Пріама,
пророчиця Кассандра.

ЕГІСТ.

То Гелен
той, що приїхав з Трої і тепера
у Дельфах волю божу провіщає,¹⁷⁹
то брат їй?..

КАССАНДРА.

А!..

АГАМЕМНОН.

Запевне. Я бажаю,
щоб їй була повага в нашім домі,
як жриці, як царівні подобає.
Для нас вона не бранка.

КЛІТЕМНЕСТРА.

Добре, царю.
Я звикла слухатись. Хоч я не знаю
сієї жінки...

КАССАНДРА.

А тебе я знаю:
ти мати Іфігенії.

(Клітемнестра заслоняє обличчя покривалом.)

АГАМЕМНОН (до Кассандри).

Навіщо
ти їй про се тепера нагадала?

КАССАНДРА.

А нащо ти про се забув тоді,
як віддавав свою дочку на жертву
розгніваній богині? Ти забув,
хто мати Іфігенії, хто батько.
Ти тільки пам'ятав, що треба жертви
для того, щоб згубити нашу Трою.

АГАМЕМНОН.

Ти все на мене ворогуєш, бачу.

КАССАНДРА.

У тебе, царю, є сильніший ворог, —
то що тобі Кассандра?¹⁸⁰

АГАМЕМНОН.

Розкажи,
де ворог мій і що мене чекає?
я не троянець неймовірний. Щиро
слова твої прийму до свого слуху
і в серці заховаю. Говори!
і ви роком святим слова ті стануть
для мого дому. Все, що ти порадиш,
все я вчиню слухняно!

КАССАНДРА.

Я? Тобі?
порадить маю? Та хіба ми в Трої?
Хіба се дім Пріама?

АГАМЕМНОН (трохи з досадою).

Ні, запевне,
бо там би так не вірили тобі!

КАССАНДРА.

Мені й не треба вірить.

АГАМЕМНОН.

Я образив
тебе, царівно?¹⁸¹

КАССАНДРА.

Ти спізнився, царю, —
було про се питати в Іліоні.

Тепер для сих розмов немає місця
на цілім світі. Краще нам мовчати.

КЛІТЕМНЕСТРА.

Так еллінка ніколи б не посміла
озватись до царя!

ЕГІСТ (впівголосо).

Троянська вдача
зухвала зроду. Кажуть, Андрوماха
таке показує над чоловіком,
що дивно, як він терпить.

КАССАНДРА.

Андрوماха?

Ся не була троянкою ніколи.
Давніш — то жінка Гектора була,
тепер — то жінка елліна, та й годі.
Не еллінка вона та й не троянка.

(До Клітемнестри.)

Так, як і ти. Ти, правда, і не жінка.

КЛІТЕМНЕСТРА (до Агамемнона).

І се твоє бажання, царю мій,
щоб так твою дружину зневажали?

АГАМЕМНОН (стурбований, сумний).

Коли б же се була зневага тільки!..
Але тут, може, гірше скрито...

(До Клітемнестри.)

Жінко,
чи все гаразд у нашім домі?

КЛІТЕМНЕСТРА.

Все.

А що ж би мало трапитись лихого?

КАССАНДРА.

Так мати Іфігенії питає.

(Клітемнестра знов закривається.)

ЕГІСТ.

Вже б я давно звелів мовчати бранці.

КАССАНДРА.

Так каже той, хто звук тут будь царем
і звички тої втратити не може,
хоча для двох царів тісні Мікени.

АГАМЕМНОН.

Прошу, царівно, в хату завітати.

(До Клітемнестри.)

Веди нас, жінко.

КАССАНДРА (хапає його за руку).

Стій! Невже пора
ступати нам на шлях кривавий?

АГАМЕМНОН (до Клітемнестри й Егіста).

Що се?

ви як таке пророцтво зрозуміли?

ЕГІСТ.

Вона не важиться ступать на пурпур,
бо тямить, що не личить се рабині.

КЛІТЕМНЕСТРА.

Вона безумна, ти її не слухай.

АГАМЕМНОН (з трівогою, благаючи).

Царівно! Поясни, що ти віщуєш?
Адже тепера доля сього дому
вже зв'язана й з твоєю.

КАССАНДРА (з дивним спокоем).

Знаю, царю...

Але не вір мені, цариці слухай,
вважай на те, що родич твій сказав,
і не давай ваги словам рабині.
Колись була пророчиця Кассандра, —
вона згоріла на пожежі в Трої,
слова її пророчі спопеліли,
і вітер їх розніс ген-ген по морю...
Се іскорка одна була запала
сюди у серце простої рабині,
спалахнула на хвильку та й погасла.

(Дивиться на свою патерицю.)

Як чудно? Де взялась ця патериця?

Чия вона? Нащо ся діадема?

(Здіймає з голови діадему і кидає під ноги Клітемнестрі. Далі ламає патерицю і теж кидає додолу.)

Тепер нема нічого від Кассандри.

Царице, загадай мені роботу, —

я вмію все, окрім пророкування.

АГАМЕМНОН (бере її за руку і веде вперед у дім).

Царівна ти і завжди будеш нею.

КЛІТЕМНЕСТРА (до Егіста пошепки).

Нам треба два мечі. Ти нагостри.

Ти бий його, а я її потраплю.

Сильний перун¹⁸² і раптова злива. Клітемнестра й Егіст спішно йдуть і собі в дім.

КІНЕЦЬ.

5.V.1907. Ялта

АЙША ТА МОХАММЕД

Діалог¹⁸³

Садок в Мохаммедовім¹⁸⁴ гаремі.¹⁸⁵ Айша¹⁸⁶ в малій виноградній альтанці сидить і їсть солодощі, ліниво одкинувшись¹⁸⁷ на низенькому ослоні, вкритому великим килимом. Мохаммед приходить і мовчки сідає біля її ніг на край килима.

Айша.

Коханий, глянь на мене!

(Мохаммед мовчки переводить погляд з простору в той бік, де Айша.)¹⁸⁸

Глянь на мене!

Мохаммед.

Та я ж дивлюсь.

Айша.

Ти дивишся й не бачиш!

Так дивляться на дерево, на камінь,
на стіну, на колоду... я не знаю,
ще там на що, але не на дружину,
не на свою кохану!

Мохаммед.

Я не знаю,
чого ти хочеш, Айшо.

Айша.

Ти не знаєш?!
Я хочу, щоб мене любив Мохаммед!

Мохаммед.

Хіба ж я не люблю?

Айша (не слухає).

Мене любив
і більш нікого!

МОХАММЕД.

Нащо се¹⁸⁹ бажання?

То все одно, якби ти забажала,
щоб лиш тобі самій світило сонце,
тобі самій служив вогонь. Від того
не стало ж би тобі ані ясніше,
ані тепліше, ніж тепер, як мусиш
ти те добро з усім живим створінням
нарівні поділяти, тільки іншим
було б від того в світі жити гірше.

АЙША.

Ти першій милій не казав такого,
Хадіджа¹⁹⁰ слів таких не вислухала.

МОХАММЕД (здивований).

Ти звідки знаєш?

АЙША (злорадо).

А! Так я вгадала?

МОХАММЕД (опанував своє¹⁹¹ збентеження).

Ну, що ж, се правда, я їй не казав
сих слів, так се тому, що...

АЙША.

Що любив ти

її безмірно більше, ніж мене!

МОХАММЕД (провадить, не вважаючи на її вибух).

...так се тому, що й сонце перший промінь
чомусь одному завжді віддає,
найпершому,¹⁹² що стрінеться.

АЙША.

Неправда!

Не перший промінь, все своє проміння
ти їй віддав, мені лишився відблиск
тьмянний, холодний!..

МОХАММЕД.

Айшо! І не сором
тобі таке казати? Я холодний
до тебе? Що ж би ти на те сказала,

якби тебе я пестив тільки так,
як першу дружину, ту Хадіджу,
що ти їй заздриш так.

Айша.

Того не знаю,
але я бачу добре, що ніколи
ти не любив мене так, як її,
не любиш і тепер, та й не полюбиш, —
ніколи я її не переважу
в твоєму серці.

Мохаммед.

Не годиться, Айшо,
так мертвим заздрити. Хадіджа вмерла,
і шкодити тобі нічим не може.

Айша.

О, якби дав Аллах, щоб не вмірала,
то, може б, я її перемогла!

Мохаммед.

Я глузду в сих твоїх словах не тямлю.

Айша.

Скажи по правді, де ти був сьогодні?

Мохаммед.

Та що тобі? Хіба не все одно?

Айша.

Ти був на кладовищі! На могилі
Хадіджиній! Я зараз те пізнала!
По очах бачу, не одуриш, ні!

Мохаммед.

Навіщо б мав дурити? Так, я був там,
хіба се гріх — пошанувати пам'ять
людини, що була мені жоною?

Айша.

І я твоя жона, проте не будеш
вчашати так до мене на могилу.

Мохаммед.

Не спокушай Аллаха. Невідомо,

хто з нас до кого прийде на могилу,
одно відомо — я від тебе старший
і на багато літ.

Айша.

Либонь, настільки,
як старшою була твоя Хадіджа
від тебе.

Мохаммед.

Так, щось коло того, певне.

Айша.

Ти взяв її таки зовсім старою?

Мохаммед (похмуро).

Я вже тобі не раз про те казав,
та ти й сама незгірше знаєш.

Айша.

Дивно,
чому про се не можна споминати?
Хіба не все одно тепер для неї?
стара чи молода, бридка чи гарна
була вона, коли за тебе йшла, —
однаково ж її нема на світі.

Мохаммед.

Се гріх — радіти так з чужої смерти.

Айша.

Я не радію... А скажи по правді, —
вона була коли хоч трошки краща,
чи все така була, як от тоді,
коли вже я її пізнала?

Мохаммед.

Айшо,
навіщо се питання?

Айша.

Ну, скажи,
була вона коли така, як я?

(Нахиляється до Мохаммеда.)

МОХАММЕД (глянув на Айшу).

Найкраща ти з усіх жінок на світі,
живих, і мертвих, і ненарождених!

АЙША.

Ти завжди думав так?

МОХАММЕД.

Як тільки¹⁹³ вглядів
твою красу, одразу се збагнув.

АЙША.

І покохав мене?

МОХАММЕД.

Як тільки вглядів!¹⁹⁴

АЙША.

А чом же ти мене тоді не взяв?
І я ж тебе одразу покохала.

МОХАММЕД (мовчить).

АЙША.

Тоді жила Хадіджа!.. Ну, скажи,
чому при ній не міг ти взяти другу?
Вона була багата, — через те?

МОХАММЕД.

В той час я вже багатший був від неї.
І ти не думай, що вона купила
мою прихильність грішми.

АЙША.

Ох, якби
могла я думать се!.. Але за гроші
нікого так не люблять у могилі!
Та ж ти три роки жив у самотині
по смерті жінки першої, а потім,
як тільки взяв мене, взяв десять інших...
Як і завіщо можна так любити
стару, негарну, навіть мертву жінку?
і зневажати гарну, молоду,
кохану і закохану, живу?

МОХАММЕД.

Не рвися, люба, і не рви мене.
Є таємниці в Бога, їх збагнути
не важмося.

АЙША.

Скажи!¹⁹⁵ Я хочу знать!

МОХАММЕД.

Якби я сам те знав!..

(Подумавши.)

От ти сказала:
стару, негарну... і в моїх очах
вона ні гарною, ні молодою
ніколи не здавалась. Не скажу я,
що я не бачив і не завважав
того нічого: я злічив всі зморшки
у неї на обличчі... літ її
мені й сусіди¹⁹⁶ не дали б забути...
але в ній щось було... щось вічне, Айшо...
Мені здається, що воно живе,
і дивиться на мене крізь могилу,
і голосом таємним промовля,
і всі мої слова та й думку чує...

АЙША.

А тее «вічне» є в мені, коханий?..
Є чи нема? скажи!

МОХАММЕД (мовчить).

АЙША.

Що ж ти мовчиш?

Мохаммед мовчки встає і йде з альтанки геть. Айша падає додолу
на килим і ридає в безсилій лютости.

22.IV.1907. Ялта

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА

Драма в 5 діях

Дія I

ОСОБИ І ДІЇ:

Руфін Емілій — молодий римлянин значного роду.

Присцилла — його жінка, християнка.

Аецій Панса — її батько, значний римлянин, дідич.

Кай Летіцій¹⁹⁷ — префект, Руфіновий приятель.

Парвус — християнин невідомого роду-племени.

Сервілія — римлянка, плебеянка.

Раб — в Руфіновій господі.

Драма діється в II в. по Р[ізду] Х[ристовому].

Атріум¹⁹⁸ в домі Руфіновім: велика гарна світлиця з квадратним басейном посередині (impluvium) і такою ж великою незакритою кватиркою в стелі над ним (compluvium). Коло басейну простий хатній олтарь без статуй. До світлиці притикає скільки бічних кімнат, відділених від неї не дверима, а важкими запонами з дорогих тканок; простінки межі завісами прикрашені малюванням та погруддями філософів на високих підставках. В глибині світлиці широкий з розсуненими запонами вхід до чималої і гарно вряженої кімнати (tablinum), де видно багато сувоїв пергаменту, таблиць і т. и., що робить кімнату подібною до бібліотеки; на задній стіні табліну¹⁹⁹ є ще двері, теж одкриті. По обидва боки табліну широкі та короткі сїни провадять у внутрішній двір — перістіль.²⁰⁰ З атріума видно крізь сїни та крізь двері табліну той перістіль з колоннадою навколо нього, ставок посеред нього з квітником та з декоративними рослинами. Сцена уряжена так, що атріума видно тільки половину, через те імплівіум²⁰¹ приходиться на авансцені, таблін же і сїни в перістіль через те не дуже відсунені в глибину.

Під час дії входить до атріума через перістіль сїньми, а не з бічних куліс.

В атріумі є чимало скамничок, ослонів, дзигликів, столиків, ваз на підставках, що робить світлицю оздобною та захистною, хоч вона й не надміру розкішна.

Смеркає. Руфін сам. Нетерпляче ходить по атріумі. Часом виходить у перістіль і дивиться вбік на вулицю. В його поведінні видно не тільки нетерплячку, але й тривогу.

На порозі сїней, що ведуть з перістіля, показується Прісцілла, закутана в велике, з грубої ткани, покривало, вона його скидає, увійшовши, і її суворо проста одежа кидається в вічі дивним контрастом супроти оздобної оселі та її коштовного, хоч і благородно-простого патріціанського убрання самого Руфіна. В руках у Прісцілли маленька лампочка (люцерна).²⁰²

РУФІН (кидається, їй назустріч. З докором, в якому більше чутно біль, ніж досаду).

Прісцілло! як же можна?..

ПРІСЦІЛЛА (спокійно).

Що, Руфіне?

РУФІН.

Ти знов була сьогодні в катакомбах?

ПРІСЦІЛЛА (трохи помовчавши).

Якби могла промовчати, — охоче промовчала б на се твоє питання, але ще більше, ніж оця люцерна, мене перед тобою зрадить щирість.

(Становить люцерну на один з постаментів.)

Неправди я казать тобі не хочу, а правду перемовчать не здолаю: так, я була сьогодні в катакомбах і завтра знов піду, як тільки ти мені того не заборониш.

РУФІН.

Люба,

ти знаєш, я ніколи не вживаю супроти тебе ні тієї сили, яку мені дала сама природа, ні того права, що дає закон. Мені бридка слухняність поневоли, — я ж не рабиню взяв собі за жінку.

ПРІСЦІЛЛА.

У Римі небагато чоловіків таких, як ти, а може, ти єдиний на цілий Рим. Я тямлю се й ціную. Бог — всевидючий свідок почувань — всю вдячність мого серця бачить ясно, і чей-же він мені колись pomoже ту вдячність виявить супроти тебе. А поки що — коли б ти знав, як тяжко мені невдячною здаватись...

Руфін.

Годі,
лишімо се, не вдячності я хочу,
та й ні за що тут дякувать...

(Збентежено.)

Прісцілло!

дружино мого серця... я не можу
ніяким словом вимовити страху,
тривоги тої злої, що, мов яструб,
крівавить, мучить, роздирає серце
за кожним разом, як ти т́ам буваеш.

ПРІСЦІЛЛА (лагідно).

Чого ж, мій друже, так уже боятись?

Руфін.

Вже те одно, що ти так пізно ходиш
шляхом тим Нументанським,²⁰³ те вже страшно.
То шлях непевний, — всякий люд бродячий,
усяке розбишацтво там буває,
а ти смерком ідеш, самотня жінка...

ПРІСЦІЛЛА.

Нащо розбійникам мене займати?
Тепер я не подібна до багачки,
та й якби мала що, дала б охоче
усякому, хто б мав потребу в грошах, —
то що ж мені боятись розбою?

Руфін.

Жінкам страшний не той розбій, що прагне
срібл́а чи злота...

ПРІСЦІЛЛА.

Може, се й гординя, —
нехай Господь простить мені за неї! —
але мені здається, що зайняти
не зважився б мене гульвіса жаден,
коли б я тільки глянула на нього
проникливо й одважно в самі очі.

Руфін.

Се виховання справжньої матрони
і прирожденна чистота натури
тобі таке говорять, та обачність
мені отак впевнитись не дає.
Я б спокійніший був, якби з тобою
був провозатий.

ПРИСЦІЛЛА.

В нас нема звичаю
ходити з слугами на сі зібрання.

Руфін.

Я не про слуг кажу... я б сам ходив...

ПРИСЦІЛЛА.

Але ж, мій друже... прикро се казати...
та що ж... ти знаєш сам... ти там чужий...

Руфін (гірко).

Я знаю, я чужий... та я б лишився
стояти за порогом катакомбів
так, як стою вже здавна за порогом
душі твоєї, тільки ж боронити
тебе хоч до порога я здолаю,
дарма, що я чужий...

ПРИСЦІЛЛА.

Прости мені,
не хтіла я тебе вразити словом.
Я знаю, ти здолаєш боронити,
а хто ж тебе самого оборонить?

Руфін.

Мене? Я хтів би знати, хто посміє
напасти на Руфіна?

ПРИСЦІЛЛА.

Хто? — закон.
Коли побачить хто й подасть до суду,
що ти вчащаєш на нічний збори
громади потайної, — не вборонить
тебе ні зброя, ні одвага знана,

ні рід патріціанський... О Руфіне!
не можу я такого допустити!..

(Увіходить раб, вносить світло і говорить, наче між иншим, байдужим голосом.)

РАБ.

Там чоловік якийсь прийшов до пані.

РУФІН.

До мене, може?

ПРІСЦІЛЛА (тихо до Руфіна).

Певно, хто з братів.

РУФІН (до раба).

Веди сюди, се ти не розібрав.

(Раб іде, мимрячи щось тихо про себе. Увіходить ПАРВУС.)

ПАРВУС.

Мир сьому дому!

ПРІСЦІЛЛА.

Мир тобі, мій брате!

Чом ти не був на службі Божій?

ПАРВУС (пошепки).

Що ж се?

Хіба Руфін вже наш?

ПРІСЦІЛЛА.

Ще ні, на жаль.

ПАРВУС.

Так що ж ти так одверто?

ПРІСЦІЛЛА.

Чоловік мій

не зрадив ще нікого і не зрадить.

Як ти непевний, то й мені не вір, —
нічого я не крию від Руфіна.

РУФІН.

Та я піду, щоб вам не заважати.

ПАРВУС.

Ні, все одно. Гадаеш, я за себе
злякався, як спинив твою жону?

Я дбав за спільну справу. Що ж до мене,

я ідолянам не вступаю з шляху,
не час тепер мовчати. В нас тепер
іде свята війна за оборону
Небесної Держави, і боротись
ми всі за неї мусим до загину,
хто чим здолає, — хто вогнистим словом,
хто вчинками проречистими. Горе
байдужому! Лиху полову спалить
Господь своїм вогнем.²⁰⁴

Руфін.

Лиха полова,
то се, либонь, — такі, як я?

ПАРВУС.

Із Савла²⁰⁵
Бог Павла виявив, то й над тобою
ще, може, Бог колись покаже чудо.

Руфін.

Сказати правду, я не бачу дива
ніякого в настанні Павла з Савла.
Все, що мені доводилось читати
з листів сього тарсійського рубаки,²⁰⁶
упевнило мене, що не змінилось
нічого в ньому після того «чуда»,
крім літери єдиної в іменні.

ПРИСЦІЛЛА.

Що ти говориш?!

Руфін.

Тільки думку щиру.
Адже в його листах у кожнім слові
загонисту вояцьку вдачу видно:
він словом бив, немов вояк мечем,
дарма що про любов умів балакать.²⁰⁷
Він бешкети чинив за справу віри,
немов преторіанець²⁰⁸ за образу
орла імперії, — єдина зміна,
що знак ягняти став замість орла...²⁰⁹

ПРІСЦІЛЛА.

Се зміна не мала... ти мало знаєш
апостолові твори, щоб судити.

ПАРВУС.

Вся ваша идолянська красномовність,
усе письменство ваше — порох, цвіль
проти писання праведників Божих, —
ти їх коли читав?

РУФІН.

Признатись мушу:
мені не до душі писання ваших
учителів. Мене той стіль простацькій,
безладдя в доказах і рабство думки
аж до живого серця порива!²¹⁰

ПАРВУС.

Якби ти прочитав хоч би оце,

(показує на рукопис)

то, певне б, не одваживсь так казати.

РУФІН.

Що ж се за твір?

ПАРВУС.

Се лист один... відповідь
філософові Цельзові²¹¹ од нас.
Прісцілла се переписати має.
Я їй лишу, то можеш прочитати.

РУФІН.

Я дуже високо ціную Цельза
і думаю, що навіть вороги
йому відмовить шани не повинні,
бо твір його не пахне ні болотом,
ні кров'ю, як здебільшого буває
у ваших супротивників. Се ж правда?

(Не завважаючи, що Прісцілла й Парвус вмісне перемовчали.)

Дозволь мені поглянуть на листа.

(Бере у Парвуса рукопис, читає скільки хвилин, потім — до Прісцілли.)

Скажи, Прісцілло, ти читала сее?

ПРІСЦІЛЛА.

Єпископ нам усім читав уголос.

РУФІН.

Не розумію, як могла ти взятись сю погань переписувать.

ПРІСЦІЛЛА.

Руфіне!

РУФІН.

Та як же маю я назвать болото,
як не болотом? Тут уже немає
і того талану, що в листах Павла
усе-таки просвічує крізь нелад,
і грубу форму, й забобони всякі.
Тут доказу ні одного. Ні факта,
ні рації поважної, все «чуда»
такі, як перегін в свиней бісів,²¹²
та ще якісь рогаті сіллогізми,
позичені в софістів²¹³ з передмістя.

ПАРВУС.

Що з того, що у Цельза тії «факти»
нанизані на ниточку, мов перли
дешеві на торзі, — вони фальшиві!

ПРІСЦІЛЛА.

Що з тих «поважних рацій», як не можуть
вони ні одного створити дива
у людських душах так, як то створили
перекази чудові галілейські,
що цвітом невмирущим зацвіли
серед пустині людського невірства?²¹⁴

РУФІН (все дивлячись в рукопис).

Ти ж тільки слухай, що се за слова:

(читає)

«гадючий виродку», «нащадку пекла»,
«душе смердяча»...

(Опускає рукопис.)

Бридко вимовляти.

Наперчено, немов погана юшка!
То се така лагідність християнська?
То се така свята премудрість ваша?

ПАРВУС.

Ні, се такий вогонь святого гніву!
Ні, се таке святе безумство віри,
що не дає нам, християнам, бути
такими, як філософ Цельз премудрий!²¹⁵

ПРИСЦІЛЛА.

Він справді ні холодний, ані теплий,
як дерево сухий, зовсім ніякий.

ПАРВУС.

Волю я мучителя Нерона²¹⁶
над ворога такого, що вбиває
не тіло, тільки дух, що роз'їдає
нам віру нишком, наче міль одержу.
Нерон — той був великий виноградарь
в саду Господнім, кетяги достиглі
давив, і з їх крові вино робилось,
насичене ферментами новими.

РУФІН.

Великий жаль, що стільки крові ллється
за вашу віру, бо мені здається,
вино ще грає, а вже оцтом чути.
Я певен, що пожар великий Рима
не християни вдіяли, та, може,
вони пожар готують нам ще більший.
Усе, що нам лишилося від славних
часів колишніх, все та віра спалить
і попіл рознесе на штирі вітри.

ПАРВУС.

На пожарищі світ новий настане.

РУФІН.

Чи в тому світі буде й Рим новий?

ПАРВУС.

О ні, не Рим, новий Єрусалим.

РУФІН.

І се тебе так тішить? Хто ж такий ти?
Юдей, римлянин?

ПАРВУС.

Ні. Я християнин
і більш ніким не хочу бути.

РУФІН.

Се видно.
Чи й всі такі в новому світі будуть?

ПАРВУС.

Авжеж, ми всі там будем громадяне
Небесної Держави, а не Риму,
і не Атен, і не Александрії,
чи як там звуться ще столиці людські.

РУФІН.

Ну, не хотів би я дожить до сього!

ПАРВУС.

Там будуть праведні, воскреслі з мертвих,
а не такі, як ти.

РУФІН.

Нехай і так.
Доволі з мене, що тепер я бачу.
Як далі піде так, ми хутко станем
чужинцями у нашім ріднім краю,
вигнанцями з небесної держави,
бо їй нема на нашім світі місця,
та й ми дістатися туди не можем,
де перше треба вмерти, щоб ожити,
і втратити зовсім подобу людську,
щоб статися не людьми й не богами,
а чимсь таким, як тінь, як дим, як пара.

ПРИСЦІЛЛА.

Таким, як дух, безгрішний, чистий дух.

ПАРВУС.

Без марних клопотів, без людських злиднів.
Не будуть там ні сіяти, ні жати...²¹⁷

РУФІН.

Поки новий Єрусалим настане,
то Рим піде в старці, бо ваша віра
зруйнує працьовитість, а жебрацтво
в честь уведе, хоч і не дасть загоди
голодній черні, тільки роздратує.

ПРИСЦІЛЛА.

Се ти говориш так, бо не збагнув,
що значить Боже царство — тут настане
не цезарям²¹⁸ свавільним панування,
а Богові єдиному.

РУФІН.

Наступить
той Бог єдиний нам усім на шию,
мов східний деспот.²¹⁹ Ні вже, я волю
державу навіть цезарів найгірших, —
хоч я республіканець, як ти знаєш.
Волю щиро пантеон великий,
де міститься республіка весела
богів Еллади гарної, що стали
в Італії сенатом при народі,
богів латинських мудрих, працьовитих.
Юпітер²²⁰ не цурається з'явитись
Серапісом²²¹ в Єгипті чи Амоном,²²²
Венера²²³ подає Астарті²²⁴ руку
так, як сестра сестрі.

ПАРВУС.

О, сім не трудно
погодитись, бо всі вони, злі духи,
однаково злочинні та розпустні,
їм легко в згоді жить.

РУФІН.

Так, мир і згода,
гармонія небесна панувала
в великім пантеоні.²²⁵ Поки дух
юдейського народу, мстивий, заздрий,
дав невидимий меч своєму сину
Ісусу з Назарета. З того часу
порушилась гармонія всесвітня
на небі й на землі. Не видно краю
великій боротьбі, що перейшла
на землю з неба, від богів на люде.

ПАРВУС.

Їй буде край, коли той пантеон
до підмурівку знищить Божа сила.

РУФІН.

А підмурівок?

ПАРВУС.

Стане олтарем
єдиному.

РУФІН.

Олтарь серед руїни!..
Се ідеал небесної держави?

ПАРВУС.

Так мусить бути. Не може помиритись
вода з олією.

РУФІН.

Поки вогонь
олію спалить, випарить всю воду
і цілий світ оберне у пустиню.

(Парвус злорадо всміхається.)

ПРІСЦІЛЛА.

А звідки ж ти ратунку світу ждеш?
Таж ти не поклоняєшся віддавна
нікому з тих богів, що в пантеоні.

РУФІН (показує на бюсти філософіє).

Ось постаті, яким я поклоняюсь
і поклонятимусь довіку.

ПАРВУС.

Сії?

зникомій тіні краще поклонятись,
заблуканці-кометі, ніж таким.

РУФІН.

Вони блукали, правда, як і всякий
одважний, хто нових країв шукає.

ПРИСЦІЛЛА.

Де ж край блуканню мандрівної думки?
Де дно в розумуванні? Де котвиця,²²⁶
куди ти кинеш і за що зачепиш
ту котву, щоб спинити корабель,
утомлений одчаєм безбережжя?

РУФІН.

Нам рано ще котвиці закидати,
Нехай тяжка й трудна мандрівка наша,
але ж вона не так-то ще і давня,
щоб думати про край і береги.
Хто втомлений, хай спиниться з Платоном,²²⁷
Зеноном,²²⁸ Епікуром²²⁹ або з іншим
ловцем коштовних перел моря думки,
а відпочивши з ними, хай рушає
від них знов далі з вдячною душею.

ПАРВУС.

Ну і куди ж він припливе нарешті?

РУФІН.

Якби ми знали се, нащо б і плисти?
В таких мандрівках тільки невідоме
нам може стати за мету.

ПАРВУС.

А... так!

Ну, то пливіть собі на бездоріжжя,
сказати просто — на погибель душ!

Ви самохіть відкинули котвицю,
подану вам небесною рукою,
свавільно поминули певну пристань,
що вам Отець Предвічний урядив,
і на маяк, поставлений високо,
до зору всім, заплющили ви очі, —
так варті ж ви, щоб вас розбили скелі
підводні і безодня поглинула!

(Розпалюється все більше.)

Так варті ж ви, щоб вас пожерли змії
і люті чуда-юда океану!
О, як душа моя в долоні плече,
ввижаючи погибель нечестивців!

РУФІН (до Прісцілли).

Любити ворогів по-християнськи
зовсім не так вже трудно, як я бачу.

ПАРВУС.

Христос дав не саму любов, а й меч!²³⁰

ПРІСЦІЛЛА (значно збентежена).

Ненавидить він тільки сліпоту,
а не сліпих...

РУФІН.

Не поясняй, Прісцілло.
Він досить сам сказав. Я розумію.

(До Парвуса.)

Мій гостю, щоб тебе не дратувати,
волю я розмову залишити
про сі матерії.

ПАРВУС.

Та я вже йду,
мені немає часу на балачки.
Прощай, Прісцілло.

ПРІСЦІЛЛА.

Пострівай, а лист?

ПАРВУС.

Ти ж переписувать, либонь, не будеш.

(Скоса поглядає на Руфіна.)

ПРИСЦІЛЛА.

Чому? я завтра все перепису.

ПАРВУС (з притлумленим сарказмом).

Таж чоловік твій стілю не вподобав.

ПРИСЦІЛЛА (мовчки ховає рукопис під покривало).

Чи хто вже переписував?

(Руфін, мовчки вклоняючись, виходить у свій таблін і засуває завіси на дверях.)

ПАРВУС.

Аякже,

Рената, Пріск, Альбіна — всі по разу,
а я аж двічі.

ПРИСЦІЛЛА.

Двічі можу й я.

ПАРВУС.

От і гаразд. Сім списків. Розішлемо
церквам, та й Цельзові до рук один.
Цікавий, як то він цей «стіль» вподоба!
Ха-ха-ха-ха!.. Зостанься з Богом, сестро!

ПРИСЦІЛЛА.

Хай Бог провадить.

(Парвус виходить через боковий вихід. Прісцілла сама його виводить.)

РУФІН (виходить).

Вже пішов той «брат»?

Чи в вас в громаді всі такі?

ПРИСЦІЛЛА.

Він гострий,
та тільки на словах, в ділах він добрий,
він справжній християнин.

РУФІН.

Так, я вірю...

За сценою якийсь радісний гомін.

Стривай! Се що?

(Ідуть обое в перістіль.)

ПРІСЦІЛЛА (бачить когось за сценою).

Мій татко!.. Любий тату!

От несподівано! так пізно!

АЕЦІЙ ПАНСА (батько Прісцілли увіходить).

Шлях не близький,

я рано вибрався. Здоров, Руфіне!

(Вітаються.)

РУФІН.

Вітай, коханий тестю. Певне, день сей
щасливий надто, що тебе я бачу
уперше в себе в хаті.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Пробачай,

все досі я щадив старії кості,
а се не втерпів, мусів вас одвідать.
І так зрадів, як вас побачив поруч.
Питаю: де дочка? — «Там», кажуть, «з мужем».
Хвала богам! Од серця відлягло.

(Руфін і Прісцілла переглянулись, трохи здивовані.)

ПРІСЦІЛЛА.

А що ж тобі гнітило серце, тату?

АЕЦІЙ ПАНСА.

Та так, були там поголоски різні...

РУФІН.

Які? про нас?

АЕЦІЙ ПАНСА.

Та ніби так... про вас...

РУФІН.

Не розумію!..

АЕЦІЙ ПАНСА.

Щось там гомоніли,
немовби ви розлуку мали брати.

РУФІН.

Розлуку? Ми?

(Глянув на Прісіллу, тая мимохить схопила його за руку. У Руфіна гнівний вираз хутко змінюється в сміх.)

АЕЦІЙ ПАНСА (пильно дивиться то на дочку, то на зятя, потім обличчя його роз'яснюється добродушним усміхом).

Тепер я бачу: брешуть.

Найкраще так, побачити на очі,
тоді ніяким брехням не повіриш.
А то балакали...

РУФІН.

Що власне?

АЕЦІЙ ПАНСА.

Різне...

що ти її мені вернути хочеш,
бо знеохотився бездітним шлюбом...
то знову, що вона тобі не вірна,
кудись по ночах ходить...

(Прісілла бентежитьсь.)

РУФІН.

Ну, дарма,

не варто нам про тебе говорити,
що там вигадують знічев'я люде.
Нам цікавіше знати, як живеш ти,
чи все гаразд у хаті й в господарстві?

АЕЦІЙ ПАНСА.

Хвала Церері²³¹ й Весті,²³² все гаразд.
Лиш так, сказати правду, невесело
при старощах вдовцеві, ще й віддавши
від себе одиначку.

РУФІН.

Я б за щастя
вважав, якби ти в мене оселився.

ПРІСЦІЛЛА.

Ми ж, таточку, давно тебе просили.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Е ні, не вдався я до того зроду,
щоб тут у Римі жити. Не тепер

мені й звикати. Вам що інше, звісно,
ви молоді, — тебе, Руфіне, слава,
шаноба людська вабить, а тобі

(кладає Прісциллі руку на плече)

либонь після сільської глушини
Рим очі осліпив. По правді, зятю,
тебе вона уборами руйнує?

РУФІН.

Ні, батьку. Ми обоє більше вдома,
при хатньому багатті сидимо.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Дочку за се хвалю. Вона у мене
поведена по-старосвітськи: вдома
найкраще місце жінці. А тебе
за се хвалить не можу, ти повинен
ще послужити Римові чимало,
щоб заробити право на спочинок.
Се я тепер засів на господарстві,
а змолоду ж і я служив державі,
хоч і не в Римі.

РУФІН.

Та... служив і я...

вже дослужив...

АЕЦІЙ ПАНСА.

Ще рано, сину, рано!

ПРИСЦИЛЛА.

В теперешні часи служити трудно.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Лінивий служби легкої шукає,
я за Руфіном лінощів не знав.

ПРИСЦИЛЛА.

Він не лінивий, тату.

АЕЦІЙ ПАНСА (до Руфіна).

Не подоба
громадської роботи оминати,
ще хто готовий поговорі пустити,

неначе ти вступив до тої секти,
що млявість прищепляє та байдужість,
недбайність про державу і громаду.

РУФІН.

Я не боюсь ніяких поговорів.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Даремне, сину. Дбати всяк повинен
про добру славу.

РУФІН.

Видно, любий тестю,
що ти давно вже в Римі не бував,
а то б ти знав, хто має славу в Римі
і щó ту славу може дати.

РАВ (увіходить. До Руфіна).

Пане,
оце прибув шляхетний Кай Летіцій,
за пізній час він просить пробачення.

РУФІН.

Для друзів час не пізній. Я прошу.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ увіходить.²³³

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Здоров'я й щастя вам.

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА.

Вітай нам в домі.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (до Аеція Панси).

Панотче гідний, радий я спіткати
тебе так несподівано.

АЕЦІЙ ПАНСА.

І я
випадком сим утішений немало.

РУФІН.

Перейдем, може, до мого табліну?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Ні, вечір теплий, в хаті душно буде.

(Сідає на мармуровім ослоні поруч з Руфіном і Аецієм Пансою. Прис-
цілла сідає на дзиглику окреме.)

А я вже й так запаморочивсь трохи,
просидівши від самого полудня
в Кріспіна Секста на обіді.

Руфін.

От як?

Ти був у Секста?

Кай Летіцій.

Се тебе дивує?

Але ж я з ним давно знайомий.

Руфін.

Так...

я знаю се...

Кай Летіцій.

Та він мені казав,
що і тебе він в гості сподівався.
Здається, він ображений чимало,
що не діждавсь тебе.

Руфін.

Та й не діждеться.

Кай Летіцій.

На бенкетах Кріспінових, се правда,
нема смаку правдивого; і сам я
ті бенкети терплю, як обов'язок,
правдивої загоди з їх не маю.

Руфін.

Та що за обов'язок їх терпіти?

Кай Летіцій.

Бо треба ж якось, друже, з людьми жити.

Руфін.

Волів би я вже без людей зовсім,
аніж з такими.

Кай Летіцій.

В кожного знайдеться
негарне що в поведінні чи вдачі.

Кріспіна Секста я не похваляю —
за всі його, тобі відомі, вчинки,
але ж злочином їх назвати не можна,
і хоч який він є в житті особнім,
а все ж він добрий римський громадянин.

РУФІН.

Такі-то «добрі римські громадяне»
колись наш Рим до згуби доведуть!

АЕЦІЙ ПАНСА (з забобонним страхом).

Нехай боги не чують сього слова!
Загинути не може Рим ніколи.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Хай в добрий час ти мовиш се, панотче.

(До Руфіна.)

Чим можеш ти довести сюю думку?
Кріспін справля громадські обов'язки
республіці і цезареві — згодься —
він чесно служить.

РУФІН.

Цезареві — може,
але республіці — чим прислужився?
Чи тим, що він з своїм коханим другом,
нікчемним Крустою, наводить жах
на всіх погрозою своїх доносів?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Доносів не цурався і Катон,²³⁴
та й Ціцерон²³⁵ їх уживав в потребі.

РУФІН.

Невже ти не для жарту порівняв
Кріспіна й Крусту з ними?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (усміхнувшись).

Як сказати?

Звичайне, сі дрібнішого розбору.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Тепер усе дрібніше стало в світі.²³⁶

РУФІН.

Либонь, що так! Дрібніша стала й мірка,
якою міряють і честь, і цноту,
і гідність громадянську.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Ти, Руфіне,
і сам чимало винен з того.

ПРИСЦІЛЛА.

Як?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (до Присцилли).

Не ображайся, пані, бо докір мій
хоч і тяжкий, та дружній. Чом твій муж
не стане на чолі в державній службі,
не дасть прилюдно прикладу чесноти,
якій позаздрить міг би й сам Катон?
Адже Руфін се може. Певне, мірка
всіх римських цнот побільшала б ізнову,
якби такий зразок було їй дано.

ПРИСЦІЛЛА.

Хіба чеснота більшає прилюдно?
Хіба вона у схованці дрібніє?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Жіноча — ні, а чоловіча — певне.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Отож-то й я кажу! От саме-саме
перед твоїм приходом се кавав.
Руфіне, чуєш? Може, ти подумав,
що я тут мав яку таємну думку,
що, може, я дочці своїй бажав
здобути шани більше через тебе...

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Твоя дочка й найбільшої достойна.

АЕЦІЙ ПАНСА (до Руфіна).

Але ж дивись, от чоловік сторонній,
твій приятель, тобі те саме каже.

Руфін.

Щоб ви про мене гірше не гадали,
ніж вартий я, скажу по правді вам...

(Подумавши.)

Я знаю, що і приклади Катона
та Ціцерона не одмінять вдачі
Летіція, тож вимовлю щиріше
те, що звичайне змовчувати звик...
«І цезарю, й республіці служити»...
У тебе се парують так легко,
а в мене сі слова ідуть урозтіч
і ставляться, як два мечі на герці,
одно напроти одного так гостро,
непримиренно.²³⁷

Кай Летіцій.

Та... я вже не вперше
у тебе помічаю тую нехіль
до цезаря, хоч я не тямлю, справді,
чим він тобі спротивився. Ти ж мусиш
признати, що Калігули²³⁸ й Нерони
давно вже стали байкою страшною,
тепера цезарі в нас не тірани,
а славні тіні стародавніх римлян
братаються у всіх стоїчних цнотах
з представником республіки єдиним.

Руфін.

Єдиним, кажеш? значить, він не може
ні з ким брататись, тільки панувати
або ворогувати. Всі навколо
підніжками стоїчним цнотам служать
того єдиного республіканця.
Ні, хто живе коло таких «єдиних»,
сподліти мусить він, або страждати.

Кай Летіцій.

Ніхто й не радить жити паразітом

на Палатіні!²³⁹ Діла є доволі
при війську, при уряді, аби хіть!

Руфін.

Отрута з Палатіну скрізь доходить,
як те лихе повітря...

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Я дивую,
чому в тобі не віродився Брут²⁴⁰
аж до кінця...

АЕЦІЙ ПАНСА (з острахом).

Ой друже! що за жарти?

(До Руфіна.)

От бачиш, сину, до яких думок
призводити твоя упертість мусить.

(До Кая Летиція.)

Ти ж не бери всього вже так поважно,
Руфін таку звичайку здавна має,
що в нього жарт одягнений мов правда.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Панотче, не бентежся, ми ж бо друзі.
То я пожартував. Що ж до Руфіна —
він не жартує, се я добре тямлю, —
але в життя думки ті не перейдуть,
на те занадто наш Руфін філософ,
і цезар наш спокійно може спати.

Руфін (гірко, думливо).

Так, так... спокійно може спати цезар,
бо забагато вже було тих Брутів,²⁴¹
щоб вірити в їх силу... Кожен Брут
новому цезарю дорогу прѳстав,
та ще й не ліпшому...

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

От сам ти бачиш —
даремне проти цезарства змагатись.
Чи друг йому, чи ні, — миритись мусиш, —
ти ж не одважишся йти напропаще,

то краще йти на щирий мир, як я,
та вже й служить республіці чим можеш
і як здолаєш.

АЕЦІЙ ПАНСА.

От розумне слово!

РУФІН.

На щирий мир пристати з неминучим
смертельним вередом, що тіло їсть
і душу Римові гноїть? Не можу.
Від нього ліків я не знаю, правда,
але миритись не здолаю! Ні.
Хоч я дивлюся з невимовним болем,
як гине Рим...

КАЙ ЛЕТІЦІЙ (нетерпляче).

Хто вигадав сю байку?!

Вже скільки раз я чув се «гине Рим»!
І скільки вже століттів Рим сей гине,
а сила римська й влада все росте
і хутко цілий світ собі підіб'є!
Та доки ж ми носитимем жалобу
по стародавніх цнотах? Може, й справді
плохіші стали римляне, та Рим,
проте, величніший, ніж був він здавна.
І знаєш ти, що нам дає ту велич?
То римське право, то закони наші,
яким нема на цілім світі рівних!
ніякий «веред» їх не подолає,
вони сильніші в нас за всяку владу...

РУФІН.

А тільки самовладство ще сильніше!

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

То тільки так здається, самовладства
ніколи в Римі не було й не буде.
Законові корився і Нерон.

РУФІН.

Бо сам його складав.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

І се неправда.

Якби тоді сенатори стояли
сторожею коло закону вірно...

РУФІН.

Якби ж!..

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Отут тебе ловлю на слові!
Якби Руфін і всі йому подібні
сторожею законові служили,
а не сиділи, склавши руки, дома,
то всякі вереди на тілі Риму
ізслизли б геть, як віспа вітряна.

РУФІН.

Ти так впевняєшся на ті закони?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Ні, я одно хотів би знать, Руфіне.
Чи довго ти збираєшся носити
оцю жалобу духу самовільну?

(До Аеція Панси.)

Се в їх тепер, панотче, наче пошесть,
у сих філософів високородних:
позамикались дома, наче в урни
замазались, іще й не спопелівши,
обличчя в них повитягались навіть,
пожовкли й попісніли — хто б подумав,
що всі вони вступили в тую секту,²⁴²
в те мертводухе християнство...

РУФІН.

Друже,
ти справді запаливсь, мов Ціцерон.
Я хочу пал твій трохи пригасити.
Прісцілло, накажи вина принести
і ще чого, — бо й татко не вечеряв.

(Прісцілла виходить.)

Незабаром раби вносять вино і столик з наїдками. Руфін частує гостей.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Ох, тее християнство! Ось де веред!
І вирізати його ніяк не можна.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Чому?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Не можна ж різати за віру,
хоч поміж людьми всякі поголоски
про тую секту ходять.

РУФІН.

Всякі брехні,
сказав би краще.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Ні, се трудно зважить.
Ся віра зародилась в Палестині,
а в тих країнах варварських і східних
уже й самі стихії мов призводять
до безміру і дикости в злочинах.

РУФІН.

Та християнами ж не раз бувають
і люде, звісні цнотами своїми,
невже б вони терпіли мовчки нечесть?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

А пригадай Кріспінову Сабіну,
який страшний злочин вона зробила?
Вона ж була напевне християнка, —
сама призналась, і Кріспін посвідчив.

РУФІН.

Вона призналася до віри тільки.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

А чоловік і свідки довели,
що й решта правда і що все те сталось
якраз через ту віру.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Що ж там сталося?

Про се до мене чутка не дійшла.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Та якось аж неміло говорити.
Сабіну ту засужено за зв'язок
нечистий з рідним братом.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Чи можливо!

Такого ж бо не чувано ще в Римі!

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Але ж і секта ся не так-то давня.

РУФІН.

То наклеп на Сабіну, то неправда.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Але ж і суд признав її вину.

РУФІН.

Кріспін її навмисне оклепав,
щоб здихатись. Се ж гадина— Кріспін той.
Я проти нього виступив тоді
і все готовий повторить хоч зараз.
Така була поважна та Сабіна
і зроду мала добру славу...

АЕЦІЙ ПАНСА.

Ба!

а все ж пішла, он кажуть, в християне,
як хоч, се ж для матрони непогода.

Чи пак Сабіна та була матрона?²⁴³

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Авжеж, і з роду чесного.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Се дивно!

Я просто й здумати собі не можу,
щоб то, наприклад, так моя дочка...
перейняла жидівське марновірство...
Се був би сміх і глум! Та ні, се просто
і бути не могло б.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Не всі матрони
дорівнюють Руфіновій дружині,
Аецівій доні.

РУФІН.

Я чував
про християнок родом ще значніших
і цнотою не гірших, і тому-то
я звик не вірити лихим чуткам
про тую секту.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Друже, ми не знаєм,
які та секта наставля тенета
на неофітів; і того не знаєм,
яка клятьба і присяга тих в'яже,
що таємних містерій доступили
і до нічних зібраннів учащають.
Ті люде робляться, мов одержимі,
тоді ні виховання, ні сумління —
ніщо від злої змори не ратує:
бери їх на тортури — перемовчать,
до серця промовляй — воно мов камінь,
загрожуй смертю — люде сі мов трупи,
чи мов безсмертні — їм усе не страшно.

РУФІН.

Чи й Муцій Сцевола²⁴⁴ був одержимий,
ти як гадаєш?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Той страждав за цноту,
а сі за бузувірство. На тортурах
засвідкував недавно раб один,
що в християн підслухав під дверима
він сам слова такії: «їжте тіло
і пийте кров».²⁴⁵

(Аецій Панса жахається.)

Та я й від християн
чув поговори всякі про таких же
упертих сектярів, що називались
у них «еретиками», а проте
тому ж таки Христові поклонялись.

АЕЦІЙ ПАНСА.

О, коли так, се небезпечна секта,
бо ми ж не знаєм, хто з них «еретик»,
а хто сектяр звичайний. Чи не краще б
усю ту секту враз з еретиками
узять та й викоренить раз назавжди?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Закон карать повинен тільки вчинки.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Так сам же ти казав — злочинна секта.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Але ж не кожний, хто сектяр, — злочинець,
він тільки легше може стать злочинцем,
ніж несектяр.

РУФІН.

Для мене се непевно.
Бо се ж відомо, що тих всіх злочинів
ніхто ще не посвідчив віри гідний,
а з нас ніхто не бачив оком власним.
Коли б я був суддею, не впевнявся б
на свідкування темного раба,
на поклепи Кріспіна або Крусти.

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

По щирости, то й сам я не люблю
таких процесів. Завжди темне дно
буває в них — його й збагнути трудно,
се хаос, лабірінт, а не процес.

РУФІН.

От бачиш!

АЕЦІЙ ПАНСА.

Я вже щось не розумію...

(Задумується і повагом п'є вино, не вслухаючись в розмову.)

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Та секта ся не тим страшна. Ще зроду ніхто не розвалив ладу в державі злочинами такими. Та відомо, що християне вороги державі; закон, релігія і вища влада — ніщо їм не святе. Богам не служать і культу цезаря не визнають.

РУФІН.

Скажи по щирости — хіба ти справді вважаєш цезаря за бога?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ (ухиляючись).

Власне,
не цезаря, а генія його.

РУФІН.

Та хоч і так. Чи думаєш ти справді, що він, мов Юпітер, найвищий бог, душа народу римського?..

КАЙ ЛЕТІЦІЙ (сухо).

Руфіне,
мої думки нікому не відомі,
а ділом я закону не ламаю,
та й іншому ламати не дозволю,
поки того закону не скасує
в дорозі правній приналежна влада
і поки я зовусь префектом римським.

(Ніякова мовчанка.)

АЕЦІЙ ПАНСА.

Я б так постановив: щоб ця секта
зосталась для самих рабів.

РУФІН.

Се ж як?

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Чому?

АЕЦІЙ ПАНСА.

Бо для рабів вона корисна.

(Кай Летіцій здивовано дивиться на нього.)

Ні, справді, я в своєму господарстві
се добре перевірів: кожен раб,
як тільки християнство те перейме,
стає покірним, чесним, роботящим,
хоч кия забувай! Я все купую
в послугу християн. Що ж до звичаїв,
то що з раба звичаїв вимагати? —
аби корився та глядів роботи.
Ну, вільним громадянам — інша річ.

Чутно жіночий лемент у перістілі: «Пустіть мене, я мушу до префекта...» Сей голос перебивається турботним гомоном слуг. В атріум убігає СЕРВІЛІА, за нею ПРІСЦІЛЛА.

ПРІСЦІЛЛА (утримує Сервілію, хочаки її заспокоїти).

Та не турбуйся, знайдеться синочок.

СЕРВІЛІА.

Де знайдеться? Як знайдеться? Вже ніч!
А я ж його шукаю від полудня!
Пропає! Пропає!²⁴⁶

РУФІН (підходить до Сервілії).

Та що з тобою, жінко?

СЕРВІЛІА (до Прісцілли).

Чи се префект?

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (теж підходить).

Ні, я префект. А що там?

Чого се ти мене турбуєш в гостях?

СЕРВІЛІА.

У мене згинув син, єдиний син!

КАЙ ЛЕТИЦІЙ.

Так що ж я тут пораджу?

СЕРВІЛІА.

Ох, мій пане!

Се християне... хутко їхне свято...

Вони його взяли на кров!!

(Голосно ридає.)

ПРІСЦІЛЛА.

Вгамуйся!

Як можеш ти таке казати!

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Слухай!

Чи зопалу ти слово се сказала,
чи привід маєш щось такого думать?

СЕРВІЛІЯ.

Префекте! В нас сусіди християне,
напевне знаю. А мою дитину
вони раз в раз до себе закликали,
було й додому вже не йде від їх,
бо то ж вони причарували хлопця.

ПРІСЦІЛЛА.

Та не вигадуй.

СЕРВІЛІЯ.

Як то «не вигадуй»?

Відома річ, вони чарівники!
Я й то, дурна, не вірила... Ой, лихо!
Якби ж я знала, що діжду такого!
Там був один... старий вже дідуган,
так той найбільше вабив... Отже, кажуть,
що він із ним кудись за Тібр подався
та більше й не вертався.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Хто та з ким?

СЕРВІЛІЯ.

Мій син з тим дідом... Дід же християнин.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

А дід вернувся?

СЕРВІЛІЯ.

Не вернувся й дід.

КАЙ ЛЕТІЦІЙ.

Де ж він?

СЕРВІЛІЯ.

Якби ж я знала!

(Раптом падає до ніг Каеві Летицієві.)

Пане, пане!

Знайди мені, знайди мою дитину!
Служитиму тобі довіку, пане!
Я вільна жінка, та піду в рабині,
тобі служитиму!

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (дає їй знак встати. Сервілія встає).

Се не до діла.

Ти хто така? Як звешся?

СЕРВІЛІЯ.

Я зовуся

Сервілія, мій чоловік Фастідій,
в легіонерах служить він тепера,
в Паннонії.²⁴⁷

(Плачучи).

Життям своїм там важить
за цезаря... А тут... з його дитини
ті людодіди... будуть пити кров...
з'їдять мого синочка...

КАЙ ЛЕТИЦІЙ (з урядовою повагою.)

Слухай, жінко!

Я ручуся тобі законом римським,
що син твій знайдеться, як він живий,
або ж за нього правна помста буде,
коли з ним сталось так, як ти боїшся.
Я зараз же піду розпорядити
вігілам²⁴⁸ та й усім центуріонам,²⁴⁹
щоб пильнували християнських зборів
по цілім Римі.

(До Руфіна.)

Мушу йти додому,
щасливі залишайте.

(До Сервілії.)

Йди за мною.

РУФІН.

Іди здоров!

(Прісцілла мовчки вклоняється.)

АЕЦІЙ ПАНСА.

Іди здоров!

(До Руфіна).

Ну, що се
у вас тут в Римі діється? Страхіття!

РУФІН.

Та що ж там діється? Де не буває,
що трапиться дитині заблукатись?

ПРІСЦІЛЛА.

Авжеж, там, може, досі те хлоп'я
прийшло додому та й по мамі плаче.

АЕЦІЙ ПАНСА.

А жінка ж ся казала: християне...

ПРІСЦІЛЛА.

То жінка темна, тату, і не знає
сама, що каже.

АЕЦІЙ ПАНСА.

А почім ти знаєш,
які ті християне? Ти ж не знаєш!

РУФІН (*перerbиває, частуючи*).

Там досі, татку, є тобі вечеря.

АЕЦІЙ ПАНСА.

Та нам, старим, вечеряти не конче.

(*Встає.*)

Мені б оце якби вже на спочивок.

ПРІСЦІЛЛА.

Ходи, ходи, татусю, там для тебе
давно постелено.

Веде Аеція Пансу через перістіль у дальші кімнати, незабаром
вертається і сідає коло Руфіна. Який час вони мовчать.

РУФІН.

А знаєш, любя,
мене таки не тішить ся пригода

з дитиною. Почнуться знов нагінки
за християнами.

ПРИСЦІЛЛА.

Що ж, воля Божа,
ми мусим перебути сюю пробу
одважно й твердо, як годиться вірним.

РУФІН.

Присцілло, раз ти вимовила слово,
якого я не смів промовить перший,
бо думав, — ти його не приймеш в душу.
Але я бачу, що й твоя душа
приступна ще земній тривозі людській.
«Не можу я такого допустити», —
се слово ти сказала, а не я,
подумай же тепер, чого коштує
не промовляти сього слова.

ПРИСЦІЛЛА (подумавши трохи).

Слухай,
і я б здолала заглушить се слово
на дні душі, якби я тільки знала,
що не за мене ти готов страждати,
але за те, що вище над людей.
Що б ти сказав, якби почув від мене
подібне слово в ті часи, як ти
збірався воювать за славу Риму?

РУФІН.

Сказав би, що не гідно се матрони,
дочки і жінки римських громадян.

ПРИСЦІЛЛА.

І не послухав би мене?

РУФІН.

Звичайне!

ПРИСЦІЛЛА.

Тепер скажи: що, якби я була
уся у владі варвара лихого
і не було б для мене оборони,

як тільки смерть. Чи міг би ти сказати:
«умри, Прісцілло, не давайсь на ганьбу»?

Руфін (подумавши).

Я міг би се.

ПРІСЦІЛЛА.

Тепер же погадай:
те, за що я готова хоч і вмерти,
мені дорожче і від слави Рима,
і від моєї цноти.²⁵⁰

Руфін.

Й від Руфіна?

ПРІСЦІЛЛА.

Руфіне, ще ж сього ніхто не ставив
на пробу.

Руфін.

Але стане незабаром,
як викриють тебе.

ПРІСЦІЛЛА.

Могла б я й вмерти,
ти мусів би й ту втрату пережити.

Руфін.

Чи пережив би, се ще невідомо.

ПРІСЦІЛЛА (подавляє в собі зворушення).

Хіба ж ти вже, Руфіне, не римлянин,²⁵¹
що не стерпів би твердо втрати жінки?

Руфін.

Ти більше маєш твердості, ніж я,
бо ти й мене готова утопити
для слави християнства.

ПРІСЦІЛЛА.

Я? Тебе?

Хіба ж не я сама тебе просила,
щоб ти мене не проважав на збори?

Руфін.

Чи проважать, чи ні, се мало значить.
Тепер не про таємне товариство,

а про злочин кривавий буде справа
(коли до суду дійде сее діло),
і чоловік палкої християнки
запевне здасться підозренным владі.

ПРИСЦІЛЛА.

Засужено недавно християнку,
неначебто за чари, до спаління,
а чоловік її зоставсь безпечний.

РУФІН.

Бо чоловік її формально зрікся
і виявив, що відколи вона
до секти прилучилась, то не стала
всіх шлюбних обов'язків виповняти
супроти нього.

ПРИСЦІЛЛА (спустивши очі).

Ти в потребі можеш
те саме виявить про мене.

РУФІН.

Справді
ти думаєш, що я б се міг вчинити?

ПРИСЦІЛЛА.

Але ж ти виявив би тільки правду,
сказавши се.

РУФІН.

Буває часом правда,
якої виявляти непогода.²⁵²
Розлуки ми не брали.

ПРИСЦІЛЛА.

Взяти можем.
Се ж навіть не по правді, щоб я мала
вживати твого захисту й опіки,
спокій твій і безпечність наражати,
коли я справді не жона тобі.

(Руфін мовчки відходить і спирається, закрившись тоюю,
на н'едестал.)

ПРИСЦІЛЛА (підходить до нього і кладе йому руку на плече).
Даремне ти вражаєшся, Руфіне,
я ж тільки те сказала, що повинна б
сказати вже давно, що й ти сказав би,
якби се про сторонніх річ зайшла
в подібній справі.

РУФІН (палко).

Ні! ніколи в світі!
Се, може, в християн такі подружжя,
що тільки й держаться, поки жага
загоду повну має.

ПРИСЦІЛЛА.

Тільки зрада
шлюб християнський розлучити може.

РУФІН.

А справжній — тільки смерть. Авжеж, Присцілло,
хоч зрадила мене ти для Христа,
та я тебе не зражу ні для кого
і ні для чого. Я тебе пустив би,
я б не держав тебе в неволі в себе,
якби ти раз мені сказала в вічі:
«Пустити мене, бо ти мені бридкий,
ненавидний душі моїй і серцю».
Ти можеш те сказати?

ПРИСЦІЛЛА (з поривом).

Ні, мій друже!
Хоч, може, се була свята неправда,
але ні серце, ні язик не може
на неї зважитись. О ні, Руфіне!
Хоч би з тобою ми навік розстались,
а серцю був би ти найближчий завжди
з усіх людей.

РУФІН.

З усіх людей «невірних»?
Присцілло, договорюй все до краю!

ПРИСЦІЛЛА (*широ*).

Я все договорила.²⁵³ Знаю добре,
що ні до кого серце так не б'ється,
нікому так не вірить без вагання
і ні за кого не болить так тяжко...

РУФІН (*перебиває з некучим жалем*.)

Болить?!...

ПРИСЦІЛЛА.

Ти знаєш... не питай...

РУФІН.

Кохана!

(*Пригортає її ніжно, дедалі щільніше*.)

ПРИСЦІЛЛА (*обережно, але твердо визволяється з його обіймів*).

Не обіймай мене, Руфіне, так...

Мені ще тяжче від таких обіймів.

РУФІН (*з болем, вражений, засоромлений*).

А! я забув!.. Ніяк не можу звикнуть,
що ти ж мене зовсім вже не кохаєш!..

ПРИСЦІЛЛА.

Якби се правда, не було б так тяжко...

РУФІН.

Скажи ж мені... я не збагну... для чого,
навіщо мучиш ти себе й мене?

Чи се тобі громада наказала,
чи ваш єпископ шлюб наш розірвав?²⁵⁴

Яка страшна сувора сяд віра,
що розлучає жінку з чоловіком!

Молох²⁵⁵ кривавий в хижих картагінців,
і той таких жертв не вимагав!

ПРИСЦІЛЛА.

Не вимагає віра сеї жертви,
але моя душа забороняє

мені сей шлюб, поки твоя душа
не може з нею злитись без останку.

Я знаю, — хоч сумна оселя наша,
бо в ній не чутно голосків дитячих, —

сумніш було б, якби дитячу душу
щодня тут катували батько й мати.
Коли б я рано й вечір научала
дитину промовляти «Отче наш» —
я знаю, ти б мовчав, але дитина
завважила б, що все бракує батька
в нас при молитві хатній, і спитала б:
«чи татко мій — “невірний”?» А коли б
ти перед ларами²⁵⁶ поставив сина,
як вимага традиція латинська,
що мала б я робити? Я не знаю,
чи я б себе примусила мовчати,
і, може б, син, відданий давній вірі,
«сектяркою» назвав би рідну матір.
І певно б нам прийшлося розлучитись,
коли не тілом, то душею й серцем,
і та любов солодка до дітей,
що людям навіть старощі скрашає,
для нас була б гірка, немов полинь,
а для дітей отрутна.

РУФІН.

Може, й так...

То, значить, вже судилося бездітним
мені дожити віку... Ти — єдина
родина в мене. Так невже й тебе
я маю втратити?.. Скажи, Прісцілло, —
якби я не наказував тобі,
а попросив як друг, як твій найближчий,
щоб ти на ті зібрання не ходила,
чи ти послухала б?²⁵⁷

ПРІСЦІЛЛА.

Не можна, друже,
нам, християнам, слухати прохання,
бо то ж інакше половина вірних
одкинутися мусіла б од віри.²⁵⁸

Руфін.

Я б не просив тебе покинуть віру,
лише не виставлятися прилюдно,
не наражатися на небезпечність.

Прісцилла.

Чи добре ти збагнув, що ти говориш?
Здається, ні, а то б ти сам дійшов
до того слова, що сказав апостол:
«без діла віра мертва».²⁵⁹

Руфін.

Я те знаю.

Не раджу й сам я кидати того,
що справді доброго є в християнстві:
добро чинити, вбогих наділяти
і мати милосердя над рабами.
З маєтків наших я тобі нічого
не бороню й ніколи не спитав би,
куди та на що гроші витрачаєш.
В господі нашій старшого немає
над нас самих — то хто ж би приневолив
тебе пенатам²⁶⁰ нашим поклонятись,
коли вже ти втратила віру в них?
Була б ти «вірна», чесна і безпечна...

Прісцилла (переймає).

Такою можна бути хіба в раю,
я ж на землі живу, та ще й у Римі.
Яка ж то «вірність» буде, що пенатам
не поклонюсь я вдома, а прилюдно
з матронами піду богам служити,
як вимагає давній римський звичай?
Хто сміє звичай той ламать прилюдно,
крім християн? По чім же й пізнають
найбільше нас? Таж тільки християне
одвагу мають виявляти щиро
свої думки.

РУФІН (сумно).

Се правда.

ПРИСЦІЛЛА.

Не одна з нас
від того починала, що ти радиш,
але служити двом богам не можна,
а надто в ті часи, коли Господь
свою пшеницю віє²⁶¹ серед току
великого. Не можу я полинуть
легенькою половиною по вітру
погожому в безпечний тихий захист
тоді, коли зерном важким, достиглим
брати мої покійно ляжуть долі
і будуть всі покладені під жорна
на муку тяжку, щоб зробитись хлібом
тим, що дає життя правдивій вірі.
З яким чолом та й як се я подам
таємну поміч, скриту під полою,
братам в той час, як на гучній арені
їх спів заглушать і затоплять крів'ю
леви та леопарди? Чи ж не більше
було б їм помочі, якби мій голос
хоч на хвилину довше всім до слуху
слова святі й правдиві подавав?
якби моя рука дала стискання
в остатній час замученому вкупі?
Чи можу я таку велику службу
на гроші перевести? Що всі жертви,
коли любов жива у схові скніє,
а світло правди гасне, бо накрите?
Скажи, якби твої всі друзі йшли
за рідний край вмірать на бойовиську,
щоб одвернуть од Риму наглу згубу,
а ти б сидів безпечно в себе дома,
охочого найнявши замість себе
та давши дар у військову скарбницю,
чи ти б себе за чесного вважав?

РУФІН.

Запевне, ні!²⁶²

(З подивом, повним пошани, дивиться на жінку.)

Уперше зрозумів я,
що як то тяжко, склавши руки, ждати,
чи вернеться одважний друг додому
з такого бою, де немає місця
тому, хто стать під корогву не може...
Мов ганьба, так гнітить оця тривога
бездільна і безсила!..

ПРИСЦІЛЛА.

Ще зарані
так турбуватись. Може, вся та справа
розвіється, немов лихий туман.
От, може, завтра знайдеться дитинка, —
ми всі про се молитись будем ревне.

РУФІН.

І я так сподіваюсь... А молитись
не маю я кому...

(Задумується.²⁶³ Погляд його з глибокою тугою звертається в далечинь. Мовчання.)²⁶⁴

ПРИСЦІЛЛА (кладає руку йому на плече).

Руфіне, любий,
про що ти думаєш?

РУФІН (стинувся).

Не знаю... так...
Повіяв вітер від садів з-над Тібру,
запахло цвітом... пташка обізвалась
досвітнім співом... Я згадав той сад
на віллі в твого батька — першу весну
з тобою вкупі там перебував я...
Така була тоді весна лагідна:
в рожевому й злотистому серпанку
стояли всі мімози, анемони,
як ті метелики в траві леліли
і мов збиралися злетіти вгору...

Ти так любила їх, так обережно
віночки вмiла плести з їх, а я
бажав, щоб зацвіли скоріш гранати:
«Уквітчаю тебе вогнем!» — казав я...
І не судилось, — я в поход подався,
а ти пішла тим часом в християне...
Замість гранат блиснуло межі нами
меча Христового жорстоке лезо,
і щастя, й спокій розрубало враз.

(Замоває і низько схиляє голову на руки. У Прісцілли мовчазна мука на обличчі.)

ДІЯ 2

ОСОБИ II-ї ДІЇ:

РУФІН.

ПРИСЦІЛЛА.

КНЕЙ ЛЮЦІЙ — молодий оптімат,²⁶⁵ християнин,
приятель Руфіновий.

КРУСТА — римлянин, паразит і донощик (delator).

НАРТАЛ — африканець, відпущенник Люцієвий.

ЄПІСКОП.²⁶⁶

ДІАКОН.

ТЕОФІЛ — презбітер.

ФАВСТІН-РЕДІВІВУС } заручена пара, обоє
НІГРІНА-РЕНАТА } прості, але заможні.

АКВІЛА — раб.

ФЛЕГОН²⁶⁷

УРБАН } ремісники.

ФОРТУНАТ }

[ПАРВУС].

} християне.

ЦЕНТУРІОН. ВІГІЛИ. РАБИ. ХРИСТІЯНЕ І ХРИСТІЯНКИ.

Садок перед домом Руфіновим. Широка, обсаджена кипарисами стежка веде до дверей в літній тріклініум на розі двоповерхового дому. Двері ті, зроблені широкою аркою, настези розчинені, так що крізь них видно середину хати з гарною мозаїкою і фресками по стінах. Саме проти дверей над столом, обставленим лавами-ліжками, приходитья фреска, що ілюструє міт про Адоніса та Венеру:²⁶⁸ ранений Адоніс конає, схилившись на коліна до богині, а край ніг Венериних цвіте кривавої барви квітка, що виросла з крові Адонісової. Під фрескою мозаїка, що зображає цілу плетену містерію в пам'ять Адоніса, його підземну мандрівку по панству тінів і його воскресення в постаті Діоніса, оточеного хорами вакханок.²⁶⁹

Межи деревами, серед кущів міртових та лаврових, видно ще свіжі сліди недавно повикопуваних п'єдесталів від статуй, а де-не-де порожні п'єдестали, ще не поприймані, тільки під одною маслиною стоїть спіжева постать²⁷⁰ Катона Молодшого; кущі навколо сеї статуї так попідрізувані, щоб не заслоняли її—по всьому видно, що про неї хтось навмисне дбав, аби вона якнайкраще виявлялась.

Руфін дуже поспішно виходить через тріклініум в садок, становиться проти оплетеного гліціною та крученою рожею вікна, одчиненого на горішньому поверсі в жіночому покої, і гукає трівожно, але вмисне знижуючи голос.

Руфін.

Прісцілло, чи ти дома?

ПРІСЦІЛЛА (подає голос, а незабаром і сама підходить до вікна).

Так, я дома,
але збіраюсь вийти незабаром.

Руфін.

Зійди до мене вділ, і якнайшвидше.

ПРІСЦІЛЛА.

Я зараз.

(Через хвилину виходить в садок до Руфіна, одягнена як до виходу з дому і в покривалі.)

Що там сталося, Руфіне?
Ти мов стрівожений? Чому так рано
вернувся з бенкету? Таж Кай Летіцій
не любить рано відпускать гостей.

Руфін (бере її за руку і одводить в найдальший від дому куток садка).
Я вийшов звідти крадькома, нікому
чолом не давши... Ледве я почув
трівожну звістку...

ПРІСЦІЛЛА.

Що? Про нашу справу?

Руфін.

Так, я довідався, що ваші збори
вже викрито і що туди сьогодні
пошлють вігілів із центуріоном,
щоб вас вхопити на гарячій вчинку.

ПРІСЦІЛЛА.

Хто се казав?

Руфін.

Мені прийшлося сидіти
близенько від Кріспіна Секста й чути,
як він, сп'янівши, голосно занадто
прошепотів до свого «друга» Крусти:
«Сьогодні, друже, полювати будем, —
наловимо кількадесят “святих”,
тоді ще й не такий утнемо бенкет!²⁷¹»

ПРІСЦІЛЛА.

Та, може, се він так базікав сп'яна?

Руфін.

Ой ні, він згадував про катакомби,
про дерево сухе, що коло входу,
по всьому видко, що напевне знає.

ПРІСЦІЛЛА.

Як міг він тее взнати?

Руфін.

Ох, Прісцілло,
невже в громаді вашій всі — святі?

ПРИСЦІЛЛА (перше з певністю, далі з гірким сумнівом).
Я думаю... а втім... було дванадцять
коло Христа, і з тих один Іуда,
а нас далеко більше...

(Сумно задумується, але раптом стинається.)

Що ж се я?

То треба ж бігти сповістити їх швидко!

РУФІН.

Куди ж ти підеш?

ПРИСЦІЛЛА.

В катакомби, звісно,
остерегти їх.

РУФІН.

Се вже буде пізно,
бо ж там поставлено вже досі чати.²⁷²
Я думав хоч тебе поратувати,
упередивши...

ПРИСЦІЛЛА.

Як? мене саму?
І ти міг думати — я на се пристану?
Нізащо в світі! Я піду туди.
Як не вратую, то загину вкупі!
Прощай, Руфіне.

(Подається йти.)

РУФІН (хапає її за край одежі).

Стій! Стривай, Присцілло!
Ратунок є. Я по хатах піду,
сам сповіщу їх... всіх, кого поспію...
Скажи мені, де хто живе... хоч старших...

ПРИСЦІЛЛА.

Ні, ні, се неможливо, ти не знайдеш.
Та й не впада, ти їм чужий. Ні, краще
піду сама — так, як ти радиш... правда...
ще можна... ще не пізно. Я піду!

(Іде, але обертається, припиняючись на ході.)

Як забарюся, не трівожся дуже,
то буде значити, що зберемось
деинде.

Руфін.

Зберетесь? Та се ж безумство!

ПРІСЦІЛЛА.

Ми мусимо зібратись. Пильні справи
нам догарають.

Руфін.

Переждіть хоч трохи.

ПРІСЦІЛЛА.

Не можна. З'їхались посли здалека
зумисне на сьогодні. Є такі,
що крадькома перебувають в Римі,
хвилина кожна дорогá для них.

Руфін.

І ти конечно мусиш бути на зборі?

ПРІСЦІЛЛА.

Так.

Руфін.

Нащо?..

ПРІСЦІЛЛА.

Ніколи се пояснити.

Руфін.

Де ж зберетесь?

ПРІСЦІЛЛА.

У кого-небудь в хаті.

Руфін.

У кого?..

ПРІСЦІЛЛА.

Справді, я сього не знаю.

Єпіскоп зважить...

(Раптом, з одчаєм.)

Боже, Боже правий,
ратуй свою громаду! Тож єпіскоп

найдалше мешкає... Се ж треба двічі
всіх обійти... Тож сюю біганину
весь Рим завважить...

Руфін.

Розішли рабів.

ПРІСЦІЛЛА.

Ні, се непевна річ. Піду сама,
і дійся воля Божа!

Руфін.

Стій, Прісцілло!
Я щось надумав. От що: тут зберіться.

ПРІСЦІЛЛА (до краю здивована, аж не розуміє).

Де—тут?

Руфін.

У нас.

ПРІСЦІЛЛА.

У тебе?

Руфін.

В нас, кажу я.

(Прісцілла хоче щось сказати, Руфін рухом спиняє її.)

Немає часу на сперечки, годі!
Іди, скажи товаришам скільком,
хто мешкає найближче, і вертайся,
а ті вже сповістять, кого там треба,
що збір сьогодні в нас. Я буду тут,
щоб одчинять. Стрічатиму гостей
сам, без рабів. Нехай вони виходять
не через браму, а в садову фіртку
з малої вулиці.

ПРІСЦІЛЛА.

Але ж, Руфіне...

Руфін (суворо).

Іди в сю мить! Наказую тобі!

(Прісцілла йде.)

Хутко після виходу Прісцілли входить Круста, його вводить раб у тріклініум з глибини сцени не через сад, а через хатні двері. Круста трохи напідпитку, але держиться ще досить твердо на ногах.

КРУСТА (до раба, стоячи на сходах у дверях з тріклініума в сад).

А де ж твій пан?

РУФІН (озивається, не розгледівши).

А хто там? Що там треба?

КРУСТА.

Се я, коханий друже, Галлій Круста.

(Руфін закушує з досади губу, але зараз же примушує себе до привітнішого виразу і підходить до Крусти.)²⁷³

Ми так стрівожились — ти раптом зник,
ні з ким не попрощавшись. Кай Летіцій
боїться, чи тебе хто не образив
у його в хаті.

РУФІН.

Ні, ніхто ні словом.

КРУСТА.

Наш друг Кріспін завважив, що, здається,
ти нас покинув саме в ту хвилину,
як ми пили за цезаря.

РУФІН.

Неправда.

КРУСТА.

І я ж казав — неправда. Хоч і знаю,
римлянин отакої вдачі й думки,
як наш Руфін, волів би пить отруту,
аніж вино за цезаря здоров'я!

(Грубо сміється і фамільярно плеще Руфіна по плечі. Той сахається від нього мимоволі.)

А все-таки я їм казав — неправда.

Я добре бачив: не тоді пішов.

Що не тоді, то не тоді. Кажу їм:

піду довідаюсь, він може хорий.

РУФІН (проводить рукою по чолі).

Так, дійсно, ти вгадав, я справді хорий.
Зо мною се буває... Десь в поході
пропасницю дістав я...

КРУСТА.

Любий друже,
ти, може б, ліг в кімнаті?

(До раба.)

Постели
своєму панові вигідно ліжко
та принеси гарячого вина.
Я напою й догляну.

РУФІН.

Ні, не треба.

(До раба.)

Іди, як буде треба, я покличу.

(Раб виходить. До Крусти.)

У хаті гірше, — душно, млосно яюсь.
У мене пал тепер.

КРУСТА (бере його за руку).

Рука холодна.

(Руфін визволяє свою руку.)

А дай чоло?

(Хоче помацати чоло Руфінові, той відхиляє голову.)

РУФІН.

Ні, я сього не зношу!

КРУСТА.

А якби се була рука жіноча?

(Знов грубо сміється, раптом уриває.)

Ага, до речі, я зострів Прісціллу
на вулиці, кудись так поспішала,
що я не встиг і привітатись гідно.
Чи то ти часто так її пускаєш
ходити пізно, ще й саму, на місто?
Гай-гай, се необачно, любий друже!
До жінки ока треба, мура й кия.

(Сміється.)

РУФІН (холодно).

Ти міг би ошадити стілько слів.
Вона пішла по лікаря для мене.

КРУСТА (облесливо).

Яке то щастя мати жінку дбайну!
І як се ти не жалуєш дружини?
По лікаря нехай пішов би раб,
а жіночка б тебе гляділа вдома.

РУФІН (згорда і гостро).

Ти не порадив, я не догадався.

КРУСТА.

Мій бідний друже! Як тобі недобре,
аж голос міниться! Ти ліг би справді
хоч у тріклінії на лаві. Дай лиш
я поможу тобі зійти на сходи.

Заточуючись трохи, бере Руфіна під руку і тягне до сходів. В сю хвилину хтось тричі стукає в садову фіртку. Руфін кидається відчиняти, вирвавшись від Крусти, що йде слідом за Руфіном, і перше, ніж Руфін встигає відчинити, питає.

КРУСТА.

Хто там?

ГОЛОСИ ЗА ХВІРТКОЮ.

Раби Господні.

КРУСТА (зразу здивований, потім хитро, крізь зуби мимрить).

От так штука!

(Руфін одчинає. Увіходять: НЕВІДОМИЙ ХРИСТИЯНИН І ФОРТУНАТ.)

ФОРТУНАТ.

Прісцілла нам казала...

РУФІН (перебиває).

Так, я хворий.

Се дуже любо, дорогії друзі,
що ви прийшли одвідати мене.
Я вдячний, дуже вдячний. Вибачайте,
що, може, я прийняти не здолаю
так, як годиться дорогих гостей,

але ж я хворий... Я прошу вас, друзі,
ходім в тріклініум. Злягти я мушу,
бо щось не встою.

(До Невідомого.)

Друже, вибачай, —
я попрошу, щоб ти мені дав руку.

Здивовані християне не встигають прийти до слова. Руфін хапає Невідомого Християнина під руку і швидко подається вбік від Крусти, що було налагодився знов взяти його під руку. Фортунат іде вкупі з Руфіном і Невідомим. На ході Руфін обертається до Крусти.

Будь ласка, Крусто, зачини там фіртку,
я не здолаю.

Круста (до Фортуната).

Ти, либонь, молодший, —
там засуви тяжкі. Стривай, Руфіне!

(Фортунат вертається й зачинає. Круста доганяє Руфіна.)

Хіба ж так можна бігти? Ще завадить!
Адже ти хворий.

Руфін (до християн пошепки і шпарко).

Не кажіть нічого
і не дивуйтесь.

(До Крусти вголос.)

Я лягти спішуся.

Круста (ідучи й собі до тріклініума).

Як я давно казав! Коли ж не слуха!
Погіршало. А ліг би ти завчасу
та випив би гарячого вина...

(Остатні слова говорить уже на сходах.)

Руфін.

Так, так, се правда. Я тебе прошу,
піді знайди кого з рабів, скажи їм,
щоб зараз же мені вина нагріли.

Круста.

А нам дали холодного? Чи так?

(Руфін з слабким примушеним усміхом мовчки потакує головою.)

Та тільки нащо ж нам раба шукати?

Ось я пучками клянсу — прийде й сам.

(Клясає пальцями. Приходить раб з внутрішніх дверей. Круста звертається до нього.)

Ти, слухай, панові нагрій вина,

а нам скажи холодного принести, —

коли нема кіпрійського, то й асті

нам знадобиться. Швидко там справляйся.

Незабаром другий раб вносить кухоль вина і три фіали. Розставивши фіали перед гостями, наливає їм вина, далі стає в порога, налагодившись прислужувати в потребі.

РУФІН (до раба).

Іди, ми почастуємось самі.

(Раб виходить.)

Я не терплю, як зайві люди в хаті

під час бесіди нависають.

НЕВІДОМИЙ (з косим поглядом на Крусту).

Справді.

Се дуже прикро.

КРУСТА (випив тим часом фіал і наливає вдруге).

Але я волів би,

щоб інший хто важкого кухля двигав.

ФОРТУНАТ.

Дай, я тобі наллю.

(Круста підставляє фіал; Фортунат наливає і становить кухля на стіл.)

КРУСТА.

Що ж ти не п'єш?

ФОРТУНАТ.

Я не вживаю.

КРУСТА.

Дивно! Знаєш, друже,

що се образа бога Діоніса.

А ми тут під його покровом — бачиш?

(Показує на малюнок вакханалій; християне понуро спускають очі додолу.)

Руфіне, друже, гарна в тебе хата!
Мозаїка чудова!.. Тільки що се?
Куди всі статуї твої поділись?

Руфін.

Та то... прийшлося нам поправить дещо...
і то ж не всі... тут деякі лишились...

Круста (п'яніючи).

Еге ж, еге... Катон Молодший є...
колишній Рим... республіка...

(Знов тверезіше.)

Здається,
колись тут бюсти цезарів стояли?

Руфін.

Ніколи!

(Схаменувшись.)

Себто... щось не пригадаю...

Круста (знов п'януватю).

Так, так... забути легко...

(Хтось стукає в фіртку. Круста схоплюється, щоб іти одчиняць.

Руфін удержує його за руку.)

Руфін (до Крусти).

Не турбуйся.

Тут є молодші.

(До Фортуната.)

Одчини, мій друже,
прошу тебе.

Фортунат іде, одчиняє старому християнинові Теофілові і щось пошепки говорить йому, той невдоволено крутить головою і повагом, з суворим обличчям, іде з Фортунатом в тріклініум, вітається з Руфіном і мовчки сідає коло стола.

Руфін.

От несподівано, кохані друзі,
зійшлись ви всі до мене, тільки шкода,
що саме я слабкий.

(Раб вносить гаряче вино.)

Оце ж і ліки

по наказу проречистого Крусти.

ТЕОФІЛ (нахилившись до Фортуната, стиха).

Який се Круста? Друг Кріспіна Секста?

ФОРТУНАТ.

Той самий.

(Теофіл нічого не каже, тільки ще гірше насуплюється.)

КРУСТА (до Теофіла).

Що се ти смутний, мій батьку?

ТЕОФІЛ.

Старий я веселитись.

КРУСТА.

Що там старість!

Анакреон²⁷⁴ старіший був над тебе

в той час, коли складав веселі оди.

От якби нам хто заспівав котру!

(До Руфіна.)

Чи в тебе єсть із Греції рабині,

щоб нам з Анакреона заспівали?

РУФІН.

Грекинй у нас нема, та й вибачай,

але мені тепера не до співів,

бо голова болить.

КРУСТА.

А правда, правда!

Як ти про цезарів, так я про слабість

зовсім забув.²⁷⁵

Знов стук у фіртку, дуже тихенький. Круста його не чує, а Фортунат схоплюється і непрошений біжить відчинити. Увійходять троє християн-плебеїв: Урбан, Флегон і Аквіла,²⁷⁶ вони убрані просто, по-ремісницьки.

УРБАН.

Чи тута дім патріція Руфіна?

нам сказано сюди прийти...

РУФІН (перебиває).

Так, так.

Тут є для вас робота.

УРБАН.

Як—робота?

РУФІН.

Там дещо...

(Підводиться, щоб іти до їх.)

КРУСТА (удержує його).

Не трудися, ти ж бо хорий!

(Кляскає; раб увиходить.)

Ось покажи сим людям, де робота.

РУФІН (з досадою до Крусти).

Ти вже мене за мертвого вважаєш?

Але ж я маю ще і волю, й голос.

Я можу сам покликать слуг своїх

і дати наказ їм, коли захочу.

(До раба.)

Іди, мені нічого не потрібно.

(Раб виходить. Руфін звертається до ремісників.)

Ви сядьте там, під дубом, на ослоні.

АКВІЛА (бурмотить).

Се щось непевне... Я не розумію...

(Всі три сідають під дубом на камінній лаві.)

КРУСТА (до Теофіла).

Страх як псує хороба вдачу людську!

Лагідний друг мій став такий дразливий.

Чи бачив ти його коли таким?

(Теофіл мовчить.)

РУФІН.

Та він моєї вдачі ще не знає.

Се мого батька друг. Прибув недавно

з чужини, де прожив багато років.

КРУСТА.

А!

(До Теофіла.)

Де ж ти пробував, шановний батьку?

(Теофіл мовчить.)

Руфін.

У Галлії.²⁷⁷

(До Крусти тихо.)

Старий недочуває.

(Теофіл здивовано скидає на Руфіна очима, той стрічається з ним благальним поглядом, Круста усміхається.)

Увіходить молодий патріцій Кней Люцій і з ним дуже молодий відпущенник — колишній його раб — африканець НАРТАЛ, обидва християне. Руфін дивиться на Люція з непевністю, не знаючи, як має його зустріти, але побачивши, що всі християне вітають його як знайомого, стрічає і собі привітно.

Руфін.

Приємна несподіванка! Не ждав я тебе сьогодні в своїм домі бачить.

Люцій.

І я не сподівався, щоб Руфін мене сьогодні, власне, мав приймати укупі з іншими...

Руфін (поспіймно перебуває).

Бувають часом усякі несподіванки. Наприклад, прийшов ось Галлій Круста, рідкий гість, прийшов некликаний...

Круста.

І небажаний?

Руфін (збентежено).

Я не хотів зовсім сього сказати.

Круста (сміється).

Я знаю, знаю! Звісно! Я жартую!
Адже ми друзі, приятелі здавна.

Люцій (здержано і гордовито).

Сього вже я ніяк не сподівався.

КРУСТА (задирливо).

Як, власне, треба сєє розуміти?

ЛЮЦІЙ.

Не звик я пояснення додавати
до власних слів, тож розумій, як хочеш.

РУФІН (поспішно).

Але ж, кохані гості, призволяйтесь!
Ось тут вино... Ну, та й господарь з мене!

(Схоплюється, щоб налити вина, дуже жваво, але раптом в'яло
схиляється на лаву.)

Ох, тая слабість! От уже не в пору!..
Приймайтеся сами, шановні гості.

КРУСТА (підводить кухню).

Держіть фіали!

ЛЮЦІЙ.

Я не п'ю, спасибі.

НЕВІДОМИЙ.

Ні я!

ФОРТУНАТ.

Ні я!

ПАРВУС.

Ні я!

(Теофіл мовчки закриває свій фіал рукою.)

КРУСТА.

От чудасія!

Уперше бачу стілько непитущих!
Ні, друзі, не гордуйте сим вином,
тож при беседі випити годиться.
Це, чув я, так у християн ведеться
балакати насухо! Але й тиї
хоч людську кров, та п'ють-таки часами.

(Плебеї, що сиділи на лаві під дубом, схоплюються при сих словах
і наближаються до сходів тріклінія.)

РУФІН.

Ну, знаєш, се вже вигадки запевне
і чудно вірити в таке.

КРУСТА.

Чому ж?

Всі кажуть, що ніколи християне
на бенкеті вина не п'ють, ні співів,
ні оргій не заводять, поки крові
з дитини вбитої не покуштують.
До того часу всі сидять як мертві,
а потім співи й крик, і п'ятика
здіймається у них, і щось таке
там чиниться на оргіях, що, кажуть,
найгіршим з нас було б навдивовижу.
З братами сестри, матері з синами,
з батьками дочки любові заводять.

НАРТАЛ.

Та се ж брехня!

КРУСТА (прижмуривши очі, дивиться на Нартала).

А ти ж се звідки знаєш?

РУФІН (впадає в річ).

Вже кожен, хто читає хоч би Цельза,
не може вірити сим поговорам,
таж Цельз відомий ворог християнству,
а й він доводить, що сьому неправда.

КРУСТА.

Ет, що там Цельз! Такий собі філософ,
письмак, далекий від живого світу,
та відки має поведінки знати
такого мотлоху, як християне?

НАРТАЛ (спалахнув).

Ти кажеш, мотлоху?

КРУСТА.

Та певна річ!

Римлянин же порядний не пристане
до секти бузувірної, що богом
собі осла назвала?

НАРТАЛ.

Що ти мелеш?!

Теофіл мовчки встає і подається геть. Невідомий християнин іде за ним і щось пошепки йому говорить, але той, махнувши рукою, виходить за фіртку; Невідомий християнин теж виходить за ним.

КРУСТА.

Та се ж відомо всім, що християне
осла почитують як бога.

УРБАН (скочивши на сходи).

Брешеш!

КРУСТА.

Руфіне, що се значить?

(Руфін від збентеження не знаходить одразу, що сказати, тільки хапається за голову, неначе в приступі наглого болю.)

РУФІН (хворим голосом).

На богів,
прошу вас, друзі, тихше. Я не можу...
Такий страшений біль...

На стежці до тріклініума з'являється Прісцілла, з нею дівчина-християнка РЕНАТА.

Се ти, Прісцілло?

Нарешті! Де той лікар? От ти знову
якусь ворожку привела...

ПРІСЦІЛЛА (з жахом).

Руфіне!

РУФІН.

Не говори, я знаю. От і Круста
недарма про жінок так говорив,
коли прийшов, зустрівшись з тобою.

(До Крусти.)

Тепер я згоджуюсь з тобою, Крусто!

ПРІСЦІЛЛА.

Тут Круста?

(Німіє з дива і з жаху.)

КРУСТА.

Я, здається, не Медуза,²⁷⁸

а господиня наче скам'яніла,
угледівши мене.

ПРИСЦІЛЛА (намагається отямитись).

Ні, ні, я просто
втомилась... Вибачай... Я не гадала,
що тут гостей застану...

(До Руфіна.)

Ти не гнівайсь.

Я думаю, що лікар зараз прийде.
А се прийшла зо мною не ворожка,
се дівчина, що в нас нитки фарбує.
Вона просила дати їй роботу.

РУФІН.

Гаразд, гаразд. Ось тут прийшли майстри
теж по роботу. Може, ти покажеш,
що їм робити.

(До плебеїв.)

Ви підіть за нею.

ПРИСЦІЛЛА.

Ходіть, ходіть.

Швидко подається через тріклініум в дім, плебеї і Рената йдуть
за нею.

У фіртку входить старий діакон з речами, належними до
ритуалу, загорненими в платину. Руфін встає назустріч діаконіві.

РУФІН.

Ось і лікар!

(Переймає його на порозі.)

Як я тебе тут виглядаю! Пробі,
скоріше дай пораду.

(До гостей.)

Вибачайте,
що я покину вас самих на хвильку.
Коли дозволить, я вернуся хутко.
Ходім, прошу.

(Бере за руку мовчазного з дива діакона і веде через тріклініум у дім.)

Круста (розлягається вигідніше на лаві.)

Які тепер нахабні
плебеї стали. Розпустилась чернь.
Пора б укоськати. Та що робити,
коли патріції сами призводять
до того. От я знаю сам таких,
що цезаря готові зневажати —
для них він, бач, тїран та узурпатор —
сами ж при тому за гостей приймають
усяких відпущеників, недавніх
рабів, чужинців варварської крові,
усяку темношкуру покруч.

Нартал (з вибухом гніву).

Ти!

Сам покруч! Римське сміття! Як ти смієш?!

Люцій (тихо до Нартала).

А хто на ближнього «рака»²⁷⁹ промовить,
тому що буде?

(Нартал сідає мовчки на місце, важко дихучи.)

Круста (до Люція).

Я того й не знав,
що ти навчився звірів заклинати,
та ще й, либонь, по-вавілонськи?

Люцій.

Нащо

у вавілонців мав би я учитись
таких звичайностей, що не годиться
не тільки зваду в гостях починати,
але й до сварки допускати інших?
Се й в Римі всяк, хто носить тогу, знає.

Круста (удає, мов зовсім не слухає і не чує Люція, розглядає малюнки по стінах).

Хороші фрески! Гарне малювання!
Мозаїка чудова!.. Адоніс...²⁸⁰
«великомученик» назвати можна б

його по-християнськи. Тільки де там!
Наш мученик мудріший був від тих,
що здуру розпиналися на довбнях, —

(Фортунат і Парвус встають і виходять в садок, щось турботно шепочучи межи собою)

бач, як розп'явся на розкішнім лоні
безсмертної Венери! На Амура!²⁸¹
Я б сам готовий мучитись отак,
а надто щоб воскреснути потому
веселим Діонісом, паном вин,
володарем бенкетів... От не знаю,²⁸²
чи той розп'ятий християнський бог,
що нібито й собі воскрес із мертвих,
теж розуміється на винах добре?
Здається, так, бо хтось мені казав,
що за життя не був він непитущим
і вмів з води робить вино червоне.²⁸³
Се він і Діоніса переважив,
коли не брешуть люде: з винограду
вино зробити — не велике чудо,
ні, ти зроби його з води! Не диво,
що всі п'яниці з римської голоти
охоче йдуть у християне — де ж пак
не шанувати їм такого бога?
Та що! Я сам готов на те пристати
і помирить Ісуса з Діонісом.

(Вимахує фіалом у лівій руці і ляскає пальцями правої.)

Евое, Бакхе!²⁸⁴ Гала-галалуя!²⁸⁵

(Спиняється, дивлячись просто на Нартала.)

Чи як то там гукають християне
на ціркових аренах проти звірів?

НАРТАЛ (люто).

Мовчи!

КРУСТА.

Образивсь ти за Діоніса?

Нартал хапає зо стола кухля і заміряється на Крусту. Люцій удержує його за руки, Круста нагинається під стіл.

Люцій (до Нартала).

Дай спокій! Схаменися!

(Нишком.)

Вчись терпіти!

НАРТАЛ (блідий з надміру лютості, глухим голосом).

За себе міг стерпіти, а за святощ
не можу...

(Раптом різким високим голосом.)

Гей, пусти, бо серце трісне!

(Силкується вирвати руки.)

ДІАКОН (виходить з хатніх дверей).

Що тут за крик? Що сталося?

КРУСТА.

Та бачиш,²⁸⁶

тут нове чудо бога з Галілеї—
оцей патріцій без вина сп'янів.

ДІАКОН (підходить до Нартала, нишком).

Ти всіх занапастиш. Ну, будь же тихо!

(Нартал випускає з рук кухля і кидається на лаву, зовсім знесилений погамованим вибухом. Люцій кладе йому руку на чоло і щось шепоче, нахилившись над ним низенько.)

ДІАКОН (звертається до інших, головно до Крусти).

Господар просить вибачить йому,
що він не вийде навіть попрощатись,
бо я його покласти в ліжко мусів,
а вас прохати мушу розійтись,
бо хворому потрібен спокій.

КРУСТА (підвіся, потім знову сів).

Може,

я ліг би тут собі тихенько спати?
Бо щось моїм ногам ніяк не йдеться.

Люцій.

Ні, се не випадає. Ліпше я
тебе додому проведу помалу.

(Круста неохоче встає, Люцій помагає йому.)

ДІАКОН (до Нартала).

Тебе прошу, посидь коло слабого,
поки ми з панею зготуєм купіль.

КРУСТА (спиняється).

Я, я посиджу!

ДІАКОН (лагідно плескає його по плечі).

Ні вже, ти спочинь
сам краще в ліжку дома. Адже кажеш:
«Ногам не йдеться». Де ж тобі глядіти
слабих людей?

КРУСТА.

Ну, ну, бувай здоров!

(Виходить з Люцієм.)

Ледве зачинилась фіртка за Крустою і Люцієм, з-за кущів у садку виходять Фортунат і Парвус, а з ними ще кілька інших, що непомітно для Крусти увіходили в садок і, остережені через двох попередніх, перестоювали в садку.

ФОРТУНАТ.

Ну, слава Богу, позбулися Крусти!

ПАРВУС (понура).

Ще невідомо, що то далі буде.

ФОРТУНАТ.

Що ж може бути? Адже він пішов.

ПАРВУС.

Але куди?

ФОРТУНАТ.

Та вже ж додому певне.

ПАРВУС.

Се невідомо.

ДІАКОН.

Люцій з ним пішов,
то вже ж догляне й зради не допустить.

ПАРВУС.

Та так-то воно, так... А я волів би,
щоб і за Люцієм ще хто пішов.

ДІАКОН.

Навіщо се?

ПАРВУС.

Щось я не маю віри
до тих патріціїв високородних,
занадто ввічливих та делікатних
до всяких Круст.

ДІАКОН.

А як би ж ти хотів?
Так, як Нартал, із ними зачіпатись
і наражати всіх нас на погибель
вперед іще, ніж ми відбудем збори?

ПАРВУС.

Та я не знаю... Тільки ж вислухати,
як той поганин ображає Бога
і перемовчувать—се теж спокуса,
се може до байдужости довести.

ДІАКОН (подумавши).

Се справа трудна... Сам я не здолаю
розважити її. Нехай єпископ
нам роз'яснить на зборах се питання.

ФОРТУНАТ.

Авжеж, найкраще так, нехай єпископ.

Дехто з новоприбулих.

Так, так, єпископ! Він нам се розважить!

ПАРВУС.

Як так, то й так... Я тільки знов скажу,—
мені оті патріції непевні,
не бачу я в них щирости такої,
як у плебеїв. Щось вони мудрують,
філософів спогадують поганських
та всякі панські світові звичаї,
так мов не досить їм письма святого,

слів Господа Христа і заповітів
Отця Небесного, — ще їм потрібна
усяка мудрість марна сього світу.

ФОРТУНАТ.

Ну, так вони вже виховані, брате,
привчені змалку.

ПАРВУС.

То ж і я кажу!

А для убогих духом се спокуса,²⁸⁷
що книжники й пани мов верховодять
в громаді нашій, наче Бог злюбив їх
понад простолюд.

ДІАКОН.

Я гадаю, сину,
що й сюю справу зважить нам несила.
Ти поспитай єпископа на зборі.

ДЕХТО З ПРИСУТНІХ.

Авжеж! найкраще!

ПАРВУС.

Та нехай і так...

Я, власне, нагадав вам про обачність...
Не сам я се подумав, а й старий наш
подався навіть геть з тії «беседи», —
одно, що не хотів блюзнірства слухать,
а друге, що йому здалось непевним
поводіння і Люція, й Руфіна.

ДІАКОН.

Руфіна?

ПАРВУС.

Так. Що ж, ніде правди діти,
воно й мені теж видалось непевним.
Коли б тут не було якої пастки...

(Між присутніми трівожно шепотіння.)

ДІАКОН.

Ти стережись так кидати словами,
зневір'я і нещирість посівати
в громаді нашій братній.

ПАРВУС.

Чесний батьку,
грумаду нашу я шаную щиро,
але Руфіна в ній я ще не бачив
і що він за людина — теж не знаю.
Я говорив з ним раз і не здалося
мені, щоб він був другом християнам.

ДІАКОН.

Усі ми здавна знаємо Прісціллу
і можемо їй вірити на слово.

ПАРВУС.

Але ж не жінка хаті голова,
а чоловік, не їй його судити,
не їй за його й ручити...

ФОРТУНАТ.

Та цить!

Руфін іде!

(Розмова і шепотіння обривається. Мертва тиша.)

З хатніх дверей виходять у тріклініум Руфін, Прісцілла, Рената,
Нартал, Флегон, Урбан і Аквіла.

РУФІН (зіходить з тріклінія в садок до тих, що ждали там).

Шановні гості, я прошу до хати.

ПАРВУС (непривітно).

Ми тут не гості, ми прийшли на збори.

РУФІН (лагідно).

Я знаю. Тож прошу почати збори,
а сам я повартую коло фіртки,
щоб знову хто непроханий не вліз.

ПАРВУС (крізь зуби).

Запізно трохи....

РУФІН.

Що?

ПАРВУС (не відповідає і звертається до інших).

Так що ж, ходімо?

ДІАКОН.

Нам треба ще єпископа пождати.

(Руфін стає коло фіртки і засовує її. Чутно, як хтось хутко стукнув у неї.)

РУФІН.

Хто там?

ГОЛОС ЗА ХВІРТКОЮ.

Господній раб.

(Руфін одчиняє. Увіходить єпископ і з ним кілька християн і християнок.)

ДІАКОН.

От і єпископ!

ЄПІСКОП.

Мир, браття, вам.

ГРОМАДА.

І духові твоему.

ДІАКОН.

Благослови нас, отче превелебний.

(Діакон, а за ним усі, крім Руфіна, підходять під благословення до єпископа.)

ЄПІСКОП (до Прісцілли, показуючи на Руфіна, що стоїть осторонь).

Чи се господарь хати?

ПРІСЦІЛЛА.

Так, мій отче.

РУФІН (до єпископа).

Я сам і дім мій до твоїх послуг.

(Парвус тим часом щось сказав на вухо діаконові.)

ДІАКОН (до єпископа).

Я маю щось довести, володарю,
до твого відома зовсім з'окрома.

(Єпископ відходить з діаконом трохи осторонь і, перемовивши нишком кілька слів, знов приступає до гурту.)

ЄПІСКОП.

Ходім до хати і почнімо збори.

(Всі, крім Руфіна, подаються йти, але єпископ рухом спиняє Прісціллу.)

Ти поки що зостанься з чоловіком.
Ненадовго, — тебе покличуть згодом.

(Прісцілла, здивована і збентежена, мовчки відходить до Руфіна по-при фіртку. До Редівівуса і Ренати.)

Ви теж не входьте, поки вас покличуть.
(До діакона стиха.)

Се молодим не випадає слухать.

Єпископ і громада увіходять в тріклініум,²⁸⁸ діакон замикає двері від саду. Руфін і Прісцілла застаються біля фіртки, а молода пара проходиться по саду, тихо розмовляючи.²⁸⁹

Руфін.

Коли б ти знала, як мене трівожить
се несподіване втручання Крусти!

Прісцілла.

Коли ти так боїшся, то скажи,
ми зараз підемо з твоєї хати
десь инде, може хто притулок дасть.

Руфін.

А я куди піду?

Прісцілла.

Самому буде
і тут безпечно.

Руфін.

Як же ти гадаєш,
за кого я боюся?

Прісцілла (стискає руку).

Вибачай!
Я справді щось не до ладу сказала.

Руфін.

Які то причандали ніс отой,
що по тобі прийшов?

Прісцілла.

Він наш діакон
і ніс потрібні при відправі речі:
платину, чашу й инше.

РУФІН.

Нащо ж то?

Яка ж то має бути в вас одправа?

ПРИСЦІЛЛА.

Сього тобі сказати я не смію.

РУФІН (вражений).

Невже ти не впевняєшся на мене?

ПРИСЦІЛЛА.

Сього не вільно знати й неофітам,
поки вони не введені у хрест,
се Божа таїна, свята встанова.
Одно сказати можу: в тім нічого
злочинного немає, ні гидкого,
і вірити мені прошу. Ти віриш?

РУФІН (просто і щиро).

Тобі я завжді вірю без вагання.
Але скажи, коли сказати можна,
зібрались ви не тільки для відправи?

ПРИСЦІЛЛА.

Ні, єсть і другі справи. В нас тепера
велика чвара церкву роздирає,
змагання йде, коли справляти Паску,
чи в той час, як юдеї, чи не в той.

РУФІН.

Чи се ж так важно, що для того варто
на небезпеку наражатись?

ПРИСЦІЛЛА.

Важно.

Се може церкву розколоть надвое.

РУФІН.

Ви не могли пождати?

ПРИСЦІЛЛА.

Не могли,

бо Паска незабаром, треба зважить.

(Руфін мовчки здвигає плечима.)

Ще й инша справа є нам до обради:

чи дозволять жінкам пророкувати?

Руфін.

Хіба сей дар від дозволу залежить?

Прісцілла.

Не всякий може ним послугуватись,
хоча б і мав його, коли від того
для церкви може вийти шкода. Тим-то
і ми, жінки, повинні бути на зборах,
бо нас обходить сее близько.

Руфін.

Дивно,
невже й ця справа теж така нагальна?

Прісцілла.

В еретиків жіноцтво пророкує,²⁹⁰
і шириться та ересь, мов зараза,
вона страшна для церкви, мов чума,
і зволікати ніколи з ратунком.

Руфін.

Ти щиро се говориш?

Прісцілла.

Так, Руфіне, —
для мене церква дорога, як мати,
як рідна мати; все, що їй на шкоду,
болить мене, і мучить, і турбує.
На ліки їй віддати я готова
і кров свою, й життя.

Діакон (вихиляється з дверей).

До збору, сестро!

(Прісцілла йде в тріклініум. Стук у фіртку.)

Руфін.

Хто там?

Голос Люцієвий.

Кней Люцій.

Руфін (одчиняє йому).

Відпровадив Крусту?

ПРИСЦІЛЛА (з порога тріклініума).

Ренато! Редівівусе! До гурту!

(Рената і Редівівус входять в тріклініум.)

Люцій.

Так, відпровадив. Посеред дороги
він мало-мало не звернув на бенкет
знов до Летіція, та я завів
його до хати і поклав на ліжку,
та ще й приспав, як мати немовлятко.
Я сподіваюся, що Круста завтра
забуде все, що п'яним чув і бачив,
бо він напився, наче винний міх.
Я мав з ним клопіт! Та зате вже певен,
що з ним заснула наша небезпека.

Руфін.

Коли б вона проспала хоч до завтра!..
Не в пору був сей гість... мені здається,
що не мине добром гостина тая...

Люцій.

Як ти так думаєш, то може краще
ти попроси громаду розійтися?

Руфін.

Тепер се річ громадська, не моя.
Я все їм розказав, що знав, про Крусту,
була нарада при мені й без мене, —
коли вони тепера зостаються,
то, значить, зважили, що їм безпечно.²⁹¹
Не можу я їм показати порога,
коли їх сам до себе в хату кликав.

Люцій.

Як сталося, що ти нас запросив?²⁹²
Ти, може, став сьогодні неофітом?

Руфін.

Сьогодні, вчора й зроду я той самий:
я римський громадянин, більш ніхто.

Люцій.

Чого ж у тебе християнські збори?

Руфін.

Дозволь промовчати на се питання,
і вір, що я, як римський громадянин,
супроти всіх повожуся по правді
і з ворогами звик боротись чесно.

Люцій.

Як маю розуміти сі слова
про ворогів?²⁹³

Руфін.

Ти гість мені сьогодні —
образити тебе я не хотів би.²⁹⁴

Люцій.

Я — твій товариш, друг з дитячих літ,²⁹⁵
і певен, що Руфін супроти Кнея
не може мати ворожнечі, — значить,
те, що сказав ти, більше або менше
від того, що образою звуть люде.

Руфін.

Ти все такий розсудливий і добрий,
яким ти змалку був, яких не звик я
між християнами стрічати.

Люцій.

Дивно!
ти розуму й лагідности не бачив
у християн?

Руфін.

Сього я не кажу.
В них розум є, але якийсь непевний,
немов багаття з дерева сирого,
що більше з нього киптяви, ніж світла;
тепла теж мало. Справді, християне
лагідні понад людську міру й звичай,
а добрости в них щирої немає,
вони не людяні, вони нічого
дарма не роблять — все за надгороду,²⁹⁶

та ще й не за малу, за вічне щастя
на небесах! На меншу не пристали б.
Нікого їм не жаль, тортури вічні
готові обіцяти з легким серцем
всім «грішникам», так, наче бог їх кат,
що присуди виконує безумні.

Люцій.

Ти помилився: Бог у нас не кат,
найвищий судія. Хіба ж не краще,
якби тірани наші віддавали
всі присуди свої на розсуд Божий
і «грішникам» не завдавали муки
в надії на геенну вічну?

Руфін.

Може.

Люцій.

Так само й з розумом. Хай наш вогонь
від дерева сирого, але згодься,
що ми й сире примушуем горіти,
а твій вогонь саме сухе, добірне
спроможен запалити, сирина ж
гниє тим часом без ужитку, марне.

Руфін.

Чи філософський розум не пройняв би
ту сиринау?

Люцій (заперечує, хитаючи головою).

Така природа людська,
що досконале може в ній прийматись
помалу і в тісному крузі тільки.
Якби всі римляне були подібні
натурою до тебе, я сказав би,
що Рим зробивсь Новим Єрусалимом
без чуда Божого. Але я знаю,
що мало римлян є таких, як ти,
і вірю, що потрібне чудо Боже,
щоб Рим відбудувати.

Руфін.

Що тобі

тепер до Риму? Ти вже християнин,
«Єрусалим» тепер твоя столиця!
Республіка вже не лежить на серці,
монархію Христову ти будуєш.

Люцій.

Тобі ввижається там розбрат, де є згода.
Я всесвітязин римський і бажав би
побачить Рим столицею всесвіта,
і щоб зруйнований Єрусалим
в Італії мов фенікс відродився
і крила розпростер на римські гори.
Коли в нас буде царь один на небі,
то на землі вже місця не достане
тіранам-цезарям, і церква наша
республіку міцну заложить в Римі.

Руфін.

То вже не буде Рим, бо ваша церква²⁹⁷
не дбає про закон, про славу Рима,
вона перейняла юдейський звичай,
і віру, і закон.

Люцій.

Не так, Руфіне.²⁹⁸

Юдеї відреклись Мессії свого,
і він всесвітнім Богом став. Так води,
з рік невеличких викинуті в море,
світ обтікають вкупі з океаном,
братаючись із водами всіх сторін.²⁹⁹
Тут п'яний Круста розумом простацьким
і грубими словами те завважив,
чого мудріші люди ще не знають,
та з п'яних уст пророчий дух озвався:
Христос погодиться із Діонісом,
бо Слово вже з Ідеєю з'єдналось.
В Христі воскресне Діоніс удруге!³⁰⁰

Руфін (смутно).

Ні, вір мені, боги не воскресають.
Міг Діоніс воскреснуть з Адоніса,
бо Адоніс був смертний.³⁰¹ Що героя
за бога вславлено, се річ звичайна.
З рук смерти люде дістають безсмертя.
Не так боги. Бог мусить жить невпинно,
так, як живе Платонова Ідея,
бо як умре, то вже не воскресає.³⁰²
Коли ваш Бог живий, а наші вмерли,
то згода меж ними запанує
хіба тоді, коли вже й ваш умре.

Люцій.

Наш Бог не може вмерти!

Руфін.

Час покаже...

Та поки що не ви, а ми в жалобі...³⁰³

(Показує на яму від статуї.)

Тут статуя стояла Діоніса,
тепер тут яма — не спіткнись на неї
як-небудь в темряві — сю порожнечу
що виповнити може?

Люцій.³⁰⁴

Я поражу:

в ті ями, що від статуй полишились,
ти дерева хороші посади,
і зараз твій садок повеселіє.
Бо там, де мертві постаті стояли
богів умерлих, — зацвіте весна
живою, плідною красою.

(Вони який час мовчки похожують по стежках.)

Руфін.

Друже,

ти в мене заронив зерно надії...
Коли б ти знав, як я часами прагну
повірити, ну, хоч отак, як ти,

в те християнство! Бачу я, та віра
у тебе «з зерням соли», як то кажуть,
вона холодна...

Люцій.

Ні! ти помиливсь!
Хіба холодне те ждання пекуче,
що живить нас і мучить край постелі
слабого батька? Не ладні хіба ми
тому і руки, й ноги цілувати,
хто верне хворому здоров'я й силу?
Чи ж ми не віддамо і срібло, й злото
за ліки, хоч вони гіркі й несмачні?
Чи ж ми сами не помагаєм ревне
слабого й одурити у потребі,
щоб тільки він зажив спасенних ліків?
Хоч у душі зринає часом сумнів
про лікаря і про корисність ліків,
але як ми не знаєм більше ради,
то ми той сумнів глушимо і пильно
ховаємо від хворого. Де ж холод,
коли душа горить від сподівання?³⁰⁵

Руфін.

Не знаю... Все ж непевні тиї «ліки»
і небезпечні...

Люцій.

Бо така ж і слабість!
А ти хіба які певніші знаєш?

Руфін.

Я думав, що не знаю, і даремне
прогаяв стільки дорогого часу,
бо думав, що я сам на цілий Рим
і що мені товаришів немає
для замислів моїх. Але тепера
мені щось блиснуло... От ти, такий
одважний, мудрий, благородний... інші
у вашому гурті теж мають силу

терпіти все, іти на смерть за те,
що їм здається правдою. Я бачу,
що в Римі люде є ще й героїчні,
та нащо ж те геройство марне йде!
Уділено вам силу Геркулеса³⁰⁶
для подвигів — то знищили б ви гідру
преторіанську,³⁰⁷ вигнали б Хімеру³⁰⁸
в одежі цезарській геть з Капітоля,³⁰⁹
стовпи закону міцно встановили б.
Утишились би й черні нуртування,
і варварів подужать ми здолали б,
запанував би римський мир усюди.

Люцій.

Хто може чернь утишити, крім Бога?
Хто цезарську сваволю подолає,
пиху преторіанську погамує,
як не Христос? Хто римський мир запевнить
по цілім світі, як не добра вість
про згоду і братерство межи людьми
і про найвищу правду в царстві Божім?
Заздалегідь я знаю, що ти скажеш:
традиції, законність, римські цноти.
Ох, друже, та хіба ж ти сам не бачиш,
що з того всього полишились ями,
а постатів давно нема? Попробуй
укупі з нами садівничим бути!
Коли закон умер, нехай зростає
хоч те бажання вічної заплати
та Божий страх, аби вони спинили
злочини й зло. Традиції замініть
нова легенда, що не збайдужіла,
не спровофанована. А римські цноти
нехай відродяться у християнських —
вони доволі схожі між собою.
З тим ми діждемось другого пришествя
Христа і слави римської. Руфіне!

Одважся і ходім садок садити!
Як хочеш, я введу тебе в громаду.
Ходім!

(Подається до тріклінія.)

РУФІН (нерішуче).

А хто ж тут буде одчиняти?
Хто буде вартувати вас?

Одчиняються двері, і смуга світла падає на Руфіна і Люція. Виходить з тріклінія Прісцілла, стиха підходить, пильно придивляючись до обох.

ПРИСЦІЛЛА.

Руфіне!

РУФІН.

А що?

ПРИСЦІЛЛА.

Скажи, де б нам узяти глини
або якої фарби, тільки швидче?
Нам невігідно кликати рабів.

РУФІН.

Навіщо се?

ПРИСЦІЛЛА.

Та... бачиш... там єпіскоп
та й вся громада зважили, що слід би
замазати той міт про Адоніса...

ЛЮЦІЙ (мимоволі).

Оті коштовні фрески? Ту предивну
мозаїку?

РУФІН.

Прісцілло, чи ж не досить
на жертву богові твоєму статуї?

ПРИСЦІЛЛА.

Тепер не я рішаю. Ціла церква
уражена пащикунням Крусти,
і прикро їй дивитися на те,
що спокушає до думок блюзнірських.

Єпископ не почне для нас одправи,
поки ми не забілим тії стіни.
Він наказав мені...

Руфін (гордо і гнівно).

Хто тут господарь—
я чи єпископ? Я його не кликав
наказувать мені й моїй дружині,
як маємо держати стіни в хаті,
у нашій власній хаті!

Прісцілла.

Я сама
тебе прошу, щоб ти мені дозволив
малюнки знищити.

Руфін.

Сама?... Прісцілло,
«де я господар, там ти господиня»,
так говорив я, шлюб з тобою бравши,
і не ламав ніколи сього слова,
не ламлю і тепер.

(З великим болем.)

Іди руйнуй,
що хочеш і як хочеш. Та не змушуй
мене до того докладати рук—
се понад силу, я того не можу...

Діакон (трохи відхиливши двері).

Прісцілло, ми знайшли коновку фарби
і вже брати замазують.

Прісцілла (слабо).

Гаразд...

(Стоїть на сходах, не вважаючись ані вернутись, ані йти до Руфіна.)

Сильний стук у фіртку.

Руфін.

Хто там?

Голос.

Раби господні!

Руфін одчиняє фіртку, в неї впадає центуріон з вояками-віґілами, що зараз займають вхід, всі стежки і сходи до тріклінія.

РУФІН.

Що се значить?!

ЦЕНТУРІОН.

Я посланий, щоб виконать закон.

(З тріклінія вибігає діакон і скілька християн.)

ДІАКОН.

Сторожа в перістілі! Зрада, зрада!

Ховайтеся, ратуйтеся, хто може!

(Завважає центуріона з віґілами і мовчки застигає на місці.)

НАРТАЛ (вибігає).

Де зброя? Гей, Руфіне! боронімось!

РУФІН.

Я зброї не здіму на слуг закону.

(Його в'яжуть, він не борониться.)

ПРІСЦІЛЛА (кидається до Руфіна).

Мене в'яжіть! мій чоловік не винен.

(По знаку центуріона віґіли в'яжуть її вкупі з Руфіном.)

ЦЕНТУРІОН.

Хто винен, хто невинен, суд рішить.

(Єпіскоп повагом виходить і стає на порозі.)

НАРТАЛ (виривається і бореться з віґілами).

Не смієте в'язати! Я не злодій!

ЄПІСКОП.

Нам сказано: не супротився злому.

Нартал кидає боротьбу і дає себе зв'язати. Єпіскоп зіходить вниз і сам дає собі зв'язати руки. Вся громада чинить те саме за його прикладом.

ДІЯ ІІІ

ОСОБИ ІІІ ДІЇ:

РУФІН.

ПРИСЦІЛЛА.

АЕЦІЙ ПАНСА.

ЛЮЦІЙ.

НАРТАЛ.

[ПАРВУС].

ЄПІСКОП.

ДІАКОН.

ТЕОФІЛ.

РЕДІВІВУС.

РЕНАТА.

АКВІЛА.

ФЛЕГОН.

УРБАН.

ФОРТУНАТ.

НОФРЕТІС³¹⁰—рабиня Присциллина.

КЛЮЧАР ТЕМНИЧНИЙ.

Сторо́жа при темниці. Християне і християнки,
що були забрані в Руфіновому домі.

Темниця, чимала, тільки дуже низька, з малими, ширшими як довгими віконцями під самою стелею. Світло падає скуппо, і тільки привичне око може розглядіти добре людей, що сидять та лежать долі або снуються з кутка в куток одноманітним кроком, брязкаючи кайданами. Серед в'язнів є Теофіл, Парвус, Фортунат, Єпископ, Діакон, Редівіус, Рената і всі, що були на зборах у Руфіна. Нартал прикований до стовпа посеред темниці на короткім ланцюгу, кайдани дуже гальмують всі його рухи, але він дуже неспокійно поводитьсь і скільки може ворушиться.

Діакон.

Щось довго не приводять їх назад.

Фортунат.

Либонь, їх знову на тортури взято.

Люцій.

І нащо се? Адже Руфін сказав
все так по правді, як повинен суддям
казати чесний римський громадянин.

Парвус (крізь зуби).

І навіть більше того...

Люцій.

Що ти кажеш?

Що значать сі слова?

Парвус (понуру).

Я так, нічого...

Одно мене дивує, що Руфін,
той «справедливий римський громадянин»,
не ознаймив так просто, як усі ми:
«я християнин», а крутив, крутив
сюди й туди, і сьак і так...

Люцій.

Неправда!

Ніяк він не крутив, сказав одразу:
«Я добре знав, які то й нащо збори,
і самохіть, не змушений ніким,
їх запросив до себе в хату». От що

префектові сказав він, я те чув
і все затямив що до слова.

ПАРВУС.

Добре,
хто має добру пам'ять! А скажи лиш,
коли ти так усе запам'ятав, —
щоб він сказав, коли суддя спитався,
чи признається він до християнства?

Люцій.

Що ж! він сказав: «судіть мене за вчинки».

ПАРВУС.

Хіба се просто й щиро? а згадай же,
що він сказав на запит, чом у нього
не слідно культу цезаря в господі.
«Сим нехтують не тільки християне!» —
сказав Руфін, прегордо усміхнувшись,
і більш нічого не схотів казати.
Ні, правда, ще сказав, і се найгірше,
коли його про заміри спитали,
які він мав, нас кликавши до себе, —
він відповів: «Що заміряв, те сповнив».

Люцій.

Нічого тут лихого я не бачу.

ПАРВУС (вибухнув гнівом).

Авжеж! Бо й ти в компанії з ним був,
ті «заміри» сповняючи!

Люцій (не розуміючи).

Що значить...

(Раптом догадуючись.)

Ти, слухай, договорюй все до краю,
коли почав, або не починай,
а то сичиш, мов гадина підступна.

ПАРВУС (до громади).

Се так патріцій-християнин каже.
Лагідний, добрий, ввічливий.

Люцій (трохи засоромлений).

Ні, справді,
коли в чім винуватиш, то кажи
виразно й просто, як годиться браттям.
Адже ми вкупі носимо кайдани,
однакова всіх нас чекає доля...

ПАРВУС.

Ну, се ще невідомо, хто як довго
носитиме кайдани та й яка
кого спіткає доля...

Люцій.

Нам відомо,
що ми засужені на смерть.

ПАРВУС.

Тоді вже,
як вирок збудеться, відомо буде,
хто справді з нас засужений, хто ж тільки
про людське око. Зроду не повірю,
щоб той, хто вояків на нас привів,
міг бути справді скараний на горло.
Хіба що судді зрадою заплатають
тому, хто зрадив нас.

ФОРТУНАТ.

Нас Круста зрадив,
се ж річ відома нам усім, — навіщо
заводити розмови небратерські?

ПАРВУС.

Та Круста Крустою, а де ж був Люцій,
поки центуріон прийшов по нас?

Люцій.

Приспавши Крусту, я назад вернувся,
і ми з Руфіном розмовляли.

ПАРВУС.

Дивно!
Патріції, замість іти на збори,
ведуть якісь балачки по кутках!

Однак ти на суді щось перемовчав,
про що була розмова межі вами.

Люцій.

Я не хотів пошкодити Руфіну,
бо кожен сам про себе хай свідкує;
я навертав його на нашу віру
і мав от-от в громаду нашу ввести...

ПАРВУС (іронічно).

Але центуріон вам перебив?

Люцій (не зовсім певним голосом).

Я думаю, що так.

ПАРВУС.

Все можна думать.

Люцій (знов роздражнений).

А ти що думаєш?

ПАРВУС.

Мої думки
хай краще будуть при мені.

Люцій (до громади).

Вас, браття,
я кличу в судді межі ним і мною.

ФОРТУНАТ (миролюбно).

Та нащо ті суди? «Ви не судіте,
щоб вас не сужено»,³¹¹ — сказав Господь,
і Сам Він тільки спогадав про зраду
Іудину, та не судив Іуди
і не вказав апостолам його,
щоб не судили й ті.

Люцій (тремтячим голосом).

Ти, Фортунате,
я знаю, простий духом і не тямийш,
яка отрута в сих твоїх словах...

НАРТАЛ (раптом озивається хрипким голосом).

Та що там «простий духом»? Доки будеш
ти, Люцію, тут панькатися з ними
та короводитись? Якби я був

на твою місці, якби мав я руки
хоч у кайданах, тільки не прип'яті
так до стіни, я б їм давно, сим «браттям»,
своє братерство показав, щоб знали,
як жалити спроквóла та сичати!
Кубло гадюче! перед ворогами
під ноги стеляться, мов поздыхали,
а перед братом сторчака стають
і раді закусати! Скорпіони!

Єпископ (підходить повагом з дальшого кутка до Нартала).
Смирись, мій сину...

НАРТАЛ (гостро).

Я тобі не син!

Знайшовся батько!

Єпископ (з жахом до громади).

Що вступило в нього?

НАРТАЛ.

Що? Жовч! Бо ви їй не давали волі
помалу вишуміти, от вона
тепер мене готова задушити,
хіба що випльону тобі в лице!

Плює на єпископа, той сахається, громада з грізним брязкотом
кайданів кидається до Нартала.

Єпископ (хутко отямившись після образи).

Не зачіпайте! Я стерпів образу,
і ви стерпіть за мене, я благаю.
Одна вівця паршива хай не губить
заразою отари усієї.

Нартал, дико, проникливо крикнувши, затіпався мов у кóрчах.

Темничний вартовий (впадає до темниці з ремінною тройчаткою).

Що тут у вас?

(До Нартала.)

Се знов оцей скажений?

Ти будеш тихо? проклята почваро!

(Потягає його кілька разів тройчаткою, той хрипить, заціпивши зуби, вартувий виходить знов за двері, кілька раз оглянувшись і загрозивши на ході тройчаткою.)

Який час в темниці панує важка тиша.

Люцій (підходить до Нартала, що якось весь опустився, немов умерлий на хресті).

Здається, він зомлів. Хто має воду?

РЕНАТА (подає воду в глиняному кухлику і помагає Люцієві очути-ти Нартала).

Вже дивиться. Либонь, йому вже легше...

(Відходить знов набік до свого нареченого Редівіуса.)

Люцій (тихо до Нартала. Вся дальша розмова ведеться впівголоса, ледве коли чутно її иншим).

Мій дорогий, коли б ти знав, як тяжко мені, що ти за мене постраждав. Але ж даремне ти так стурбувався, бо я зовсім уже не так журюся тим, що про мене Парвус той говорить, я вірю, що як не тепер, то згодом а правда виявиться всім їм навіч. І я прошу тебе, на ймення дружби, на ймення тої влади, що колись я мав над твоею щирою душею...

НАРТАЛ (тихо, але терпко).

Не говори до мене і не згадуй про тую владу. Я ж і сам те знаю, що був твоїм рабом, що ти, патріцій, римлянин і багач, купив мене, убогого та дикого номада,³¹² і з тілом, і з душею.

Люцій.

Любий хлопче,
я ж викупив тебе, а не купив!
Ти був моїм рабом хіба хвилину
і то формально.

НАРТАЛ.

Завжди був рабом!
Римляне ж не дають ніколи, зроду
своім рабам визво́лу. Ти купив
мене з душею. Поки був у пана,
я знав, що слід римлян всіх ненавидіть,
а тут я мусив полюбити тебе.

Люцій (з лагідним усміхом в голосі).

Хіба ж це зле?

НАРТАЛ (крутить головою, при чому кайдани стиха бряжчать).

О зле, се дуже зле!
се щонайгірше!.. Я колись був дикий,
і щирий, і палкий, як звір в пустині.
Попавшись в клітку, гриз і сіпав ґрати,
як лев, як барс, і рвався у пустиню,
або на ворога, на свого пана,
і певне б вирвався або сконав,
якби не ти.

Люцій.

Тебе я не неволив,
ти міг іти додому, якби хтів.

НАРТАЛ.

Якби хотіти міг! Але ж, кажу я,
тим і панує хитрий Рим над нами,
що він нам одбірає змогу хтіти.
Римлянин всяк загине сам скоріше,
ніж варвару дасть волю, — так і ти!
Ти став мені показувати зараз,
не через ґрати, а на вільній волі,
красу Італії, багатство Рима, —
у мене дух зайнявся! І забув я
пустиню рідну й батьківський намет
для нечести блискучої. А потім
ти показав мені ще інші скарби, —
світ філософії, науки, хисту, —
і я, нещасний варвар, думав щиро,

що я римлянином навіки став,
що й Рим прийняв мене за свого сина...
Я помилився, хутко показали
мені сю помилку твої краєне,
патріції та запанілі хами, —
щодня вони призирством виклика́ли
зо дна душі моєї знову звіра,
і знову я ставав номадом диким,
душею повертаючись додому.
Але ти знов на мене сплів сильце:
ти навернув мене у християнство.
Тоді-то й почалася повна влада,
безмежне панування надо мною.
Ох, як же тяжко я тоді страждав!
Не знав ти, як було ридав я гірко
по ночах, як оплакував неволю.
І жалував про ту залізну клітку,
де я був тілом раб, душею вільний.
Та воріття мені вже не було.
Краси Італії, багатства Рима
і скарбів розуму не досить стало
для відпущénника, що ти розпестив.
Зопсована душа запрагла неба,
розкоші вічної, надземних скарбів,
і я за них продав і честь, і гордість.

Люцій.

Але здобув любов і спокій духа.

НАРТАЛ.

Неправда! Сам ти знаєш, що неправда!
Я не навчився ворогів любити,
я сам себе дурив, що їх люблю,
щоб хоч обманом запобігти неба.
Але ж обманом неба не здобути,
і я зламав себе зовсім даремне,
я на безслав'ї гину — ні за віщо! —
прикутий, мов собака, до стовпа, —

от надгорода за життя собаче!
Я не любив нікого, окрім тебе,
тебе ж любив, як пес той свого пана,
бо я не знав, що ти найгірший ворог
а то б ненавидів тебе й тоді
так, як тепер. Але ж я тільки тута,
на довгому темничному дозвіллі,
збагнув усю глибіню моєї ганьби
і твій злочин.

Люцій (з глибоким почуттям, щиро).

Моя дитина бідна!

(Нартал проривається коротким риданням, але зараз гамує його в собі силоміць.)

НАРТАЛ.

Мовчи! Мовчи! Ти знов мене оплутать,
піймати в пастку хочеш? Знаю я
тепер всі підступи лукаві римські.
Я зрозумів тепер, що вас призводить,
вас, вояків жорстоких, переймати
релігію любові та покори, —
ви сковете тим ще не закутих,
без війська хочете весь світ зажерти,
всіх варварів в кормигу запрягти,
всі Картагени зруйнують без зброї.
Хіба ж неправда?

(Люцій мовчить.)

Га, мовчиш, мовчиш?

Ага, я наступив тобі на горло?

Люцій.

Ні, ні, пожди! Яка ж кормига буде?
Нехай над вами Рим і запаує,
але ж не зброєю, любов'ю тільки.

НАРТАЛ.

Хотів би ти, щоб Картаген тепера
над Римом панував, хоч би й любов'ю?

(Люцій мовчить.)

Тепер мене нічим ти не одуриш,
нічим не зв'яжеш дикої душі!
Ох, якби тільки сих кайданів збутись,
помстився б я на Римові!

Люцій.

Нещасний!

що б ти зробив?

НАРТАЛ (раптом вигукнув на всю темницю).

Пожар пустив би в Римі!

(В громаді чутно крик жаху.)

І римський попіл вітром би розвіяв,
і сіль посіяв би на пожарині,
щоб і трава не виросла!

ДЕХТО з християн.

О Боже!

Що тільки сей безумний варвар каже?

ФОРТУНАТ.

Коли б там ще дозорці не почули...

Люцій (уже трохи суворим голосом).

Ти плещеш неподобне. Се неправда.

Ти б не одваживсь на таке ніколи.

НАРТАЛ.

Я б не одваживсь?!

(Раптом замовк, потім глухо застогнав.)

Адже правда! правда!

згноїв мою одвагу Рим!

(Бурно ридає з лютости і з жалю. Люцій стоїть коло нього мовчки, опустивши руки, далі, зітхнувши, відходить.)

НАРТАЛ (заводить так, що нагадує орієнтальний надгробний спів-плач).

Ой горе, горе! Батьківські намети!
нащо я зрадив вас? О ясна зброе,
чом я тебе на ворога не зняв?

ФЛЕГОН (з марновірним жахом).

Хто меч підійме, від меча загине.³¹³

НАРТАЛ (з раптовим поривом, немов з радістю).

Боги мої! Яка почесна смерть!

Чом я про це давно не догадався?

(Сміється спазматично, потім уриває.)

Ех! е про що журитись! От візьмуть нас,

і варварів, і римлян, чорних, білих,

гарненько всіх засмолять і запалять,

мов скіпочки. І будем ми світити

в садах у цезаря,

(знов зо сміхом)

мов світло правди!

Єпископ.

Безумний мовив мудро ненароком:

ми будемо світити світлом правди.³¹⁴

Се пам'ятаймо і радіймо серцем,

що Бог сподобив нас такого щастя.

Співаймо Аллелуйя!

Діакон (а за ним хор християн).

Аллелуйя!

Осанна в вишніх! Слава в вишніх Богу!..

Шалений сміх Нартала покривається голосним екстатичним співом християн. Одчиняються двері, і сторожа вводить скованого Руфіна, в самій туніці, без тоги, він блідий, змучений, ледве переступає ногами, слідом за ним вносять Прісціллу з слабкими ознаками притомности.

Начальник сторожі (до в'язнів).

Гей ви! Чого се так розвеселились?

Доволі галасу!

Спів утихає. Нартал тільки не втих.

(До сторожі.)

Сього замкніте

у карцер на ніч.

(Показує на Прісціллу.)

Тут її кладіть.
Вона, напевне, вмре сієї ночі.

Показує місце в ніші, де й кладуть Прісціллу на соломі, Руфін сідає коло неї долі, прихилившись до стіни.

(До Руфіна.)

А ти надумайся, натисни пам'ять,
а то як візьмем завтра на тортури,
то вже не випустим живим. Добраніч!

(Виходить з сторожею і з Нарталом.)

Люцій (надходить до ніші. Пошепки до Руфіна).

Вас мучили?

(По тілу Прісцілли пробігає тремтіння.)

РУФІН (махає на нього рукою).

Не згадуй... не питай...

не озивайся, нехай вона спочине.

Люцій (ще тихше).

А ти?

РУФІН.

Я так... я буду коло неї...

лиши нас...

(Люцій відходить набік.)

Люцій (до Парвуса, що стоїть при стіні, супротилежній ніші,
поруч з презбітером Теофілом).

Що, твоє сумління чисте?

ПАРВУС.

Чому ж би ні?

Люцій (показує на нішу, де лежить Прісцілла, а коло неї сидить
Руфін).

Ти бачиш тих обох?

ПАРВУС.

Так що ж? Хіба то я завдав їм муку?

Люцій.

А що ти говорив тут, пригадай?

ПАРВУС.

Що говорив, те й знов сказати готовий.

Люцій.

Ти знаєш, за що мучили Руфіна?

ПАРВУС.

Обох їх мучили, щоб допитатись,
хто був той другий, що покинув збори
укупі з Теофілом.

Люцій.

Ну, і що ж?

Ти чув, що говорив отут начальник?

ПАРВУС.

Прісцілла вже ж не скаже, хоч і знає!

Люцій.

Але й Руфін...

ПАРВУС (*перебиває*).

Не знає, то й не каже,
а якби знав, то певне б не мовчав.

Люцій (*ледве-ледве панує над собою*).

Ти доведеш мене до божевілля
чи до гріха!

ТЕОФІЛ (*озивається повагом*).

Ти, Люцію, даремне
сам знов розпочинаєш ту розмову,
що раз уже до лиха довела.
Встрявати в неї не хотів я досі,
бо каміня на ближнього свого
я кидать не люблю, хоч і за діло.
Я думав, хай тобі вже краще Парвус
«Хомою неймовірним» видається,
ніж в другові пізнати Юду маєш.

Люцій (*спалахнувши*).

Іуду?.. Теофіле, ти подякуй
своїй сивизні, що стерпів я сеє.

ТЕОФІЛ.

Сивизна ж та мені не дозволяє
словами розкидати необачно,
я тільки те кажу, чого я певен.

Чи знав Руфін товариша мого,
того не відаю й казати не буду,
але ж як він казав про мене Крусті,
що я вернувся з Галлії, те чув я
на власні вуха.

ЛЮЦІЙ (здивований до краю і збентежений).

Ні, ти помилився,
тобі причулося.

ТЕОФІЛ.

Скажи ж ти сам,
від кого Круста міг про те дізнатись,
що «давній друг Руфінового батька
вернувся з Галлії»? По сих ознаках
знайшли мене й забрали. А раби
Руфінового дому вже до краю
мене вклепали.

ЛЮЦІЙ.

Їх же кликав Круста!

ТЕОФІЛ.

Раз і Руфін покликав.

ЛЮЦІЙ.

Теофіле!
Руфін тебе не знав, я запевняю,
він батька втратив ще малим хлоп'ятком
і друзів батькових з очей втеряв.
Про те, що ти вигнанцем був і де,
ніяк не міг він знати.

ПАРВУС.

А Прісцілла
чи не могла йому сказати?

ТЕОФІЛ.

Нічого
додати чи відняти більш не можу.
Що знав, те я сказав.

(Відходить до другої стіни.)

ПАРВУС (ехидно до Люція).

А ти що скажеш?

ЛЮЦІЙ (не вважає на нього, в задумі).

Ні, ні... се щось не так... не може бути...

(Підходить до німі.)

Прости, Руфіне, маю щось питати.

РУФІН.

Не можна потім?

ЛЮЦІЙ.

Ні, нагальна справа.

РУФІН (з великим зусиллям устає. Люцій йому помагає, вони відходять трохи далі від німі, туди, де стоїть Теофіл; Руфін прихиляється до стіни. Парвус, побачивши те, надходить ближче до їх).

Ну що там?

ЛЮЦІЙ (поспішно, без наміслу).

Ти казав про Теофіла

що-небудь Крусті?

РУФІН (пригадує).

Теофіл? Се хто?

ЛЮЦІЙ (показує).

Оцей старий.

РУФІН.

А, сей... Стрівай, згадаю.

Як се було?.. Щось Круста здивувався,
що гість мене не знає, тут я мусів
щось вигадати раптом...

(Спиняється, тре собі чоло.)

ЛЮЦІЙ.

Ну і що ж?

РУФІН.

Здається, я сказав, що він друг батьків
і довго в Римі не бував... здається,
сказав, що він з Германії приїхав.

ЛЮЦІЙ.

Не з Галлії?

РУФІН.

Чи з Галлії... тепера
вже не згадаю, що я плів тоді,
бо я й тоді не дуже тее тямив.
Та нащо се тобі?

ЛЮЦІЙ.

Так, треба знати.

(До Теофіла.)

От бачиш, се випадок нещасливий, —
він мовив навмання, не знав, що вигад
зійдеться з правдою. Бач, як се просто!

РУФІН.

З якою правдою? Який випадок?

ТЕОФІЛ.

Випадок той, що по твоїх словах
мене у Римі викрито.

РУФІН (мов ужалений).

Що кажеш?!

ТЕОФІЛ.

Те, що було.

РУФІН.

А чом же на суді
мене про те нічого не питали?

ТЕОФІЛ.

Бо як мене взяли, то я признався,
хто я і звідки, — що ж було зрікатись?

ПАРВУС (надійшов тим часом до їх).

Та шпигів добровільних не питають
прилюдно судді.

РУФІН.

Шпигів добровільних?!

Ти...

ЛЮЦІЙ (бере його під руку).

Дай, я проведу тебе назад.
Прісцілла там сама.

РУФІН.

Ні, я не можу
сього так залишити.

ЛЮЦІЙ.

Та нема що
про се балакати, се ж ясна річ:
випадок нещасливий, Теофіле,
адже й тобі се ясно?

ТЕОФІЛ.

Що я чув,
те я сказав, нічого більш не знаю.
Хай Бог твое сумління судить.

(Відходить у глибину темниці.)

РУФІН (услід Теофілові).

Слухай!

Я Римом присягаю...

(Теофіл не вертається і не озивається.)

ПАРВУС.

Не приймаем
такої присяги. Лиш Бог єдиний,
якби посвідчив, був би свідком певним.

ДІАКОН (надійшов на остатні слова).

Не спокушайте Бога й не кляніться
нічим.³¹⁵ Так — так, ні — ні, — без жадних присяг.

ПАРВУС.

Поганам я на слово не повірю
ніколи в світі, присяги ж поганські
для мене марні.

ДІАКОН.

Брат наш не поганин.

(До Руфіна.)

Ти ж християнин?

РУФІН (холодно і вже спокійно).

Се не йде до речі.

ПАРВУС

Отак він завжди! Люцій говорив,
що вже Руфін до віри нахилився,
чому ж тепер не може він признатись
до віри просто? Саме був би час!

Люцій.

От, власне, що тепер не час. Образа
була б для Бога, якби хто признався
до Нього для хвилевої користи.
Я розумію, чом Руфін воліє
для сього вибрати хвилину иншу
в слухніший час. Я ж, давній християнин,
тобі за нього ручу.

ПАРВУС.

Певна річ!

Ви однієї спілки! Християнин
в тобі перед патріцієм сховався.

Люцій.

О Боже, дай терпливість! Чоловіче,
подумай же: яка б йому вигода
була в тому, щоб Теофіла зрадить?

ПАРВУС (затято).

Така ж самісінька була й тобі,
як ти тоді центуріона кликав
на нашу згубу! Ви обое вкупі
там накладали!

Руфін (спокійно).

Иншої подяки

од вас не сподівався я ніколи.

Люцій.

Сим не жартуй, ми мусим оправдатись.

Руфін.

Я не оправдуюсь проти безглуздя.
Щоб ти, патріцій, як він каже, друг мій,
центуріона вів до мене в хату—

се щось таке безглузде, що не варте
відповіді поважної.

ПАРВУС.

Ну, добре,
а нащо ти скликав у себе збори,
не будши християнином? Невже ж пак,
щоб догодити жінці? Не чував я
щось про такі подружні подарунки!
Чому ж ти вже для більшої угоди
не вступиш до громади?

(Руфін мовчки відходить і сідає коло Прісцилли.)

ПРИСЦИЛЛА (слабким голосом).

Ви про що там

змагалися?

РУФІН.

Та так, пуста розмова,
ти не турбуйся...

ПРИСЦИЛЛА.

Голос твій тремтить.

РУФІН.

Я змучений.

ПРИСЦИЛЛА.

Се правда. Ляж, єдиний,
все ж буде легше.

(Парвус, а за ним Люцій підходять до Прісцилли.)

ПАРВУС.

Вибачай, Прісцилло,
що я турбую...

ЛЮЦІЙ.

Схаменися, брате!
Тривожити сю мученицю!

ПАРВУС.

Слова
єдиного прошу, се вже ж не тяжко.
Я хтів би знати, чи тобі траплялось
про Теофіла з мужем говорити?

ПРИСЦІЛЛА (байдужо).

Не пам'ятаю, може, й говорила...

ПАРВУС (до Люція злорадо).

Се значить, що напевне говорила,
і значить, не випадком, а свідомо
Руфін про нього Крусті розплескав!

ПРИСЦІЛЛА (поспішно, голосніше, ніж досі).

Що ти говориш? Бійся Бога, брате!

ПАРВУС.

А ти не знаєш, нащо то Руфін
закликав нас до себе? Ти просила
його про те?

ПРИСЦІЛЛА.

Ні, не просила. Сам він
те в своєму серці зважив.

ПАРВУС.

Чи не хотів він
в той вечір неофітом об'явитись?

ПРИСЦІЛЛА.

Того не знаю.

ПАРВУС.

Досить. Вибачай,
що я тебе потурбував.

(Відходить набік.)

ПРИСЦІЛЛА.

Руфіне!
Якесь нещастя! В чім нас винуватять?

РУФІН.

Тебе ніхто ні в чім не винуватить.
А я обвинувачень не приймаю.
Я знаю, ти без присяги повіриш,
що я не зрадник.

ПРИСЦІЛЛА.

Я, Руфіне, вірю
без присяги й без слів, та інші браття...

Руфін.

Яке мені до інших діло?

Прісцілла.

Правда,
тобі вони чужі, але ж мені
вони брати, вони родина близька
душі моєї! Я не можу знести,
щоб ти з іменням зрадника зостався
у пам'яті нащадків християнських!

Люцій.

Прісцілло, заспокойся, я цю справу
єпископу й громаді розкажу
і суду попрошу.

Прісцілла.

Іди, мій брате,
іди, хай Дух Святий тобі поможе!

(Люцій іде в глибину темниці до єпископа.)

Прісцілла (пригнічено).

Іще одна доклалася вага
до тягару великого на серці...
О Господи, дай силу донести
з покорою тягар сей...

Руфін.

Що ж, єдина,
тебе гнітить, окрім сієї справи
про вигадану зраду?

Прісцілла.

Ся справа
не так би пригнітала, якби я
не знала, що єдино задля мене
страждаєш ти невинно. Якби справді
могла я відповісти на питання,
чи не хотів ти стати неофітом:
«так, він хотів, я знаю се напевне», —
мені було б тоді на серці легше.

РУФІН.

Чому? Хіба ж се справу одміняє?

ПРИСЦІЛЛА.

Безмірно! Та хоч би й не відмінило
сієї справи, я б сама те знала,
що ти загоду матимеш від Бога
по всіх стражданнях.

РУФІН.

Я тії загоди
ніколи не хотів би, хоч би й справді
пристав до християнства, — сяд думка
мене б скоріш від нього відштовхнула.
Не для користі власної я прагнув
повірити в обітниці великі
нової віри, що в одній розмові
мені відкрив і роз'яснив був Люцій.

ПРИСЦІЛЛА.

Ви говорили? Ти се прагнув щиро?

РУФІН.

Так, щиро!

ПРИСЦІЛЛА.

От мені тепер вже легше...

(Закриває очі і всміхається.)

Я в тілі навіть вже не чую болю...
І що ж, скажи, ти міг би прихилитись
до віри нашої? Я се питаю
не для громади, не для сеї справи,
мені самій, самій се треба знати!
Скажи, ти міг би?

РУФІН (подивившись на неї, робить героїчне зусилля).

Міг би.

ПРИСЦІЛЛА (тихесенько).

Слава Богу!

(Безгучно ворухить устами, немов проказуючи молитву, руки
набожно складені на грудях, очі закриті.)

Єпископ, а за ним більшість громади наближається до Прісцилли та Руфіна.

Єпископ.

Тобі не важко говорити, дочко?

ПРІСЦИЛЛА.

Ні, ні, не важко, превелібний отче!
Руфіне, підведи мене, я сяду.

(Руфін підводить її так, що голова її спирається йому на груди.)

Питай, мій отче, рада відповісти
я на твої питання все по правді.

Єпископ.

Чи говорив твій чоловік тобі,
для чого він нас кликав до господи?

ПРІСЦИЛЛА.

Про се було б і говорити зайво,
він остеріг, що збори в катакомбах
вже небезпечні й наказав тому,
щоб я вас кликала в господу нашу.
Річ ясна: він гадав, що безпечніше
в господі нашій...

Єпископ.

Досить. Ти не знаєш,
як ставився твій муж до християнства?

ПРІСЦИЛЛА.

Все знаю і нічого не втаю.
Він перше мав до нього неохоту,
хоч і не вірив поклепу на віру
і не хвалив ганьби на християн.
А потім щиро прихилився душею
до віри нашої і міг би зараз
пристати до громади, якби сеє
обвинувачення не заважало.

Єпископ.

Ти знаєш се напевне?

ПРІСЦИЛЛА.

Так, напевне!

В громаді шепотіння, Парвус про щось пошепки перечиться з іншими.

Єпископ.

Коли ж могла настати сая зміна
в душі Руфіновій?

ПРИСЦІЛЛА (щось пригадує з хвилину).

Було се, певне...
либонь, в остатній вечер. Ви послали мене шукати глини. Я застала Руфіна з Люцієм в садку, обидва провадили розмову, я вгадала по їх обличчях, що розмова тая була поважна, про високі речі і небайдужі для душі. Гадаю, що та розмова думку одмінила моему чоловікові.

Єпископ.

Ти кажеш,
що Люцій був з Руфіном у садку,
як ти прийшла?

ПРИСЦІЛЛА.

Так, превелебний отче.

Єпископ.

Коли вернувся Люцій, ти не знаєш?

ПРИСЦІЛЛА.

Коли мене покликано до гурту,
то саме одчиняв йому Руфін.

РЕДІВІВУС-ФАУСТІН.

І я те чув.

РЕНАТА-НЕГРИНА.

І я те чула.

Єпископ (до Парвуса).

Сину,
ти мусиш Люція перепросити
за необачні та вразливі речі.

ПАРВУС (примушено).

Прости мені, мій брате.

ЛЮЦІЙ.

Бог простить.

Та не для себе я здійняв цю справу,
а для невинного Руфіна.

(До Єпископа.)

Отче,

перепитай ще ти сестру Прісціллу,
нехай вона, сумлінно пригадавши,
нам скаже, чи вона не говорила
Руфінові про Теофіла.

Єпископ (до Прісцілли).

Дочко,

ти чула се питання — дай відповідь.

ПРІСЦІЛЛА (помалу, голосом упевненим, хоч з великими павзами).

Святого Духа я благала ревне
зміцнити думку... просвітити пам'ять,
розхитану й затемнену від мук...
І зглянувся Господь — я серцем чую...
Як у душі моїй слова Христові,
так в пам'яті моїй усі розмови,
які я мала з чоловіком, стали,
немов написані... Я їх читаю,
мов розгортаючи пергамент...

(Довга павза.)

Ні!

Про Теофіла там нема ні слова.
Се свідкування від Святого Духа —
тепер мої уста його знаряддя.

Єпископ (до Теофіла).

Що скажеш ти на се?

ТЕОФІЛ.

Те, що й казав:

нічого більш додати я не маю,
відняти теж не можу.

Люцій.

Отче й браття,
Сестрі Прісціллі можемо повірять,
як праведній душі у царстві Божім.
Хто може їй не вірити?

Голоси з громади.

Се правда!
Вона свята! Христос її злюбив!

ПАРВУС.

Сестрі Прісціллі вірить я готовий,
але Руфіновій жоні не можу.
Коли в подружжі є дві різні віри,
там жінка має дві душі: одна
святою може бути, але друга
за чоловіком лине хоч у пекло.

Голоси з громади.

Се правда! Влучно, влучно Парвус мовив.

Єпископ (до Парвуса).

Не спокушай малих сих. Нам Прісцілла
запевнила, що сам Руфін вже близький
до шляху в царство Боже.

ПАРВУС.

Я волів би,
щоб се сказав хто инший, а не жінка
Руфінова, та ще й при чоловіку...
Та хай і так. Нехай розмова з другом
Руфінові змінила думку так,
як не могли змінити всі розмови
з дружиною, що здавна християнка.
Та Круста ж був ще до розмови тої,
тоді ж Руфін іще невірним був,
і всі оті розмови, що Прісцілла
читала нишком перед нами в думці,
велися ще з невірним чоловіком.

(До громади.)

З невірним, браття, але з чоловіком.
Нехай тепера чоловік той близько
до шляху в царство Боже, але де він
стояв у ті часи, коли Прісцілла
не тільки з ним провадила розмови,
а й жінкою невірному була?
І де могла тоді Прісцілла бути,
яким шляхом її душа ходила,
коли до чоловіка серце рвалось?
Чи не було і в неї дві душі?
Котра ж із них тепера нам свідкує?
Чи свідкування се не є провина
проти Святого Духа? Хто се скаже?

(До Прісцілли.)

Як може бути, щоб тіла ходили
одним шляхом і вкупі, але душі
двома шляхами й врозтіч?

ПРІСЦІЛЛА.

Се питання

за нас Господь рішив, і я не мушу
Його рішення людям відкривати.

РУФІН (нахиляється до неї і шепоче).

Відкрий їм правду про подружжя наше
і відлучи себе від сеї справи,
за віщо маєш ти це все терпіти?

(Прісцілла хитає заперечливо головою і слабо всміхається.)

ПАРВУС.

Велебний отче, браття й сестри в Бозі,
ви чуєте, як міниться їй мова,
коли заходить річ про чоловіка?
Хіба таке ми звикли чути від неї,
від щирої, як золото, Прісцілли?
Як очерет, хитаються слова:
мені одно казала, вам знов инше
на всі питання.

ФОРТУНАТ.

Може, їй тортури
думки поплутали...

ПАРВУС.

Не знаю, може...
одначе на тортурах не сказала
нічого зайвого сестра Прісцілла,
то, значить, їй думки не потьмарились.

Люцій (не витримує).

Та там же не було такого ката,
як ти!

ПАРВУС (іронічно).

Спасибі, брате!

Єпископ.

Мир вам, діти!

(До громади.)

Пора нам закінчити сюю справу.
Ми ж не судити — вислухати мали.
Ми чули все, що нам сестра Прісцілла
могла й хотіла розповісти. Суд
не нам належить, а Святому Богу.
Той єсть найвищий Судія над нами.
Колись одно подружжя провинилось
гріхом великим у Христовій церкві,
той гріх перед апостола понесли
брати на суд, апостол гріх добачив,
та не судив. Сам Бог скарав подружжя.
Ждім Божого суда.

Люцій.

Велебний отче,
невже оце твоє останне слово?

Єпископ.

Так, сину мій.

(Відходить набік, за ним більшина громади.)

ПРІСЦІЛЛА (до Люція).

Мій брате, не турбуйся.
Суд Божий прозорливіший над людський,
і я його спокійно жду. Суд Божий
не помиляється.

РУФІН (стиха до Люція).

Згадай, мій друже,
розмову в нашому садку й подумай,
чи ти б сказав ізнов усе те саме?

(Люцій, похиливши голову, мовчки відходить в інший куток.)

Раптом одчиняються двері і вривається НОФРЕТІС, Прісціллина
египтянка-рабиня.

НОФРЕТІС.

Та де ж вони? Як темно! Боже, Боже!

ПРІСЦІЛЛА (стиха озивається).

Се ти, Нофретіс?

НОФРЕТІС.

Я, кохана пані!

(Кидається на голос Прісціллін і припадає їй до ніг, голосячи.)

Ох, наймиліша пані! Ой, ніжки,
ніжки біленькі, змучені та збиті!

(Цілує ноги.)

Ой, рученьки поранені!..

(Припадає до рук.)

ПРІСЦІЛЛА.

Вгамуйся,
радіть повинна ти з моєї долі.

НОФРЕТІС (пристрасно).

Не можу, пані!

ПРІСЦІЛЛА.

Я тебе прошу,
не завдавай тортур моему серцю.

НОФРЕТІС (з величезним зусиллям гамує ридання, розсовує собі одержу
на грудях і дістає звідти фігурку бога з баранячою головою).

Ось, любя пані, я тобі принесла...

ПРИСЦІЛЛА (з жахом).

Нофретіс! Бійся Бога! Знову идол?
Невже ти зрадила Христа?

НОФРЕТІС (невинно).

Ні, пані,
як зрадила, хай Бог мене скарає!
А се не идол.

ПРИСЦІЛЛА.

Як же? Се Амон!

НОФРЕТІС.

Ні, пані наймиліша, се ягнятко,
ягнятко Боже! Брат один з Єгипту
мені його привіз, побожний брат.

ПРИСЦІЛЛА.

Він помилився, хоч і в добрій вірі.
Ні, ні, Нофретіс, не прийму сього.

НОФРЕТІС.

То, може, ласка ось оце прийняти?
(Виймає круглий камінчик і подає Прісціллі.)

ПРИСЦІЛЛА.

Камінчик? Що ж се? Нащо?

НОФРЕТІС (таємничо).

О, це сила,
велика сила! се велике слово.

ПРИСЦІЛЛА.

Тут щось написано?

(Читає напис на каміні.)

«Абракасас». Що за нечесть!
тебе хтось одурив, ти кинь сей камінь.

НОФРЕТІС (смутно).

А брат казав, що втишує се болі...

ПРИСЦІЛЛА.

Не треба втишувать, я не страждаю.
Я щось тобі скажу. Схилися ближче.

(Нофретіс нахилиється.)

Твій пан, Руфін, вже серцем привернувся
до Господа.

НОФРЕТІС.

Ой, слава ж тобі, Боже!
То се ж і пан воскресне вкупі з нами!
Не будеш ти вдовицею в раю!
Ой, як же наші всі зрадіють! Пані!
Позволь мені усім це розказати!

ПРІСЦІЛЛА (всміхаючись).

Як хочеш...

НОФРЕТІС.

Я піду їм всім скажу,
що й пан мій вже святий, не тільки пані!
Щаслива ж я, святих панів рабиня!..
Біжу! Лечу! Я хутко знов вернуся...

(Поривчасто падає Прісціллі до ніг і цілує їх, потім схоплюється,
біжить до дверей і стукає в їх кулаками.)

Гей, варто, відчини!

1-й ВАРТОВИЙ (одхиляє двері).

Куди спішишся?

(Зачіпає Нофретіс.)

НОФРЕТІС (відштовхує його).

Ну, відчепися! Я не маю часу!

(Зручно прослизнувшись по під його руками, вибігає геть з темниці,
вартувий зо сміхом зачиняє двері, не входячи в темницю.)

ПРІСЦІЛЛА.

Руфіне!

РУФІН (надходить).

Що, Прісцілло?

ПРІСЦІЛЛА.

Сядь край мене,
дай прихилитися до тебе, любий.

(Руфін сідає так, що Прісцілла прихylaється до нього. Її не видно
його обличчя, вона дивиться поперед себе.)

Коли б ти знав, як радісно мені...

уже давно, давно так не бувало...

Ні, так, здається, не було ще й зроду...

І знаєш... нахилися ближче... ближче...

(Руфін нахилиється зовсім близько, так що Прісцілла говорить мало не на вухо йому нишком.)

Якби тепер нас визволило чудо
з темниці сеї, я була б твоя,
зовсім твоя...

(Голосніше.)

Щасливий ти?

РУФІН (знов підводить голову так, що Прісцілли не видно його обличчя).

Нас чують.

Не можна говорити.

(Чутно бренкіт замка.)

Хтось прийшов.

(Трохи відступає від Прісцілли.)

В одчинені двері увіходить АЕЦІЙ ПАНСА з ключарем.

АЕЦІЙ ПАНСА (з порога).

Де тут Прісцілла?³¹⁶

ПРІСЦІЛЛА.

Боже! Татків голос!..

КЛЮЧАР (ввічливо, навіть облесливо, провівши Пансу до німі).

Преславний пане, розмовляй в спокою, —
як хто з старших надійде, я скажу.

(Виходить.)

ПАНСА (якусь хвилину мовчить, зрушений, прислонивши трохи обличчя тою, тимчасом як Прісцілла силкується встати йому назустріч, а Руфін мовчки стискає йому руку. Далі говорить голосом тремтячим, з видимим зусиллям удавати твердість і суворість).

До чого я дожив?! Чого діждав?!
Яка неслава на весь рід мій впала!
Від кого ж? Від єдиної дитини...

РУФІН.

Даремне ти її картаєш, батьку.

ПАНСА (до Руфіна, гостріше).

Так, справді, слід мені тебе картати,
а не її. Ти взяв її від мене

в звичаях добрих виховану, чесну,
римлянку справедливу — чим же стала
вона в твоєму дому? А тепера
яку нову госпóду ти їй дав?
Матрона римська — у турмі домує!
Подружне ложе їй — гнила солома!
І тілові її не муж господар,
а кат...

(Голос йому переривається, і він знов закривається тоюю.)

ПРИСЦІЛЛА.

Мій таточку, не гань Руфіна!
Не він мені, а я йому дала
нову госпóду і нового пана.

ПАНСА (знов запанував над собою).

Сьому б то правда? Що я чую, зятю?
То се вже ти в ярмі у жінки ходиш?
Скинь те ярмо! Ти ж пан їй по закону!
Якби ще я мав право над дочкою,
я знав би, як направити її
на чесний шлях!

РУФІН.

Присцілла чесна, батьку,
їй чести не уймай.

ПРИСЦІЛЛА.

Є справи, тату,
де вже ні батьківське, ні мужнє право
не мають сили.

ПАНСА.

Що ж то вже й за справи!

РУФІН.

Так, батьку, вір мені, — немає сили,
що змусила б до зради християнку,
душею щиру, серцем незрадливу.

ПАНСА (тратить свою удавану суворість. Тривожно, безпорадно).

Так що ж се? Як же се? Я не збагну...
Так чим же се скінчиться? Як же буде?..

ПРИСЦІЛЛА (простягає до нього руку).

Сядь, батеньку, край мене, поговорим.

(Панса сідає коло Прісцілли, вона притуляється до його плеча головою.)

Я, таточку, не вірю, щоб ти справді
нечесною вважав свою Прісціллу.

ПАНСА (розчулений).

Ні, ні, забудь про се, моя дитино!
Ти чесна, добра, ти лагідна, вірна,
у матір ти вдалась... А знаєш, мама
за ціле наше пожиття подружнє
мене вразила раз лиш — тим, що вмерла.

ПРИСЦІЛЛА.

Так саме мушу й я вразити...

ПАНСА.

Доню!

Не говори такого! Мама вмерла,
бо час її настав, боги судили,
з недугою прийшла до неї смерть.
Тобі ж боги не відняли здоров'я,
твое життя в твоїх руках.

ПРИСЦІЛЛА.

Ні, тату,
настав уже й мій час. Отак невидно
перетинається життя людське...
Я здавна вже мов гість на сьому світі.
Душа моя вгорі...

ПАНСА (встає, відчужений дивним екстатичним виразом її слів).

Руфіне! Що се?

вона мов зачарована! Запевне,
дання дали їй тиї християни.

(Трясе Прісціллу за плече, мов хоче пробудити.)

Прісцілло! донечко моя! Прокинься!
Опам'ятайся!

ПРИСЦІЛЛА (просто).

Батеньку, чого ти?

Таж я зовсім притомна.

ПАНСА.

Лихо тяжке
з притомністю такою... Ні, Руфіне,
я вже до тебе вдамся. Ти ж бо знаєш—
для мене ти не зять, а син єдиний,
тобі я передам своїх пенатів,
коли умру.

РУФІН.

Я вмру скоріш від тебе.

ПАНСА.

Ой не кажи сього! Се ніж для мене!
Та що з тобою? Я не розумію.
Яке тобі до сеї секти діло?
Я не збагну! Се просто божевілля!

РУФІН.

Бач, довго пояснити, як се склалось,
а часу обмаль. Вір мені на слово,—
я б не завдав тобі такої рани,
якби мене не змусила до того
повинність вища над родинні зв'язки.

ПАНСА.

Яка ж повинність? Ти ж повинен жити,
щоб службу Римові сповняти чесно.
Забудь свої республіканські мрії.
Син добрий самохіть іде в неволю,
щоб тільки батькові допомогти.
Твій батько— Рим у тяжкій скруті, сину.
Он варвари германські наступають,
Паннонія в огні, і схід, і захід,
полудне й північ бурею грозять,
а в нас— безлюддя, нелад і драпіжність.
Руфіне, кожний чесний громадянин
тепер за десятиох служить повинен,

за сто, за тисячу! А ти — втікач,
в таку хвилину зброю склав! Ой сором,
ой ганьба, сину, ой тяжка неслава!

Руфін (видимо стурбований).

Ти боляче мене словами б'єш...
гірка се правда... Та нема вже ради...
запався шлях до чесного життя...
Мені одно лишилось — чесно вмерти.

(Показує на громаду в'язнів.)

Он подивись, багато є нас тут,
значні і прості, вільні і раби, —
а зрадника ще не було й одного.
Невже Руфін одним там має бути?
Тут кожен має звагу та й одвагу,
шануючи і люблячи владаря,
таки йому не кланялись, як богу.
Я ж ним гидую — і вклонитись мав би?
Неслава й батькові прийняти поміч
від сина-зрадника.

Панса (оглядаючись, нишком).

Стривай, Руфіне.

Я ж думав не про зраду.

Руфін.

А про що ж?

Панса.

Я заплатив старшому ключареві,
щоб він двох в'язнів випустив смерком.
Ось перстні,

(дає Руфінові два перстні)

покажіть — і вас пропустять.

На першому заулку будуть ждати
мої раби — я вибрав з християн —
вони допоможуть вам переховатись
у певнім місці. Потім заберетесь
в яку глуху провінцію, а згодом,
як все забудеться, і в Рим вернетесь.

(Мовчання.)

Що ж, діти, згода? Що ж ви мовчите?

ПРИСЦІЛЛА.

Всі, хто тут є, могли б сказати «згода»,
а тільки ми не сміємо.

ПАНСА.

Чому?

ПРИСЦІЛЛА.

Їх всіх узято в нашій хаті, батьку.
Було б се, наче ми їх всіх піймали
в смертельну пастку, а сами втекли.

ПАНСА.

Неправда! Ви ж заздалегідь не знали,
що я вас поратую.

ПРИСЦІЛЛА.

Все одно

в очах людських се так здаватись буде.

(Руфін задумується, Прісцілла пильно дивиться на нього.)

ПАНСА.

Та хто ж із сих людей тебе побачить?

РУФІН (хитнув зважливо головою).

Ні, батьку, ні! Се не для мене шлях.

Ти мовив: «жити й Римові служити», —
яка ж то служба: жити втікачем,
ховаючись і від погоні влади,
і від людських очей, немов злочинці?
Таке життя від смерти гірше.

ПРИСЦІЛЛА.

Слухай,

мій батеньку. Розлука наша буде
зовсім недовга.

ПАНСА (радісно).

Так? Ти звідси вийдеш?

ПРИСЦІЛЛА.

На небо, тату. Так нам сподіватись
велів Христос.

ПАНСА.

Боги! вона безумна!
Опам'ятайся, дочко, що ти кажеш?

ПРИСЦІЛЛА.

Мій рідний, я надією живу,
що й ти колись побачиш Божу правду,
бо ти се заслужив своїм стражданням,
і ми з тобою будем вічно жити,
не розлучаючись, в раю Господнім.

ПАНСА (хапаючи Руфіна за руку з мукою і страхом).

Про що вона говорить? Я не тямлю.
Мені се страшно!

ПРИСЦІЛЛА.

Таточку, не бійся,
ти все це зрозумієш, коли схочеш,
я попрошу братів, вони допоможуть.

ПАНСА (все з острахом).

Яких братів?

РУФІН.

Се значить — християн.

ПАНСА.

Нехай допоможуть визволити вас —
я їх озолочу.

ПРИСЦІЛЛА.

Не треба злота
моїм братам.

ПАНСА.

Почім ти знаєш, дочко?
Кому не треба злота? Треба всім.
Ось я покличу їх сюди до нас...
Чи з ними можна щиро говорити?

ПРИСЦІЛЛА.

Авжеж, татусю, нас брати не зрадять.

ПАНСА (до громади).

Гей, люде добрі! приступіть, прошу вас.
(Громада з єпископом наближається до німі.)

Порадьте! допоможіть! Ось я прийшов,
щоб визволить свою дочку і зятя...

ЄПІСКОП.

Як?

ПАНСА.

Не питайте як... Втекти поможу.

От сії перстні виведуть їх звідси...

(Показує на перстні, що дав Руфінові.)

За гроші все можливо.

ФОРТУНАТ.

Вже ж!

ПАРВУС (з посміхом).

Чи ж пак?

ПАНСА.

Та от ніяк не допрошуся згоди.

Боятися діти добру славу втратить,

як поратуються. Невже се так?

Життя поратувать— хіба ж се ганьба?

ПАРВУС.

Залежить, як і хто його ратує.

ЄПІСКОП.

На Божий суд ми віддали їх справу.

Нехай же Бог їх судить до кінця.

Коли сумління стане— хай втікають.

(Подається вбік, щоб відступити.)

ПАНСА (утримує єпископа).

Ні, бачу, ви не хочете пустить їх!

Чому не хочете? Нащо вам діти?

Ваш бог жадає крові? Любить смерть?

То я пришлю рабів їх замінити.

ПАРВУС.

Чи ти без глузду? Що се ти плетеш?!

ПАНСА (злякано).

Не гнівайся, добродію. Я тее...

Я хтів сказать... Я можу дати грошей...

Я можу справить золотий олтарь

для бога вашого. Лиш допоможіть
мені моїх дітей одратувати!

ТЕОФІЛ (рукою утимиує Парвуса, що мав сказати щось гостре).
Наш Бог не потребує твого злота,
йому найпаче мила людська віра.

ПАНСА.

Я й вірити готов, лиш допоможіть!

ТЕОФІЛ (до єпископа).

Про се, либонь, поміркувати варто, —
він, бачиш, вірити готов.

ПАРВУС.

Ет, слухай!

Біда притисне — всі готові вірять,
а де він був, як не було біди?

(Теофіл відмахується від Парвуса і щось потику допроважує діаконів, часом, звертаючись і до інших, хто ближче стоїть.)

ПАНСА (до Руфіна).

Вони дозволять, синку, попроси їх,
вони дозволять!

РУФІН.

Не про дозвіл мова.

Забронити нам ніхто не може,
та ми сами собі забороняем,
і вже ніхто тут не поможе.

ПАНСА (до Прісцілли).

Доню!

Прощу тебе, благаю, будь слухняна!
Що я для нього? Я не рідний батько, —
йому то байдуже, що дід якийсь
терпіти буде старощі самотні...
Ти ж кров моя, дитя мое єдине,
живий дарунок, пам'ятка прекрасна
Летіції моєї! При тобі
я часто забував своє сирітство...
а хто ж мені його скрасить без тебе?
Куди ж мені подітись? Я піду

в порожній дім ваш, сяду безпорадний
при згаслому багатті, буду лити
старечі сльози, поки очі згаснуть...
стурбую ваші мани,³¹⁷ хай прилинуть
потішити мене...

(Внесиллі притуляється до стіни.)

ПРІСЦІЛЛА.

Ой Боже мій!

Такої муки я ще не терпіла!
Дай силу, Господи! Дай звагу, Христе!

ПАНСА (кидається до неї).

Прісцілло! Знай, що ти мене уб'єш!
Чи Бог твій дозволяє батька вбити?
Десь, кажеш, ми зострінемось, то як же
ти глянеш в очі батькові старому,
що згинув від одчаю через тебе?

(Кидається до ніг Прісцілли.)

Ой доню, зглянься! Донечко, не кидай!

(Ридає.)

ПРІСЦІЛЛА (близька до млості).

Ісусе!..

(Руфін мовчки стискає руки, ламлючи пальці. В громаді зітхання,
сльози, трівожне переміптування.)

ЛЮЦІЙ (відводить Пансу).

Встань, панотченьку шановний,
і не вбивайся так. Либонь, громада
умовить їх послухати тебе.
Глянь, всі з тобою плачуть. Сам єпископ
насилу стримує сльозу.

ПАНСА (немошно спираючись на Люцієву руку).

Мій сину,

нехай тебе благословлять боги...

ТЕОФІЛ (навчаюче).

Богів нема багато. Бог єдиний.

ПАНСА (покірно до Теофіла).

Так, так, єдиний.

(До Люція.)

Я тебе прошу,
ти знаєш, як тут говорити треба,
промов за мене, попроси тут ваших,
нехай вони мені дітей вратують.

Ключар (увіходить. Поспішно до Панси).

Центуріон іде. Не слід би, пане,
щоб він тебе тут бачив.

Люцій (тихо до Панси).

Так, се може
пошкодить справі.

Панса (з трівогою).

З чим же я піду?

Люцій.

Я все владнаю. Я ручуюсь за тее.

Панса.

Руфіне, ти що скажеш?

Руфін.

Я не знаю,
що міг би я сказати...

Панса (схиляючись до Прісцилли).

Доню! Доню!

Скажи хоч слово! Зглянься надо мною!

(Прісцилла міцно, без слів, обіймає батька і цілує довго з беззучним риданням.)

Ключар.

Добродію, я мушу нагадати...

Прісцилла випускає батька. Люцій підводить його, заслоняє йому вид тою його і веде по під руки до дверей, тихо потішаючи.

ДІЯ IV

ОСОБИ IV ДІЇ:

Всі ті, що в III дії, без Аеція Панси та Нофретіс, а крім того ще:

Адвокат СЕМПРОНІЙ.

Чоловік—одвідач.

Дівчина—сестра Ренатина.

1-ша жінка.

2-га жінка.

Молода дівчина.

1-й молодий християнин.

2-й молодий християнин.

Старий християнин.

Свояк ФОРТУНАТОВИЙ.

Хлопець.

Чоловік-воjak.

Ремісник.

Трое, що прийшли каятись.

Старший громадянин з громадки прохачів.

Клієнт³¹⁸ Руфіновий.

Християне і християнки, що прийшли одвідати в'язнів.

Та сама темниця.³¹⁹

ПРІСЦІЛЛА сидить в ніші, вона здається дужчою, ніж в попередній дії. Коло неї Руфін.

Люде в темниці всі ті самі, що і в III дії. НАРТАЛ на своєму місці, прип'ятий ще важчим ланцюгом, але довшим, так що може сидіти коло стовпа; громада видимо сторонить від нього так само, як і від Руфіна. Нартал здебільшого тримається безучастно, тільки зрідка подає короткі, ідкі репліки.

Чутно брязкіт замка в дверях. Ключар уводить адвоката СЕМПРОНІЯ.

КЛЮЧАР (показує Семпронієві на нішу).

Он там Руфін, а Люція сам знайдеш.

(Виходить і замикає двері.)

ЛЮЦІЙ (виходить назустріч Семпронієві і проводить його в нішу до Руфіна. Говорить на ході).

Здоров, Семпронію. Я проведу.

Тут, поки звикнуть очі, дуже трудно.

Руфіне, се наш адвокат Семпроній,
що я казав.

РУФІН.

Добродію, вітаю.

СЕМПРОНІЙ.

Я радий послужити, чесний пане.

Найперше треба вияснити справу
твою, Руфіне.

РУФІН.

Чом же се найперше?

СЕМПРОНІЙ.

Вона ж бо єсть окрема в самій річі,
бо, скільки знаю, ти не християнин.

ПРІСЦІЛЛА.

Ти помиляєшся.

СЕМПРОНІЙ.

А... коли так...

Се шкода... ми б инакше доказали,

що ти зовсім не знав, які то збори,
а був упевнений, що ся громада
звичайне похоронне товариство
і що твоя жона, як то буває,
фундаторкою в ньому.

РУФІН.

Все одно.

Признався ж я, що знав мету сих зборів.

СЕМПРОНІЙ.

То ще дарма. Ти ж не сказав виразно,
що й сам ти християнин...

ПРИСЦІЛЛА.

Завтра скаже.

ЛЮЦІЙ.

Тоді, коли скликалося ті збори,
Руфін ще справді був нехристиянин.

СЕМПРОНІЙ.

А, так? Се дуже добре! Дуже добре...
Він культу християнського не знав?

ПРИСЦІЛЛА.

Ні.

СЕМПРОНІЙ.

Значить, він до вбивства непричетний, —
то ж ритуальне вбивство.

ПРИСЦІЛЛА.

Ти говориш
так, наче справді вбивство те було!

СЕМПРОНІЙ.

Я, пані, не допитуюся правди.

(До Руфіна.)

Се допомгло б мені обороняти
і Люція.

ЛЮЦІЙ.

Чому?

СЕМПРОНІЙ.

Річ дуже проста:
хоча ти й християнин — правда, краще,

якби ти ним не був— але на той раз
прийшов ти не на збори, тільки в гості,
і цілий час був у садку з Руфіном.
Був Круста в гостях, був і Люцій в гостях,—
хіба ж се неможливо?

Люцій.

Се не йде.

СЕМПРОНІЙ.

Чому не йде?

Руфін.

Так, се не випадає.

СЕМПРОНІЙ.

Ти можеш допомогти, але не хочеш,—
се не по-дружньому.

Люцій.

Нехай Руфін
про себе думає та про дружину,—
вони ж і так за всіх нас постраждали.

СЕМПРОНІЙ.

Прісцілли справа трудна.

(До Прісцілли.)

То найгірше,
що бачили тебе із тим хлоп'ятком
якраз в той день, як згинуло воно.
Тож, кажуть свідки, ти дала гостинця
дитині, стрівши в християнській хаті,
там саме був і той старий, що зник...
Якби ж було ще можна те довести,
що ти не християнка.

ПРІСЦІЛЛА.

Не доводь,
бо я всі доводи зруйную.

СЕМПРОНІЙ.

Чудно,
як часом люде гинуть самохить!

(До Руфіна.)

Найбільше се мене в тобі дивує...

РУФІН.

Ти забуваєш: на мені ще й інші
обвинувачення тяжать.

СЕМПРОНІЙ.

Ет, що то!

Що культу цезаря не визнаєш?
та що боги зруйновані в господі?
Доволі кинуть курева дрібочок
прилюдно цезареві на олтарь —
і перший пункт упав. Так само й другий.
Хоч ти собі чимало сам пошкодив,
боронячи в розмові християн,
та ще байдужістю до справ громадських,
але ти можеш оправдатись, — тільки
скажи виразно: «я не християнин»,
і доведи се тверження на ділі.

ПРІСЦІЛЛА.

То се в законі римському дві правді?

СЕМПРОНІЙ.

Повинен же злочин причину мати?
Яка ж римлянину причина, справді,
ламати римський культ?

ЛЮЦІЙ.

Прошу, порадь,

чи нам не можна виправдатись якось,
не відлучаючи себе від інших?

СЕМПРОНІЙ.

Є два шляхи: один — сказати ймення
того старого, що в той вечір зник.
Сервілія по розповідях Крусти
гадає, що то він і є той самий,
хто десь її синка завів на безвість.
Якби його знайшли та допитали,
то, може б, кару він один поніс.

Люцій.

І се не йде. — А другий шлях?

Семпроній.

Усім

зректися християнства і довести,
що гурт ваш похоронне товариство.

Прісцілла.

Сей другий шлях ще гірше недоладний.

Семпроній (розводить руками).

А третього нема...

(Задумується.)

Хіба... стривайте...

там знайдено в вас ритуальні речі:
велику чашу, ніж і ще там дещо.
Підслухано якісь слова містичні
про тіло й кров. Се вам найбільше шкодить.
Коли б хто розказав хоч би мені,
яка в тому потреба і значіння,
далось би, може, збудувати якось
на тому оборону.

Руфін.

Ти гадаєш?

Прісцілла (до Люція).

Сього, либонь, ніхто йому не скаже.

(Тим часом Парвус говорить щось єпископові, показуючи на Семпронія. Єпископ і громада наближаються до німі.)

Єпископ.

Се що за чоловік?

Люцій.

Наш оборонець.

Єпископ.

Його хто кликав?

Люцій.

Я його просив

так тільки, на пораду...

Єпископ.

Що ж він радить?

Люцій (ніяково).

Він радить нам відкрити на суді
всі таємниці нашої відправи.

Єпископ (суворо, невдоволено).

Він християнин?

Люцій.

Ні.

Парвус (наче до себе).

Се дуже дивно!

Нас боронити мав би идолянин?..

Люцій.

Він чесний і тямущий чоловік
і щиро нам готовий помагати.

Єпископ.

Сьому я вірю. І мені не дивно
з його поради — він не християнин,
а то б він знав, що се порада марна.

Семпроній.

Чому, добродію? Я не збагну:
коли нема ні ганьби, ні злочину
в тих таємницях — чом їх не відкрити?

Єпископ.

Є таємниці й в інших вірах.

Семпроній.

Знаю,

але, на жаль, про ваші таємниці
найгірша слава йде.

Єпископ.

Ми в тім не винні.

Що ті чутки не можуть бути правдиві,
про те не раз доводилось листами
апологетів. Суд, либонь, же знає
писання тії.

СЕМПРОНІЙ.

Суд бажає фактів,
не слів.

ЄПІСКОП.

В надії будем дожидати,
поки Господь всіх суддів просвітить.

СЕМПРОНІЙ.

До того часу може не діждати
ніхто живий з громади сеї.

ЄПІСКОП.

Значить,
така на те Господня воля буде.

СЕМПРОНІЙ (до громади).

Се спільна думка?

ГОЛОС З ГРОМАДИ.

Так! Звичайне! Спільна!

СЕМПРОНІЙ (до єпископа).

Тут, бачу, ти велику силу маєш.

ЄПІСКОП.

Не я, а Божа правда й Божий страх.

СЕМПРОНІЙ.

Все ж я б хотів тебе переконати,
щоб ти не дав громаді сій загинуть.
Є таємниці й в інших вірах? — правда!
Та в інших вірах легко їх держати,
тому вони й доховуються довго.
Але ж якби за тії таємниці
та мали вигинути вірні всі,
то певне б зважили й жерці святії
розкрити для ратунку таємниці,
бо вкупі з вірними то й віра ж гине, —
нема людей, кінчиться й культ богів.

ПАРВУС (вибухнув глумливим реготом).

Ха-ха-ха-ха! О мудрощі поганські!
Які ж глибокі! Наче брід в посуху!

СЕМПРОНІЙ (до Люція).

Чого регоче сей?

(Люцій здвигає плечима.)

ПАРВУС.

Якби ж ти знав,
що в нас нема жерців, ні марних культів!
А справжній культ ми справимо на небі,
у мученських вінцях!

(Семпроній з запитом дивиться на єпископа.)

ЄПІСКОП.

Він правду каже.

СЕМПРОНІЙ.

Про віру я перечитись не буду,
але ж гадаю, що не всі готові
на небо йти...

ГОЛОС З ГРОМАДИ.

Усі! Усі!

ПАРВУС.

Як смієш?!

СЕМПРОНІЙ.

Образити я не хотів нікого,
я тільки хотів сказати: не один з вас
родину має...

ФОРТУНАТ (голосно зітхає).

Звісно... вже ж... родина...

ДІАКОН (нишком).

Помовчав би ти краще, Фортунате.

СЕМПРОНІЙ.

Хто ж буде ту родину годувати?

ТЕОФІЛ.

Господь про те подбає.

ДІАКОН.

Ти не знаєш,
який братерський дух у нас панує.
Вдовиці й сиротята не бідують
в громаді християнській.

СЕМПРОНІЙ.

Де ж візьметься
груда та, як всі отак загинуть?
Як християне всі схотять на небо,
то їх жінки, що й досі ще римлянки,
старі батьки та матері — всі будуть
тинятися поміж людьми чужими,
нешасні, безпорадні... Дрібні діти
ростимуть, мов бур'ян, або й погинуть...

(В громаді рух і стримане перешіптування з боязкими поглядами на єпископа.)

ПАРВУС.

Геть, сатано-спокуснику! Геть, кате!
Се ти прийшов тортури завдавати
Стражденним душам! Ти призвести хочеш
до зради нас!

СЕМПРОНІЙ.

Не маєш проганяти,
Бо й сам я йду вже геть з такого гурту,
де перше кличуть, потім ображають.

ЛЮЦІЙ.

Прости, Семпронію, і не вважай
на запальні слова. Не всі в громаді
так зле цінують щиру добру волю,
що призвела тебе нас боронити.

ПАРВУС (з огидою одвертається).

Дивитись бридко на таке лигання!

ЄПІСКОП.

Коли ти не призводиш нас до зради...

СЕМПРОНІЙ.

Таж кожен тямив би, що се даремне!
Я хтів порадити: коли не можна
відкрити таємниці, то хоч ділом
пошану до закону показати,
щоб суд упевнився, що ви слухняні
і чесні громадяне.

ЄПІСКОП.

Як же саме?

СЕМПРОНІЙ.

Прилюдно вшанувати установи,
сотворені віками, і признати
культ цезаря й богів, принісши жертву.

ПАРВУС.

І се, по-твоєму, не зрада?!

СЕМПРОНІЙ.

Ні.

Я ж не кажу зректися християнства.
Вшануйте римський звичай, і ніхто вам
не заборонить кланятися Богу,
якому хочете. Он єгиптяне
котів шанують, всяку звірину...

Єпіскоп (*раптом до громади*).

Ходімо, діти! Сее вислухати
нам не подоба!

(*Відступає з громадою набік.*)

СЕМПРОНІЙ (*збентежений до Люція*).

Чим я їх образив?

Люцій.

Се довго пояснити... Річ видима,
що я потурбував тебе даремне.
Пробач.

СЕМПРОНІЙ.

Ні, вір мені, я був би радий
до помочі вам стати.

Люцій.

Вірю, вірю...

СЕМПРОНІЙ.

Я все-таки промову приготую.
Зостаньтеся здорові.

Люцій.

Йди здоров.

РУФІН.

Прощай, Семпронію.

ПРИСЦІЛЛА.

Іди в спокою.

Семпроній повагом іде до дверей попід стіною, щоб не переходити поміж громади, скупченої посеред темниці. В темному кутку його переймає Фортунат.

ФОРТУНАТ (пошепки).

Стривай, добродію...

СЕМПРОНІЙ.

А що?

ФОРТУНАТ.

Та... тее...

чи суд помилував би... після жертви?

СЕМПРОНІЙ.

У всякім разі поменшив би кару.

ФОРТУНАТ.

І випустив живим?

СЕМПРОНІЙ.

Я так гадаю.

ПАРВУС (знаenzaцька підійшов до Фортуната).

Ти тут про що?

ФОРТУНАТ.

Я?.. ні про що... я так лиш...

Семпроній стукає в двері, ключар одмикає. Семпроній виходить.

ПАРВУС.

Чи не задумав ти чого? Гляди!

ФОРТУНАТ (до краю збентежений).

Та я ж... хіба ж я що?

ПАРВУС.

Май на увазі:

відступникам немає воріття.

(Відходить.)

ФОРТУНАТ (з острахом до діакона).
Який він гострий!

ДІАКОН.

Що ж, він правду каже.
Відступника не прийме церква вдруге,
кого ж відкине церква, Бог відкине
і покарає душу вічним пеклом.

(Діакон відходить. Фортунат стоїть похнюпившись.)

НАРТАЛ.

Куди не кинь, то клин, — так, Фортунате?

ФОРТУНАТ.

Дай спокій вже хоч ти! Без тебе досить.

НАРТАЛ.

Біда святому!

(Фортунат відходить.)

За дверима чутно гомін багатьох голосів. Ледве ключар відчиняє двері, в їх вривається юрба одвідачів. Ключар і його помішник, стоячи на дверях, стримують натовп.

КЛЮЧАР.

Не товптесь! Я казав вам: по черзі!
Не всі гуртом! Гей, вижену назад!

Чоловік (що попереду увійшов, середнього віку, з одержі досить заможній).

Не гнівайся, добродію!

(Нишком кладучи щось в руку ключареві.)

Я завтра

ще принесу.

Помішник (підслухавши).

Він завтра тут не буде.

Чоловік.

То, може, пощастить тебе застати.

(Дає і помішникові.)

Помішник (до ключаря).

Замкнем їх тут, та й підемо?

Ключар.

А звісно!

нам треба стерегти дверей.

(До гурту одвідачів.)

Ми прийдем

незабаром, то щоб усі балачки

тоді скінчились враз і — мах додому!

Чоловік.

Авжеж, добродію, авжеж, не як!

Ключар і помішник виходять і замикають за собою двері. Пере-
кликання з в'язнями, гомін вітання. Громада в'язнів мішається
з юрбою прибульців. Дедалі вирізняються окремі групи і роз-
мови. Одвідачі просять благословення у в'язнів, дають дарунки,
виражають пошану.

Дівчина (сестра Ренати, не дуже молода, порядно вбрана, з клучоч-
ком, старанно завиненим у чисту платину).

Ренаточко!

РЕНАТА.

Сестричко! Ось я тут!

(Цілується з новоприбулою.)

СЕСТРА РЕНАТИНА.

Я принесла тобі нову одержу.

РЕНАТА.

Одержу білу?

СЕСТРА РЕНАТИНА.

Білу, ти ж хотіла.

Я й нареченому твому принесла
теж білі шати.

РЕНАТА (кидається знов їй на шию).

Ой спасибі, люба!

РЕДІВІВУС (вклоняється сестрі Ренатиній).

Шановна сестро, Бог тобі заплатить.

РЕНАТА.

Тепер, кохані, я зовсім весела,
ми станемо убрані, мов до шлюбу,
і з серцем радісним до Бога підем.

(Відходять розмовляючи в глибину темниці.)

Жінка (немолода. Стає навколійки перед Прісціллою).

Благослови мене, святая сестро!³²⁰

Друга жінка (молодша. Так само склоняється перед Прісціллою).

Скріпи мій дух, він немішний, сестрице!

Молода дівчина (в пориві кидається до Прісцілли).

Ой гину, сестро! Поможи! Я грішна!

ПРІСЦІЛЛА.

Я, сестри, не свята. То Бог святий,
то Дух його дає слабким нам силу.

Молімося, щоб він нам допоміг
земні труди найшвидче покінчити
і заробити вічного спокою...

(По черзі кладе їм руки на голови і цілує всіх трьох, ті відходять потішені.)

Двоє молодих християн наближаються до Руфіна і вклоняються.

1-й.

Благослови нас, брате преподобний!
дай душам мир.

Руфін.

Я сам його не маю.

2-й.

То помолися Богу вкупі з нами.

Руфін.

Молитись я не можу.

2-й.

Ми негідні?

(Руфін, мов не почувши, перейшов мовчки до протилежної стіни до Нартала.)

Люцій (до християн).

Він, браття, ще не хрещений — не сміє
благословення вірним уділяти.

1-й (до Люція).

Благослови нас ти...

Люцій (благословляє).

Щастивам, Боже!

Християни відходять. Нова невеличка громадка одвідачів увіходить, впущена ключарем.

Старий християнин (з нових одвідачів, гукає од дверей).

Де тут діакон? Розступіться, браття!
Несу Дари Христові й чесний хліб!

Громада розступається, старий християнин проходить до діакона і віддає йому св[яті] Дари і кошик з хлібом та всякими наїдками.

Старий християнин (до діакона).

Причастя в нас було й аґапи³²¹ братні,
то се громада посилає вам
частки найкращі. Просимо згадати
в молитві вашій вбогу нашу церкву,
за нас негідних Богу помолитись,
щоб нас Господь помилував для вас,
для ваших чесних ран і мук великих.

(Кланяється діаконові і громаді на всі боки.)

Діакон.

Сто раз вам Бог надгородить за те,
що ви не забуваєте про в'язнів.

НАРТАЛ (до Руфіна).

Чималі тут проценти, як я бачу,
та ще й якась заплутана рахуба!

Старий християнин відходить. Діакон роздає з великого коша наїдки тим в'язням, що підходять до нього.

УРБАН (взяв шматок печені з рук діакона і куштує її).

На волі зроду я не їв такого!

ФЛЕГОН.

Та вже ж ми зробили — перед смертю.

АКВІЛА.

Не гріх було б і ліпшого принести,
таж ми страждаємо за їх усіх.

Свояк ФОРТУНАТОВИЙ (довго розшукував Фортуната поміж громадою, нарешті знайшов, ухопив за рукав і одводить набік, недалеко від Руфіна і Нартала).

Тебе вітає жінка.

ФОРТУНАТ.

А сама
чом не прийшла?

Свояк.

Вона сюди боїться.

(Тихше.)

Вона тебе просила вратуватись—
ти знаєш, як.

ФОРТУНАТ.

Боюся Бога, брате!

Свояк.

Та се ж про людське око тільки буде,
не справді ж ти зламаєш віру.

ФОРТУНАТ (боязко).

Цить!

(Оглянувшись, нишком.)

Мене ж тоді не приймуть до громади,
я втрачу поміч і загрузну в злиднях,
я ж буду, як вівця паршива!

Свояк.

Байка!

Я знаю церкву, де приймають всіх,
аби покався, то й приймуть знову,³²²
се навіть недалечко.

ФОРТУНАТ (втішений, з надією).

Ні! чи справді ж?

Свояк.

Та я тобі кажу! На мене здайся.
Ну, будь здоров. А жінка завтра прийде
туди на суд і приведе дітей.

ФОРТУНАТ (невдоволений).

Ну, а навіщо се? Ой, лихо з нею...

(Своєю, здвигнувши плечима, киває дружньо і таємнично Фортунатові і відходить.)

Хлопець (дуже худий і блідий, кидається на коліна перед Фортунатом).

Святий, безгрішний мученику, пробі!
прости мене! позбав мене гріха!

ФОРТУНАТ (збентежений).

Як можу я?.. що?.. чим ти грішний?

Хлопець.

Брате!

Я матір допустив принести жертву
за мене Ескулапові,³²³ бо тяжко
я на пропасницю недугував.
Тепер я каюся так гірко, тяжко!
Господь мене скарав — заслаб я гірше!

ФОРТУНАТ.

Усі ми грішні, може, Бог простить.

Хлопець.

Ти помолися Богові за мене,
як станеш у раю, сконавши в муках.

ФОРТУНАТ (безсило киває хлопцеві головою, силкуючись усміхнутися лагідно).

Мир, брате, мир... іди...

Хлопець.

Святий! Безгрішний!

(Хлопець поривчасто обіймає і цілує Фортунатові коліна і відходить.)

Чоловік (молодий, дужий, з військовою виправкою. Склоняє голову перед Парвусом).

Я, брате, на пораду.

ПАРВУС.

З чим приходиш?

Чоловік.

Це завтра свято військове у нас,
ми маємо усі піти в вінках,
орлів імперії врочисто нести
повз образ імператора.

ПАРВУС.

І ти
зробити се наваживсь?

Чоловік.

От про се
я й раджуся тебе.

ПАРВУС.

Яка порада,
яке вагання може тута бути?
Святий для тебе Бог чи імператор?

Чоловік.

Я думав, що як жертви не приносить...

ПАРВУС.

Не жертва се — вінок на толові?
А той орел в руці? А честь поганська
тій статуї камінній? Схаменися!
В геенну линеш на орлиних крилах?
Заквітчався до сатани на бенкет?

Чоловік (зважливо, але сумно).

Послухаю тебе, шановний брате,
але ти знаєш, як у нас при війську?
З життям мені прийдеться попрощатись,
коли зламаю звичай.

ПАРВУС.

Ну, так що ж?
Ти через се похнюпився, вояче?
За римського орла вмірати легше,
ніж за Христа? Що ж! до твоєї волі!
Христос не потребує вояків,
що йдуть без радощів на смерть за нього.

Чоловік (здіймає взгору обличчя без найменшого сліду смутку).

Я, брате, буду бравим вояком
в Христовім війську. Нагадай про мене
моєму Панові на небесах,
як будуть роздаватись надгороди.³²⁴

ПАРВУС (впевнено).

Кажу тобі, забутий ти не будеш.

НАРТАЛ (до Парвуса).

А ти там консулом у Бога будеш?

(Парвус призириливо дивиться на нього. Вояк, уклонившись, відходить.)

РЕМІСНИК-одвідач стоїть в гурті з Флегонем, Урбаном і Аквілою, розмовляючи з ними.

РЕМІСНИК (до Флегона).

І як ти не боїшся умірати?

ФЛЕГОН.

Воно страшненько, як сказати правду.
Та се, бач, так, як літом в річку лізти:
спочатку жаско, а нирнеш — то й рай.
Отак же й християнам умірати.

АКВІЛА.

Велика штука — вмерти! Я, мій брате,
хотів у гладіатори податись,
та Парвус залучив у християне.
Ет, хоч куди подайся — вмерти треба,
як не тепер, то згодом.

РЕМІСНИК.

То-то й ба,
що як на мене, то вже краще згодом.

АКВІЛА.

Ну й слизнеш, наче міль. А в нас душа
по смерті пануватиме, мов цезар.

РЕМІСНИК.

Уже й «як цезар!»

УРБАН.

Що там панування...
Якби ти, брате, знав моє життя,
то тямив би, що я готовий вмерти,
аби вже мати спокій від біди.
А спокій мають тільки християне,
поганам буде мука ще й по смерті.

РЕМІСНИК.

Се хто ж казав?

УРБАН.

Та вже такі, що знають.

(Нижком.)

Ось тут є Парвус—був на тому світі.
Він замірав, а потім знов оджився.

РЕМІСНИК.

Та чи не бреше він?

УРБАН.

Я бачив сам,
як він лежав холодний, наче мертвий.
Шпигнули голкою і то не чув.
А як прокинувся, то щось балакав
хтозна-якою й мовою.

РЕМІСНИК.

Ото!

Которий же се Парвус?

УРБАН (показує рукою).

Он отой.

РЕМІСНИК (з забобонним острахом).

А він таки якийсь непевний, справді.

(З боязкою цікавістю подається в гурт ближше до Парвуса.)

ФЛЕГОН.

Великий чоловік!

АКВІЛА.

А що вже смілий!

УРБАН.

І розумом удався дуже гострий.

(Мішаються з гуртом.)

Трое людей різного віку підходять до Нартала і Руфіна.

1-й. (до Нартала).

Де тут єпископ? Як його пізнати?

НАРТАЛ.

Котрий найбільш до сухаря подібний,
ото і він.

(Трое збентежено зглядаються.)

РУФІН (показує на єпископа поміж юрбою).

Отой старий, високий.

Трое йдуть до єпископа і стають перед ним навколішки.

Трое (говорять навперебій).

Велебний, отче... ми прийшли... ми хочем...
ми просимо...

Єпископ.

Мир, діти, вам! Устаньте.

(До 1-го.)

Ти, старший, говори. Чого вам треба?

1-й.

Велебний отче! Заступись за нас.
Нас вигнано із нашої громади.

Єпископ.

Хто вигнав вас?

1-й.

Презбітер.

Єпископ.

А за віщо?

1-й.

Ми по-юдейському справляли паску,
по-батьківським звичаю.

Єпископ.

Ваш презбітер
мав рацію.

1-й.

Ми каємось, владико.

(Всі троє знов стають навколішки і б'ють себе в груди.)

Благаємо тебе: дай нам листа
до нашої громади, хай простить нас,
ми будемо слухняні вівці в стаді.

(Простягає єпископові навосковану дощечку і стіля.)

Два слова до презбітера й громади!

Святий, велебний отче, поратуй!

Єпископ (до 2-го).

Устань, молодший, стань зо мною поруч.

(2-й встає, несміло поглядаючи, стає коло єпископа. Єпископ бере від 1-го табличку і стіль, прихиляє табличку до плеча 2-го, пише на ній кілька слів і віддає 1-му.)

Се покажіть презбітеру й громаді,

і, певне, вас простять, а ви шануйтеся

та з послуху ніколи не виходьте.

Троє.

Велика дяка, найчесніший отче!

(Кланяються єпископові в ноги і відходять.)

НАРТАЛ (до Руфіна).

Чому він їм не наступив на шії?

Ото б то дякували!.. Барани!

Громадка людей (різно вбраних, але здебільшого вбогих, кидається до єпископа, цілує йому руки, ноги, кланяється і навперобій благає)

Велебний отче!.. Батеньку!.. Єдиний!

Ми сироти без тебе! Гинем! Гинем!..

Мутить нас ересь!.. Монтанівці³²⁵ вкрались!..

Пророчиці облудні нас бентежать!..

Порадь, як боронитись! Ми простацтво!

Ми люди темні, неписьменні! Отче,

загинемо без тебе!

Єпископ (владно).

Мир вам! Спокій.

Хіба у вас презбітера немає?

Чом ваша старшина вас не глядить?

Один з громадки.

Ох, наша старшина попала в пастку
дияволові!

Єпископ (підводить очі догори).

Се велике горе!

Велика проба, браття!

2-й з ГРОМАДКИ.

Ми...

3-й (сіпає його).

Мовчи!

він молиться!

ПРИСЦІЛЛА.

Руфіне!

Руфін повагом подається до неї; його переймає недалеко від ніші підстаркуватий чоловік, колишній його клієнт.

Клієнт.

Пане гідний!

Я мало з радощів не вмер, почувши,
що й ти святий.

Руфін.

Се хто ж тобі казав?

Клієнт.

Нофретіс. Звістка ся по людях ходить.
Та я й давно собі метикував:
чому такий вельможний пан, багатий
не служить Римові? Аж ось воно!

Руфін.

Любити можна Рим і не служивши.

Клієнт.

Любити Рим? Сей Вавілон поганий?
Жартуєш, пане! Хай він западеться!
Хоч кажуть люде, що як Рим скінчиться,
то й світ скінчиться, ³²⁶ та мені дарма, —
нас, християн, Христос від смерти збавив,
ми житимем і по скінченню світа.

(Стає на одно коліно.)

Прошу тебе, благослови мене.

Руфін.

Якби я знав, чим проклясти тебе,
то я прокляв би!

Клієнт (схоплюється).

Господи!

ПРИСЦІЛЛА.

Руфіне!!

Руфін, не оглядаючись, вертається до Нартала, клієнт іде і намагається протовпитись до єпископа.

Єпископ (після павзи, до новоприбулої громадки).

Пождїть, ми зараз вам дамо листа
з наукою про віру справедливу
до вашого презбітера.

2-й з громадки.

Мій отче,

боюся — не послухає й листа
презбітер наш, — він плеще привселюдно,
що ти... не смію слів тих повторити.

Єпископ.

Я дозволяю і велю сказати,
бо мушу знати всі недуги церкви.

2-й.

Він каже, що не з Божої встанови
ти став єпископом. «Син князя лжи» —
так він тебе назвав на наших зборах.
Листа твого до церкви в Сіракузах,
що ти писав про ересь монтанівську,
дістав він раз до рук, але...

(Мовкне.)

Єпископ.

І що ж?

2-й.

Віддав пророчиці, а та ногами
його стоптала й прокляла тебе.

Єпископ (глухим голосом).

О, Господи! Тяжкі подвійно пута
ти наложив еси на мене...

Клієнт (підходить).

Отче,

я маю скаргу...

Єпископ (суворо).

Підожди. Не час.

(Діакон відстороняє клієнта, той покірно стає збоку.)

1-й з ПРОХАЧІВ (до єпископа).

Ох, якби визволить тебе з темниці!

2-й з ПРОХАЧІВ (озивається).

Якби ж то визволить! Ти б їх скрушив,
тих вражих монтанівців, стер би в порох!

3-й з ПРОХАЧІВ.

Іще б пак! Сказано, живеє слово
не те, що листи!

1-й з ПРОХАЧІВ.

Наша старшина
не встояла б віч-на-віч проти тебе.

3-й з ПРОХАЧІВ.

Один твій погляд скине лжепророків!

(Єпископ стоїть задуманий. Теофіл підходить до нього.)

ТЕОФІЛ.

Велебний отче, є тобі ратунок.

Тут є два перстні, що з турми виводять,
їх дав Руфінові й Прісціллі батько.

Одного перстня ти візьми собі.

Люцій (до Теофіла).

За інших так рішать не можна, брате.

ПАРВУС.

В їх справа рішена, вони не хтіли
чи не посміли скористати з перстнів.

Люцій.

Якби громада ставилась инакше...

Єпископ (суворо).

Громада ставилась, як Бог велів.

ПАРВУС (до Люція).

Руфін тобі дорожчий, ніж єпископ?

Єпископ.

Стривайте, діти, я ще не сказав,
що я візьму ті перстні.

Діакон.

Чесний отче!

Не закривай очей на шлях ратунку,
що безсумнівно вказує сам Бог.
Адже й великий наш Апостол вийшов
з темниці потай по знаку Господнім.³²⁷
З нас кожен певен, що ціни не має
в твоїх очах життя наземне марне,
що дух твій поривається на волю
в горішні високости. Та чи може
йти на спочивок пастир, коли Пан
сказав йому: паси мою отару?³²⁸
Ось тут прийшли до тебе вбогі духом,
благаючи ратунку і поради.
Хто поратує їх? Хто їх порадить?
Хто витягне їх з пастки злого духа?
За їх здаси ти справу перед Богом.
Не пастирь їм Руфін, ані Прісцілла —
подружжя чесне матиме заплату
на небесах від Господа.

Теофіл.

Амінь.

Діакон (до громади).

Просіте, браття, ради сирот наших,
щоб наш отець велебний вийшов звідси,
бо вже диявол клацає зубами,
заблуканих готовий поглинути!

Голоси з громади.

Заблуканих ратуй!

Громадка з прохачів.

Ратуй нас, отче!

Іди до нас! Благаємо тебе!

Єпископ.

Тяжкої жертви просите ви, діти,
а мушу слухати...

(Громада перебиває його криком радощі.)

Єпископ (до діакона).

Ти нагадав
про мій великий довг супроти Бога.

Теофіл.

То я піду по перстні.

(Подається йти, але спиняється.)

Чи накажеш
один лишити їм?

Єпископ.

Авжеж, лиши.

Теофіл.

Руфінові лишити чи Прісціллі?

Єпископ.

Коли Прісцілла схоче, дай їй перстня.

Теофіл.

А як не схоче?

Єпископ.

Дай його Руфіну.

Теофіл.

А як не схоче й він?

Єпископ.

Віддай мені.

Теофіл (підходить до Руфіна.)

Де, брате, перстні ті, що дав твій тесть?
Ти чув? Ми вradiли одного дати
єпископу...

Руфін.

А нас ви поспитали?

Теофіл.

Єпископ так рішив. Сього доволі.
Адже ви християне. Що ж питати?

НАРТАЛ.

Та хто ж пита овець, яка їх воля?

РУФІН.

Я досі ще не жив ладом овечим.

(До Теофіла.)

Ми з жінкою порадимось сами.

(Іде до Прісцілли.)

ТЕОФІЛ.

І я піду, мене послав Єпіскоп.

(Підходять удвох до Прісцілли.)

ТЕОФІЛ.

Прісцілло, муж твій не дає нам перстня,
щоб визволить єпіскопа з темниці.

РУФІН.

Я вдвох з тобою хочу се рішити.

ПРІСЦІЛЛА.

Прошу, віддай мені обидва перстні.

(Руфін дає.)

Свій перстень я Єпіскопу даю.

(Дає один перстень Теофілові.)

А твій тобі лишиться.

(Хоче дати другого перстня Руфінові, Теофіл перехоплює.)

ТЕОФІЛ.

Дай сюди.

Єпіскоп наказав не так зробити.

Сказав віддати тобі, коли ти схочеш.

(Теофіл затискає в лівій руці одного перстня, а правою подає другого Прісціллі.)

ПРІСЦІЛЛА.

Я не візьму його, як Бог живий!

ТЕОФІЛ (до Руфіна, урядово).

Тепер тебе питаю, хочеш взяти?

РУФІН.

Мені його не треба.

(Теофіл повертається йти.)

Постривай,

я передам його...

ТЕОФІЛ.

Ні, так не можна.

Єпископ сам рішить, кому віддати.

(Теофіл іде з перстнями до єпископа.)

ПРІСЦІЛЛА (до Руфіна).

Руфіне, нащо ти віддав свій перстень?

РУФІН.

На те, навіщо й ти.

ПРІСЦІЛЛА.

Але ж, Руфіне,

(Бере його за руку, притягає до себе, шепочучи пристрасно.)

ти ж... ти не віриш! Ти мене дурив!

А я братів дурила — через тебе.

Яка ж се нечесть! Як ти міг зробиць се?

РУФІН (визволивши руку, тихо).

Не час тепер про сеє говорити.

(Відходить знов до Нартала.)

ТЕОФІЛ (до єпископа, з поклоном подає перстні).

Вони обидва перстні віддали.

Єпископ (бере перстні, до громади).

Вважайте, діти, се великий приклад, —
так чинять справедливі християне.

Велика радість буде їм на небі,
і церква в молитвах їх не забуде.

(Громада перемішнується, з побожним подивом поглядаючи на Руфіна і Прісціллу.)

Єпископ (надіває одного перстня собі на палець, а другого держить в руці).

Сей перстень я віддам...

ФОРТУНАТ (падає до ніг єпископові).

Велебний отче!

віддай його мені! благаю!

ЄПІСКОП.

Сину,

тут є достойніші. Вратуеш душу,

коли загубиш тіло — се твій жереб.

Тут є такі, що й інших поратують —
між них шукає Бог собі обранців.

(До Парвуса.)

Ти, сину мій, зо мною підеш.

ПАРВУС.

Ні!

Єпископ (суворо).

Кому ти кажеш «ні»? Чи ти гадаєш,
що я тебе по слабости старечій
як молоду підпорку хочу взяти
собі в послугу? Я беру тебе
на море світове ловити душі.³²⁹
Бог дарував тобі огнисте слово,
ретельне серце і незломний дух,
ти Божий знаряд, мусиш на роботу.
Не будь рабом лінивим.

ПАРВУС.

Чесний отче!

Я не лінивий. Працював я щиро.
Не позбавляй мене того вінця,
що Бог мені показує щоночі.

Єпископ.

Що Бог тобі показує?..

ПАРВУС.

Авжеж!

Вогненний круг спускається на мене,
і голоси мені співають «слава»!
і я не чую голоду від посту.

Єпископ.

Ти постуєш? Хоч я заборонив
для в'язнів піст? Лукавий рабе! знаєш,
які то видива тебе морочать?
То навождення злого духа!

ПАРВУС.

Ні,
в собі я чую Божий Дух! і горе

тому, хто вимовить лихе на Нього.

(Внесіть до громади.)

Іде Господь! служіть йому вогнем,
моліться кров'ю! Смертю поклоняйтесь!

Один з привулих.

Нестотно так пророчиці говорять
у монтанівців. Ой яке страхіття!

Єпископ (сильним голосом).

Свят, свят Господь! Замокни, душе лжи!
Він одержимий.

(До Теофіла.)

Поручаю, брате,
тобі сю душу. Ти ж бо в сій громаді
зостанешся намістником моїм.

(Показує на Парвуса.)

В такому стані взять його не можу.

(До діакона.)

Беру тебе, слуго Христовий.

Діакон (з трудом криючи радість).

Отче,

чим заслужив я?..

Єпископ.

Ти покірний раб
і з волі Пана не виходив зроду.

(Діакон кланяється.)

Єпископ.

Нам треба два плащі. Хто має, діти?

Скільки чоловік з одвідачів подають свої плащі. Діакон вибирає
два кращі.

(До в'язнів.)

Тепера попрощайтесь...

ТЕОФІЛ.

Чесний отче,
я маю ще прохання.

Єпископ.

Говори.

Теофіл.

Руфіна треба в чесний хрест увести,
щоб не загинула його душа.

Люцій.

В громаді нашій він не оглашений,³³⁰
та ще й не знає він науки віри.

Теофіл.

В сутужний час дозволено й без сього.
Велебний отче, правда?

Єпископ.

Так, мій брате.

(До громади.)

Хто має воду? дай їй сюди.

(Простягається скільки посудин з водою.)

Хто має чисту одіж?

РЕДІВІВУС (подає одержу, що йому подарувала Ренатина сестра).

Ось, прийміте!

Єпископ (до Теофіла).

Хрещеним батьком будеш ти.

Теофіл.

Так, отче.

Єпископ (голосно до Руфіна).

Руфіне, Божий рабе, приступи!

(Мовчання. Руфін не рушиться.)

Руфіне, чи ти чув?

ПРІСЦІЛЛА (голосом, зміненим від муки, мов чужим, без відтінків).

Мій чоловік

себе не чує гідним. Я се знаю.

Він має слухність. Облишіть його.

Єпископ (до Руфіна).

Не трать одваги, сину, сповідайся

з гріха таємного, покайся щиро

перед громадою й передо мною,

як перед батьком. Може, гріх простимий—

я розгрішу тебе іменням Божим,
очистишся і приймеш чесний хрест,
без нього ж бо нема душі ратунку.

(Мовчанка.)

Кажі свій гріх. Ми слухати готові.

Руфін.

Нікому з вас нічого я не винен.

Єпископ.

З нас кожен і без сповіді простиб би
вину супроти нього. Я питаю
про гріх супроти Бога.

Руфін.

Я не знаю,
про що говориш ти.

Єпископ.

Вчинив ти, може,
яку оману, ймення Боже взявши
собі за покрив?

Руфін.

Я тобі кажу,
що я вам не вчинив нічого злого.
Яке ж вам діло до моїх гріхів?

Єпископ.

Ми дбаємо про тебе по-братерськи,
душі твоїй ратунок дати хочем.

Руфін.

Я звик про себе завжді дбати сам.

Єпископ.

В твоїх словах бренть якась гординя,
не пристойть вона такій душі,
яка бажає одяг правди взяти
і змитися у джерелі безсмертя.
Смири свій дух, вчини себе достойним
великої святої таїни.

Руфін.

Чимсь другим, ніж я сам, я бути не можу.
Навіщо ж марнувати дурно час

на сі розмови, і тяжкі, й даремні?
Вам, може, є що инше до обради.
А я ж бо й не просив од вас нічого.

(Відступає набік. В громаді рух і гомін.)

Люцій.

Я з ним поговорю. Він завтра буде
готовий до хресту.

Теофіл.

Се буде пізно.

Ми завтра йдем на суд останній.

Люцій (крізь гомін, що зростає).

Завтра

удосвіта... вночі... Через годину!..

Єпископ.

Тепер або ніколи. Час не жде.

Голоси з громади (вириваються з галасу).

Руфіне!.. Брате!.. Згодься!.. Будь покірний!

Покайся! Сповідайся! Охрестися!

Негідний!.. Бог простить!.. Очистить хрест!..

Руфіне!.. Ні, не вартий!.. Він святий!..

Він вратував єпископа!.. Прісцілла —

вона свята, а не Руфін!.. Обоє!

Єпископ їх обох у приклад ставив!

Молитись має церква за обох!

Нехрещений! Дарма!.. святий!.. негідний!..

Ключар (одчиняє двері).

Чи ви тут попилися? Що за галас?

ви навідились? Годі! Гетьте звідси

усі чужі! Одвідали, ну й досить.

(Сіпає тих одвідачів, що ближчі до нього.)

Кому я се кажу? Чи ви поглухли?

Одвідачі кидаються прощатися з в'язнями. Заметня і гомін. Єпископ і діакон закутуються з головою в плащі і подаються до дверей в гурті одвідачів. Ключар затримує їх.

Ви хто? Куди?

(Єпископ і діакон мовчки показують перстні. Ключар удає ніби спустив їх з очей і звертається до інших.)

Ну, ну! хутчій, хутчій.

Одвідачі всі виходять. Зостаються в'язні без єпископа і діакона.

КЛЮЧАР (до в'язнів).

Тепер і ви збірайтеся. На допит вас казано привести. Та не всіх.
Руфін з Прісціллою хай зостаються.
Їх питано.

(До Нартала.)

Ага, ти сам не встанеш.

Гей, вартові, сюди!

(Увіходять двоє вартових.)

Розкуйте трохи

сього добродія, та не зовсім.

І стережіть, щоб він не втік з дороги.

(Вартові здіймають з Нартала частину ланцюгів, але руки й ноги лишають у кайданах.)

ТЕОФІЛ (до громади, поки розковують Нартала).

Не тратьте зваги, діти, будьте тверді.
Мені вас доручив єпископ.

(До Парвуса.)

Слухай,

поводься здержано, в речах будь мірний.

ПАРВУС.

Я Бога слухаю, а не тебе.

ТЕОФІЛ (до громади).

Він бунтівник. Ви з ним не розмовляйте,
нехай покається.

НАРТАЛ (до Парвуса зо сміхом).

Поздоровляю,

товаришу! Тепер мені є пара!

КЛЮЧАР.

Ну, вже готово?

(До вартових з Нарталом.)

Ви вперед. Рушайте.

(Всі виходять. Руфін і Прісцилла лишаються самі.)

ПРИСЦИЛЛА.

Руфіне!

РУФІН (по хвилі мовчання).

Що?

ПРИСЦИЛЛА.

Ходи сюди до мене.

РУФІН.

Навіщо я тобі! Ти ж осудила мене прилюдно і не вислухавши. Про що ж тепера маєш говорити? Навіщо завдавати ще торттури, коли я й так засужений від тебе?

ПРИСЦИЛЛА.

Коли б ти знав, які тяжкі торттури я завдала собі, тебе судивши! Та й не судила я. Хіба то суд? То стогін болю. Я його тлумила, поки могла... Як боляче, як страшно теряти віру в дорогу людину! Мов гине цілий світ... Яка се мука! І як могла я пережити тее?!

РУФІН (підходить до неї ближче).

Тебе ж просив я: відлучи себе від справи про довір'я їх до мене.

ПРИСЦИЛЛА.

Скажи ти сердцю: відлучись від тіла!

(З поривом.)

Руфіне, дорогий! Я дуже винна супроти тебе! Марним підозрінням сплямила я себе! Картай мене! Скажи, що ти ніколи не простиш образи лютої. Зречись мене! Але скажи, що то я помилилась, що ти нікого не дурив, що ти...

(Голос її переривається від турботи.)

що ти... душею християнин... правда?
Неприємно поведився ти, згорда—
патріціянська звичка з того винна,
але ж ти каєшся? тепер? В сю мить?
Мовчиш? Не гідна я твоєї мови?
Суди мене!.. Клени мене!.. Картай,
та не мовчи... Ти християнин?.. Правда?
Чому мовчиш? Чи я для тебе вмерла?

(Зривається, хапає Руфіна за руку. Але опускається на коліна, тремтячи від слабости і крайньої стурбованости.)

РУФІН (підводить її і підтримує, вона з риданням притуляється до нього).

Не рвися, люба, так. Не муч мене.
Я все б тобі сказав, але боюся,
що ти не зрозумієш.

ПРІСЦІЛЛА (трохи вгамувавшись. В голосі лагідний докір і наче неповна притомність).

Як? Прісцілла
свого Руфіна вже не зрозуміє?
Уже їй, значить, голову відтять?
Але ж вона почує й з того світу
і зрозуміє все!

РУФІН (притуляється до колони, що посеред турми, не випускаючи Прісцілли з своїх обіймів).

Так, зрозуміє.
Я тямлю се. Тепер так близько б'ється
коло мого се вірне, щире серце,
нема між нами всіх тих рабських душ,
заяканих сумлінь і темних мислей,
скалічених гординь.

ПРІСЦІЛЛА.

Ти не суди їх.
Вони спокутують свої всі вади,
сконавши в лютих муках за Христа.

РУФІН.

І я сконаю, тим-то саме час
мої всі вади розсудити щиро.
Скажу тобі: я справді гріх вчинив.
Я одурити хтів,

(Прісцілла здригається, мов ножем діткнута)
але не їх,
і не тебе...

ПРІСЦІЛЛА.

Кого ж?

РУФІН.

Себе, Прісцілло.

ПРІСЦІЛЛА.

Як?

РУФІН.

В мене в серці віри не було.
Я розумом хотів до вас пристати,
бо марилося мені: нова віра
вратує, може, Рим. Ся марна мрія
спалахнула була, немов зірниця,
в ту незабутню ніч, отам в садку,
серед руйновища богів колишніх...
В темниці тут я довго мучив душу,
щоб нахилить її під ваші ярма!
Та не гнучка вона. Таки чужі
мені сі люди, їх думки і речі.

ПРІСЦІЛЛА.

Був час, коли й мене вражала прикро
недосконалість братня, але згодом
навчилась я, що все те марна одіж,
а вічний дух від неї буде вільний,
покинувши сю землю.

РУФІН.

Якщо дух
у вас те саме значить, що ідея,
то трудно вірить, щоб погану одіж

могла носити якась ідея гарна.
Тут душі деякі так нечепурно
убралися, що видержати тяжко
в сусідстві з ними. Але я терпів,
бо все ще жевріла якась надія.
Аж тут прийшов клієнт і покінчив
мою надію.

ПРІСЦІЛЛА.

Та хіба ж усі
такі, як той клієнт, умом убогий?
Адже ж і Люцій — християнин.

РУФІН.

Люцій
умів себе примусити до того,
до чого я себе не міг нагнути.
Він раз побачив марево в пустині
і думає, що то прийдешній Рим.

ПРІСЦІЛЛА.

Він говорив тобі про царство Боже?
Так то ж не марево, то справжнє місто.

РУФІН.

Та хоч би й так. Воно мені чуже,
бо то столиця варварів духовних.
Те місто може навіть Римом зватись,
але мені про те байдуже. Ні,
мене болить, що Римом зватись може
така потвора...

ПРІСЦІЛЛА (упалим голосом).

Посади мене...

(Руфін сажєє її.)

Як гірко се, що ти даремне гинеш!
Хто зна, за віщо й нащо. Так безвинно!

РУФІН.

Безвинно? Ні! Я знаю, за що гину.
Коли підданий цезарської влади
не служить цезарю — слугу такого

убити цезар мусить. Так ведеться.
Коли республіканець руки склавши
і мовчки терпить люту тіранію—
повинен смерти він. Се так по правді.

(Довге мовчання.)

Руфін (після задуми, немов сам себе випитуючись).

Я ще не все сказав, не до кінця...

ПРІСЦІЛЛА.

Коли се боляче, то, може, годі...

Руфін (мов сам до себе, думаючи вслух).

Чому я хтів упевнити себе,
що й я повинен так служити Риму,
як Люцій? Міг же бути й інший спосіб.
Чи се ж єдиний шлях? То ж скільки треба
тонких софізмів сплести, щоб вловити
у християнський невід римську душу.
Ні, я дурив себе... Се не для Риму...
Я тільки хтів, щоб римськеє сумління
не сперечалось... хтів його приспати...

ПРІСЦІЛЛА.

Навіщо ж се? Якби ти справді вірив,
було б за що боротися з собою, —
ти б виборов собі Небесне царство.

Руфін.

Собі? собі? Запевне, сее слово
святе для християн, коли й Прісцілла
його поставила на чільнім місці.
Та я, бач, «идолянин», я забув
про сії святощі...

ПРІСЦІЛЛА.

Руфіне, годі!
догадуюсь... і се мені так тяжко...
і... яюсь люблю... я не знаю як...
мішаються всі почуття... так трудно...
аж розривається душа надвое...
Руфіне!!

(В пориві підводиться і простягає до нього руки.)

РУФІН (притуляє її до себе і голубить).

Мучу я свою єдину...

свою голубку бідну... я ж так марив

їй дати радощі хоч наостанку.

І не спромігся! І не дав я ліків

своїй слабій, замученій дружині.

Ох, ся тверда душа! Упертий розум!

Чом я не міг зломити їх?

ПРІСЦІЛЛА (потроху заспокоюється, слухаючи його).

Ні, любий,

не треба їх ламати, та й не може

зламати людська воля те, що Бог

створив незламним. Ти не знаєш Бога,

але ж то він створив тебе. Я вірю,

що там, на небесах, де Вічна Правда

очам душі з'являється відкрито,

її збагне незламаний твій розум.

І ми тоді в одну зіллємось душу,

єдину, неподільну і щасливу.

Уже й тепер я бачу щастя одсвіт,

як заграву далеку...

(Мовчання довге. Прісцілла говорить тихо, просто, як дитина.)

От, як чудно,

мене мов сон бере...

РУФІН.

Спочинь, кохана,

я буду тут близесенько.

(Кладе її на послання.)

ПРІСЦІЛЛА.

Дай руку...

(Руфін бере її за руку. Вона промовляє ледве чуточно, немов засипаючи.)

І завтра так... поберемось за руки

не будем розлучатись... Правда?

РУФІН.

Правда.

(Тихо цілує її в чоло.)

ДІЯ V

ОСОБИ V ДІЇ:

РУФІН.
ПРИСЦИЛЛА.
НАРТАЛ.
ПАРВУС.
ПОКЛИКАЧ СУДОВИЙ.
МАТРОНА.
ХЛОПЕЦЬ.
КОМОННИК.³³¹
ГЕТЕРА.³³²
ПОЕТ.
МОЛОДИЙ ЮРИСТ.
СТАРИЙ ЮРИСТ.
МОЛОДИЙ ВОЯК.
ДІДИЧ-ПРОВІНЦІАЛ.
ДРУГИЙ ДІДИЧ.
ЛИХВЯР.
РИМЛЯНИН В ДАЛЬМАТИЦІ.
ЙОГО КЛІЄНТ.
БАГАТИЙ ПЛЕБЕЙ.
1-Й ТАБУЛЯРІЙ.³³³
2-Й ТАБУЛЯРІЙ.
ПРОВІНЦІАЛКА.
РИМЛЯНКА.
1-Й ВІДПУЩЕННИК.
2-Й ВІДПУЩЕННИК.
ВІГІЛ.
СТАРА СЕЛЯНКА.
СТАРИЙ СЕЛЯНИН.

МОЛОДИЙ ПРОЛЕТАРІЙ.³³⁴
2-Й ПРОЛЕТАРІЙ.
ХЛОПЕЦЬ-ПРОЛЕТАРІЙ.
ПРОЛЕТАРІЙ СТАРШИЙ.
ВУЛИШНИЙ ФІЛОСОФ.
УБОГИЙ.
ЖРЕЦЬ ЦІВЕЛИ.³³⁵
ВУЛИШНА ЖІНКА.
МОЛОДИЙ ГРЕК.
СКУЛЬПТОР З ПЕРЕДМІСТЯ.
ЖРЕЦЬ ЕСКУЛАПА.
БАГАТИЙ КРАМАРЬ.
ДРІВНИЙ КРАМАРЬ.
НАГЛЯДАЧ З КРЕМАТОРІЯ.
БАБУСЯ.
ХЛОП'Я.
ПІДЛІТОК.
ФОРТУНАТОВА ЖІНКА.
РЕМІСНИК.
МІЩАНКА.
МОЛОДИЙ ХЛОПЕЦЬ (ХРИСТІЯНИН).
МОЛОДА ДІВЧИНА (ХРИСТІЯНКА).
РАБ.
РАВИНЯ.
КАРНІФЕКС³³⁶ і два вояки-кати.
ЦІРКОВА ЮРБА — римський люд всяких станів і професій.
ХОР ХРИСТІЯН-ЗАСУЖЕНИХ (за сценою).

Цірк. На сцені видно чверть цирку з глядачами і частину арени. Лавки йдуть чвертькругом (сегментом) у три поверхи — в кожному по скілька рядів, — поперетинані східчастими проходами згори додолу, повні людей. На найнижчих лавках люде значніші, багатші; на середніх — люде середнього достатку, плебеї; на найвищих, крутих і тісних, — простолюд, пролетарії. Процес християн судовий відбувається на дальшому кінці арени (за сценою), про нього сповіщає голос покликача судового. По видимому кутку арени часом проходять сурмачі, помагаючи покликачеві втихомирити сурмленням розгаласований люд.

Час полудневий. Багато сонця.

Гомін, махання тоґами, покривалами, пальмовими листками для прохолоди.

Часом чутно окремі вигуки, короткі розмови тих, що ближче до авансцени. Молоді хлопці й дівчата бігають в проходах межі лавками, розносячи воду, напої, наїдки, квітки.

Молода матрона (в нижчих лавах).

Як душно!

Молодий комонник (кличе кивком руки хлопця з куклем).

Ось, вино з водою, пані.

МАТРОНА.

Вино? Ой ні, вина не п'ю ніколи,
здоров'я в мене дуже делікатне.
Вино до крові схоже — я не зношу!

Хлопець.

Так ось водиця з медом.

Комонник.

Дай сюди!

(Бере й частує матрону.)

В тих же лавах, але вище.

ПОЕТ (до гетери).

Чого така смутна моя Альмея?³³⁷

ГЕТЕРА.

Ох, вчора згинула моя папуга!

ПОЕТ.

Котра́?

ГЕТЕРА.

Зелена! Мучилась як, бідна!

(Закриває очі покривалом.)

ПОЕТ.

Утрати — людська доля.

ГЕТЕРА.

Слухай, Каю,

ти мусиш епітафію зложити
моїй папузі.

ПОЕТ.

Конче, богорівна!

ЮРИСТ (молодий. Задиханий, спішно протовплюється і займає місце коло поета).

Яка досада! Як я запізнився!
кінчається промова?

ПОЕТ.

Де там! Довго,

без краю ще тягтиметься. Семпроній
в Лаконії не вчився, як відомо.³³⁸

ГЕТЕРА.

На жаль! Коли вже мусить бути нудно,
хоч би ж недовго.

Молодий вояк (що сидить по другу руку гетери).

Так, воно нудненько!

Семпроній сей не тямить красномовства.

ЮРИСТ (трохи роздражнено).

Ти звідки сее знаєш? Тут, здається,
не чутно ні словечка.

ВОЯК.

Все одно,

я бачу, що нудота.

(Показує кудись у далечінь рукою.)

Он, дивися:

сенатори, як верші, позіхають!

ЮРИСТ.

Сенатори твої багато тямлять!
Вони старої школи, а Семпроній
з нового табору.

(Встає.)

Ні, я піду
десь ближче місця пошукаю, там,
бо звідси нічогісінько не чутно.

(Подається йти, але спинається.)

Ба! що обвинувачені казали?

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Зрікалися, що не вбивали, звісно,
та свідки й ціла справа проти них.
Та й всі вони запеклі християне.

(Молодий юрист зникає між рядами.)

СТАРКУВАТИЙ ДІДИЧ-ПРОВІНЦІАЛ.

Невдячне то завдання для юриста
в такому процесі бути адвокатом.

ДРУГИЙ ДІДИЧ (молодший, сусід попереднього).

Чому ж?

1-й ДІДИЧ.

Пропаща справа — очевидно!

2-й ДІДИЧ.

Тямущий адвокат свій хист покаже
у кожній справі...

ЛИХВЯР (худий, жовтовидий).

Вивішать їх треба,
тих адвокатів!

2-й ДІДИЧ.

Се ж чому?

ЛИХВЯР.

Боронять
усяку наволоч! Ті християне —
всі вороги добробуту й держави,
і не повинен би закон давати
їм права оборони.

1-й дідич (спокійно, флегматично).

Отакої!

Се ти вже щось занадто розігнався,
добродію...

Молодий римлянин у дальматиці¹ (голосно позіхає).

Уа! Яка нудота!

Скоріше б вирок той! Чого марудять?

Клієнт його (сидить за спиною молодого римлянина у вищому ряду).

Патроне, як гадаєш, що їм буде?

Молодий римлянин (недбало).

Ну, звісно, смерть.

Клієнт.

Яка?

Молодий римлянин (ліниво).

Яку присудять.

Клієнт.

Якби на мене, я б їх присудив
оддати до театру, — цікавіше,
коли на сцені справжня смерть буває,
а не удавана.

Молодий римлянин (як вище).

Звичайне.

Клієнт.

Гарно,
коли жінкам доводиться вмірати
так якось мальовничо.

(Показує в далечінь.)

Та, висока,
Макарію³³⁹ зограла б на кострищі
чудово!

Молодий римлянин.

Що ти плещеш? То ж матрона!
Їй тільки можуть голову зрубати.³⁴⁰

---

¹ Дальматика — вишита одежа неримського крою, що носили тільки джигуни. — Примітка Лесі Українки.

СТАРИЙ ЮРИСТ (скромніше вбраний, сидить поруч того, що в даль-
матиці).

Я чув, що Панса скаргу подавав
сенатові.

КЛІЄНТ.

За віщо?

СТАРИЙ ЮРИСТ.

На тортури
дочку його і зятя брата. Власне,
се не належиться високородним.

БАГАТИЙ ПЛЕВЕЙ (сусід старого юриста).

А як же справді се могло так статись?

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Бо справа надто гостра.

1-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Не терплю
тих християн. Сварливі, галасливі.

2-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Невже? Я чув, вони такі лагідні.

1-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Не вір! Я раз підслухав їх нараду,
то там таке чинилось, гамір, лемент.
Я мало не оглух.

2-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Чого ж вони?..

1-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Все сперечалися, як слід казати,
чи «односущий», чи «подібносущий».

2-Й ТАБУЛЯРІЙ.

До кого?

1-Й ТАБУЛЯРІЙ.

Я того не розібрав!

Вони й сами, либонь, того не тямлять...³⁴¹

Провінціалка (в середніх лавах. Убрана з претензією на вибор-
ність, але досить незграбно).

Сусідко, а за віщо се їх судять?

Римлянка (убрана не без краси, але досить убого).

Ти, певне, не тутешня?

Провінціалка (вражена, але цікавість бере гору).

Я сьогодні

вернулась з подорожі.

Римлянка.

Цілий Рим

про це говорить. Бач, вони убили

дитину...

Провінціалка.

Нащо?

Римлянка (з меншою певністю).

Треба їм, для культу.

Відпущенник (з вищої лавки).

Вони дітей їдять!

Провінціалка (здрігається).

Що ти говориш?!

Чи се ж можливо?

Відпущенник.

Хто ж сього не знає?

Провінціалка.

Та я се чула... тільки ж... от страхіття!

Відпущенник (нахилившись і зазираючи нахабно провінціалці в лице).

Я, коли хочеш, розкажу достоту.

Я чоловік бувалий, знаю все.

Вони замазують дитину в тісто,

а хто новий до їх пристане, — значить,

такий, що ще не знає їх звичаїв, —

вони дають йому ножа і кажуть:

розкрай нам тісто...

Другий відпущенник (в тому ж раді, тільки трохи далі, озивається).

От і все неправда!

Верзе абищо! Ти не слухай, пані.

Я розкажу доладніше.

1-й відпущенник.

Аякже,
не чули тут іще брехні твоєї!

2-й відпущенник.

Брехун до себе світ весь приміряє.

Провінціалка (до 2-го відпущен[ника]).

Що ж ти нам розказати хтів?

1-й відпущенник.

Се, пані,
у їх такий є звичай: ставлять свічник
посеред хати і собаку в'яжуть
до свічника...

1-й відпущенник.

Ото куди заїхав!
Хіба ж тоді се роблять, як дитину
зарізати хотять?

2-й відпущенник (дражнено).

А то ж коли?

1-й відпущенник.

Тоді, як оргії у них бувають.
Се, бачиш, пані, так: покажуть м'ясо
тому собаці...

Провінціалка (з жахом).

Людське?

1-й відпущенник.

Ні, не конче.
Собака кинеться і свічник звалить,
і темно в хаті стане...

(Спинається.)

Провінціалка (з палкою цікавістю).

Ну, а потім?

1-й відпущенник.

А потім...

(Показує за сцену.)

ось ходім туди, під портік.
Я покажу, що потім.

ПРОВІНЦІАЛКА (спалахнула).

От нахаба!

2-й відпущенник (до 1-го).

Як смієш зачіпати сю матрону?

1-й відпущенник.

Така матрона се, як ти патріцій!

2-й відпущенник.

Я покажу тобі, хто я!

(Штовхає його.)

1-й відпущенник.

Геть, дурню!

(Вихоплює короткого ножа.)

Провінціалка проникливо вереснула. Підбігає вігіл.

ВІГІЛ.

Що тут таке?

Римлянка (показує на обох відпущенників).

От сії два побились.

(Вігіл виганяє їх з цірку. Вони виходять, гвалтуючи.)

1-й відпущенник (до вігіла).

Бери його! Він християнин!

2-й відпущенник.

Бреше!

От він, так християнин!

ВІГІЛ.

Ну, виносьтесь!

В кустодії³⁴² вже розберуть, хто бреше.

(Виганяє їх стусанами.)

СТАРА СЕЛЯНКА (в найвищих рядах).

І що воно за люде — християне?

СТАРИЙ СЕЛЯНИН.

Вони чарівники!

ХЛОПЕЦЬ-ПРОЛЕТАРІЙ.

Я в се не вірю.

Чарівники б від суду вратувались.

СТАРИЙ.

Не проти всього чари помагають.
З Темідою³⁴³ змагались їм несила.
Той християнський бог від наших слабший,
лиш над хоробами він має силу.³⁴⁴

СТАРА.

А як же зветься бог отой?

СТАРИЙ.

Забув.

Так якось наче Хрестус.

ХЛОПЕЦЬ.

Я чував
зовсім инакше. Нехороше ймення,
якесь жидівське.

СТАРИЙ.

Може. Не згадаю.

ПРОЛЕТАРІЙ (озивається з сусідньої лавки).

Та то зовсім не бог. Був утікач
з рабів, на ймення Хрестус, він розбійник
чи злодій був, гаразд не пам'ятаю.
Так от його уловлено й розп'ято.
Товариші зробили з нього бога,
та вигадка й пішла собі по людях...

СТАРА ЖІНКА.

Ну, хто б там злодія вважав за бога?

ВУЛИШНИЙ ФІЛОСОФ (з вищої лавки).

Чому ж? Меркурій,³⁴⁵ бабко, теж прокрався.

ДУЖЕ ВБОГИЙ ЧОЛОВІК (озивається з лави ще вищої).

А я чував, що їм не можна красти.

ЖРЕЦЬ ЦІВЕЛИ (обідраний, обвішаний амулетами).

Кому?

ВБОГИЙ.

Та християнам же.

ЖРЕЦЬ ЦІВЕЛИ.

Не можна?

Проте ж вони оце дитину вкрали.

ВБОГИЙ.

Та, може ж, і не вкрали?

ЖРЕЦЬ.

Може, скажеш,
що не вони колись і Рим спалили?³⁴⁶

ВБОГИЙ.

Та вже ж се невідомо...

ЖРЕЦЬ.

Гей, братухо,
чи й сам ти не з таких?

(Вбогий ховається поза людьми й зникає.)

ЖРЕЦЬ (до величній жінки, що стоїть поруч із ним).

Сей з боязких,
а є такі, що й до ножа беруться.

ЖІНКА.

Та де там до ножа? Вони похі!
Я знаю їх, вони ж у нас бувають.

ЖРЕЦЬ.

Еге, похі! А тільки що завівся
один з них так, що й справді ніж схопив.
Чи ти ж не бачила? Там, в нижчих лавах.

(Показує на місце, де недавно билися відпущенники.)

ЖІНКА.

Хіба ж то християнин?

ЖРЕЦЬ.

Ну, а хто ж?
[Там хтось пожартував собі з тієї,
що на суді, високої матрони,
він і скипів.

ЖІНКА.

Та, може, він їй родич
або коханець.

ЖРЕЦЬ.

Родич не сидів би
в лавках з простацтвом. А якщо коханець,
то, значить, християнин, бо з чужими

вони не водяться.

ЖІНКА.

Еге ж, якраз!

До нас оті святі ще й як вчащають!
сестричками зовуть... такі масні...
Ну й красні є між ними! В нас одна
за «братіком» побігла на край світу.

ЖРЕЦЬ.

От диво, що така, як ти, побігла!

ЖІНКА.

А за таким, як ти, я не біжу.

ЖРЕЦЬ.

Я жрець! Не смій рівняться до мене.

ЖІНКА.

Видала я ще і не таких жерців,
бували в мене й ті, що в білих шатах.^{347]}

ГРЕК (до жінки).

А в тебе все бувають християне?

ЖІНКА.

Бувають і пітагорейці³⁴⁸ ваші.

МОЛОДИЙ ГРЕК.

Пітагорейці? Се вже ти збрехала,
сі чисті люде, хоч кого спитайся!

ЖІНКА.

Дивись ти! — «чисті!» — я хіба нечиста?

(Молодий грек зневажливо регоче.)

ЖІНКА (до сусідки).

Чого сей гречик слинявий припхався?
Адже зомліє, як побачить кров.

ГРЕК.

А ти, либонь, аж догори підскочиш?

ЖІНКА (згорда).

Римлянка я і крові не боюся.

(Обертається до нього плечима.)

В середніх лавах, але в вищому їх ряді.

СКУЛЬПТОР з передмістя (до жерця Ескулапового, що тільки що надійшов).

Коли б ти чув, що там селяк той плів!

(Показує вгору на селянина.)

Що християнські лікарі мудріші
од вас.

ЖРЕЦЬ ЕСКУЛАПІВ.

Вони ученики невдячні.

В нас учаться, та й нас же зневажають.³⁴⁹

СКУЛЬПТОР.

Ця секта навіть гірша від жидів.
Краси ніякої нема в тій вірі.

НАГЛЯДАЧ з КРЕМАТОРІЮ.

Вони ж мерців своїх не палять навіть,
а в землю загрибають... Пху! Аж бридко!
І як їм сее дозволяє влада?

У вищих лавках.

ДРІВНИЙ КРАМАРЬ.

Проте одно в їх добре: помагають
удовам, сиротам і всім убогим,
між ними чоловік не пропаде.

БАГАТИЙ КРАМАРЬ.

Та злодії держатись купи мусять,
хто чесний — проживе і без людей.

ДРІВНИЙ КРАМАРЬ.

Ні, не кажи, якби римляне мали
ту злагоду і товариську поміч,
не так би ширилось те християнство.
Чимало винні наші багачі.

БАГАТИЙ КРАМАРЬ (одвертається від дрібного крамаря до лихвяра).

Добродію, ти пізнаєш по сонцю,
яка тепер година?

ЛИХВЯР (дивиться вгору).

Десь полудень.

ГРЕК (до дрібного крамаря).

То винні все закони ваші римські —
заборонили чесні товариства,
гетерії³⁵⁰ — ті наші братства славні —
от маєте тепер злочинні банди!

СТАРИЙ ЮРИСТ (оглядаючись на грека).

А хто се там закони римські ганить?

(Грек ховається.)

ХЛОП'Я (до старенької бабусі).

Чи християне всі чарівники?
Скажи, бабусю!

БАБУСЯ.

Ні, не всі, дитинко,
на те учитись треба. От із сих,
то тільки двоє ворожбитів.

ХЛОП'Я.

Знаю!
Отой-о чорний та отой худий!

БАБУСЯ.

Ні, їх уже тепер немає тут,
бо визволились чарами з темниці.

ХЛОП'Я.

Як, як, бабусю?

БАБУСЯ.

Та вони вже слово
такеє знають. Туману пустили
і здиміли.

ХЛОП'Я.

А як туман пускають?

(Публіка здіймає нетерплячий гомін.)

ГОЛОСИ ЗВІДУСІЛЬ.

Гей, адвокате! Годі вже! Доволі!
Збудіть мене, як він скінчить!

(Дехто вдає звірячий та пташиний крик.)

Ку-ку!

Кукуріку! Гав-гав! Няв-няв! А кшшш!

Голос покликача судового (в рупор).

Народе римський! Суд спокою просить!

(Сурми.)

На хвилину публіка втихає. Далі пролетарій-підліток кидає жменю висмоктаного винограду на лисину дідичеві в долішньому ряді.

Дідич (люто).

Гей, ви там! Шушваль! Що се за безличність?

Підліток.

Од винограду кучері зав'ються,
сподобаешся паням!

Дідич.

Гей, вігїли!

Підліток.

От зараз вже й вігїли! Я жартую!
Таж тут повітря казиться з нудоти!..

Кидає горіхове лушпиння в інші ряди, звідки відповідають тим же; сміх, крик, перекидання; вігїли метушаться, втихомирюючи люд.

ФОРТУНАТОВА ЖІНКА (бліда, задихана, вбігає межи горішні лави. На лівій руці має немовля, правою суне за ручку старшеньку дитинку).

Ой людоньки! Ой людоньки! Пустіте!
Ой горе нам! Чи ще вони живі?

Вояк.

Куди ти прешся! І без тебе тісно!

ФОРТУНАТОВА ЖІНКА.

Ой там мій чоловік!

РЕМІСНИК (посувається і дає їй місце. Тихше).

Ти християнка?

ФОРТУНАТОВА ЖІНКА.

Не знаю...

(Вдивляється в далечінь, далі зриває з себе покривало, встає, старшу дитину становить на лаву, меншу підіймає взгору одною рукою, другою рукою махає покривалом.)

Фортуна́те, Фортуна́те!

Чоловік (що позад неї).

Та сядь!

(Смикає її за туніку.)

Жінка (поруч з попереднім).

Повибиваєш людям очі!

(Вириває у Фортунатової жінки покривало, тая сідає.)

Голос покликача.

Обвинуваченим остатнє слово!

Голоси з публіки.

А! Ось воно! Та циттьє! Я не чую!

Ніхто не чує!

ФОРТУНАТОВА ЖІНКА.

Фортуна́те!!

Голос.

Циттьє!

Голос з найгустіших рядів.

Христос вам поможи! Одважно, браття!

Голос покликача.

Раб Аквіла, Урбан, Флегон, Фавстін,
Нігріна — всі посполу прості родом —
зrekliся слова.

Римлянин в дальматиці (до клієнта).

Ще б чого не стало —

простацьке красномовство вислухати!³⁵¹

Голоси з публіки.

Обридли вже балачки!

Голос покликача.

Теофіл —

вигнанець і втікач, а християнський
презбітер — має слово.

Римлянин в дальматиці (позіхає).

Ну, почнеться!

СТАРИЙ СЕЛЯНИН.

Якби ж я чув хоч слово!

ФІЛОСОФ.

То таки!
розумного нічого не почув би.

ГЕТЕРА (до поета, вказуючи в далечінь).

Чого ті двоє осторонь стоять? —
смуглявий варвар і худий злочинець —
забула, як їх звати...

ПОЕТ.

Та, здається,
вони там щось на інших наклепали,
то ті вже їх до гурту не приймають.

ГЕТЕРА.

То, може, сих і виправдає суд?

ПОЕТ.

А ти б хотіла?

ГЕТЕРА.

Ні. Далеко краще,
коли б сих двох до звірів присудили.

(Мрійно.)

Сей варвар африканський, певне, добре
з левами вміє битись... А худого
я б віддала пантері...

ГОЛОС ПОКЛИКАЧА.

Теофіл
все потвердив, що говорив і перше.

ГОЛОС З ПУБЛІКИ.

Ха-ха-ха-ха! Було що слухать! Справді!

ГОЛОС ПОКЛИКАЧА.

Кней Люцій, громадянин, промовляє.

МАТРОНА (до молодого комонника).

Який він гарний! Правда, дуже шкода,
що мусить згинуть за тую секту?

КОМОННИК (сухо).

Я зрадників державних не шкодую.
Якби в когорті³⁵² нашій об'явилась

ота зараза, — я б тих сектярів
руками власними сажав на палі.

МАТРОНА (видимо дражнячись).

А може, й є вона в твоїй когорті?
А може, й сам ти потайний сектяр?

КОМОННИК.

Я б радив так не жартувати, пані!

МАТРОНА.

Бо що?

КОМОННИК.

Бо я пере)несу цю справу
на суд до твого мужа.

МАТРОНА (згорда).

Дуже добре.

А поки що, добродію, прошу
мені не заважати слухать справи
і більш не озиватися до мене,
бо все одно відповіді не буде.

(Пильно дивиться на арену, одвернувшись від комонника.)

КОМОННИК (трохи згодом, лагідніше).

Добродійко...

(Тихше, покірливо.)

Авреліє...

МАТРОНА (до сусіда, старого патріція).

Панотче,
дозволь перемінятися місцями, —
мені є невигода тут сидіти.

Старий патріцій пускає її на своє місце, сам сідає біля комонника,
але той раптово встає і виходить геть.

СТАРИЙ ПАТРИЦІЙ.

Який він нарваний, оцей вояк!

МАТРОНА.

Признати мушу, хоч мені він родич.

ПАТРИЦІЙ.

Тобі, я бачу, шкода християн.

МАТРОНА.

О ні! ані краплиночки! Се жарт.³⁵³

Голос покликача.

Кней Люцій просить взяти до уваги,
що всі обвинувачені ніколи
себе злочином не сплямили досі,
що всі вони покірливі піддані
і добрі громадяне.

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Хай докажуть!

СТАРИЙ ВОЯК.

Вже ж, хай докажуть! Говорити легко!

Голос покликача.

Кней Люцій свідчить ранами своїми,
що він здобув, воюючи за Рим.

Голоси з гурту молодих вояків.

Ми знаємо його! Він добрий ватаг!
Хай Люція помилують весталки!³⁵⁴
До імператора на скаргу підем,
коли його скарають!

(Здіймають галас.)

З гурту табуляріїв.

Бач, які!

Навчають суддів і самих весталок,
що їм робить!

Голос покликача.

Відпущенник Нартал
сказав, що він не хоче знати Риму,
що він би хотів скупатись в римській крові,
за тее суд його позбавив слова.

Вихрем пролітають у цірку порікування, сперечки, гомін.

Молодий вояк.

До звірів!

ПОЕТ.

Він безумний.

ГЕТЕРА (ласо).

Ох, до звірів!

(До поета.)

Гукай-бо, Каю! в тебе дужчий голос!
Я хочу, щоб до звірів!

ПОЕТ.

Ні, Альмеє...

ГЕТЕРА (круто одвертається від поета до вояка).

До звірів?

Вояк (усміхнувшись до неї).

Вжеж, красуне!

(Кричить дужим голосом.)

Гей, до звірів!!

(Гетера поривчасто обіймає його. Сміх, оплески серед сусідів гетери і вояка.)

ГОЛОС ПОКЛИКАЧА.

Промовить має Фортунат-плебей.

ЖІНКА ФОРТУНАТОВА (знов стає, як уперед, махаючи покривалом).

Я тут! Ось діти! Змилуйся над нами!

РЕМІСНИК.

Та сядь, туди ж однаково не чутно.

ЖІНКА ФОРТУНАТОВА.

Ні, він почув! Побачив!

(Кричить надриваючись.)

Фортунате!!

ГОЛОС ПОКЛИКАЧА.

Він заявив про щире каяття
і має зараз се довести ділом.
Готовий він богам принести жертву.

В цирку здійснюється крик обурення всуміш з оплесками.

РЕМІСНИК І ДВОЄ ЙОГО СУСІДІВ.

Відступник! Зрадник! Бог тебе скарає!

Вігіли кидаються на сі поклики і арештовують всіх трьох. Жінка Фортунатова кидається геть з цирку.

Инші голоси.

Сей чесний! Сей не винен! Дати пільгу!
На волю випустить!

Голос покликача.

Народе римський,
спокую просить суд!

(Сурми. Галас помалу втишується.)

Тихший голос.

Відступник!

(Раптом настає коротка, але повна тиша і потім з тисячі грудей.)

Спільний крик.

Ах!!!

Потім зараз же лемент несамовитий, лютий. Багато людей схоплюється на лавки, грозять кулаками. Чутно тільки найдужчі голоси.

Голоси.

Убити! Розірвати! Розп'ясти!
До звірів! На кострище! Миттю! Зараз!

Сурма покликача судового проривається крізь галас, але глухне. Дехто поривається скочити на арену — сусіди утримують; багато людей збігають по сходах уділ, їх здержують вігіли, але з великим зусиллям. На підмогу вігілам прибігають вояки міської когорти і сяк-так утихомирюють люд, загрожуючи зброєю. Неспокій, однак, триває довго. Глухий гомін раз у раз прокочується по рядах, але вже можна чути окремі слова і розмови.

Провінціалка (до римлянки).

Що саме сталось? Я не роздивилась.

Римлянка.

Він плюнув на олтарь, отой худий.

ПРОВІНЦІАЛКА.

Боги всесильні! Що ж йому за тее?
Чому ж його не вбито?

ТАБУЛЯРІЙ.

Вирок буде.

Голос покликача.

Оскаржений, що сам себе зве Парвус,
образив тяжко маестат святині
і через те утратив право слова.

Вояк.

Іще чого не стало! Право слова!
Одно він має право — на кострище!

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Ні, посадити б на залізне крісло
та розпекти...

Голос покликача.

...Прісцілла промовляє.

РИМЛЯНИН В ДАЛЬМАТИЦІ (до клієнта).

Дивися. То ж Макарія твоя
вже грає героїню.

Клієнт.

Що ж, і гарно, —
велична постать, рухи благородні.

(Плеще в долоні. Римл[янин] в дальматиці смикає його, щоб затих.)

ПРОВІНЦІАЛКА (до римлянки).

Невже й вона дитяче м'ясо їла?

Римлянка.

Матрони ті чого не виробляють!

ПЕРШИЙ ДІДИЧ (до другого).

Аецій Панса тяжко захворів, —
Прісцілла ся його дочка єдина.

ДРУГИЙ ДІДИЧ.

Які тепер настали діти — горе!
І батька рідного не жалують!

Лихвар.

Ця секта

примушує зрікатися родини,
і через те вона найгірша в світі.

Міщанка (до сусідки).

Прісцілла звабила оту дитину,
що потім закололи християне.

Сусідка (неймовірно).

Ну!

Міщанка.

Я сама з Субурри,³⁵⁵ — можеш вірить.

Голос покликача.

Префект казав Прісціллі говорити
про себе тільки.

Юрист.

Так і слід! Авжеж!

Голос покликача.

Прісцілла так до суду промовляє:
«Оправдуйте мене їх оправданням,³⁵⁶
їх карою карайте. Я готова
і рада вмерти за Христову правду».

Провінціалка.

Яку то правду? Як вона казала?

Високий істеричний голос жінки (з високих рядів).

Святая сестро! Помолись за мене
в Господньому раю!

Молодий хлопець (збігає по сходах уділ).

Я християнин!
Беріть мене! В'яжіть! Я теж був з ними!

Молода дівчина (вбігає слідом за ним).

І я! й мене беріть! Я християнка!

(Віґіли виводять їх.)

Перший дідич (до другого).

Сі, певне, подуріли!

Другий дідич.

Се зараза.

Лихвар.

Всіх, вигубить — то й буде край заразі.

Жрець Цібели.

Прісцілла ся дитяче серце ззіла,
тепер вона у християн найстарша,
от тим вони і рвуться вслід за нею.

(Тихий гомін сусідів жерця передається на дальші ряди.)

Голос покликача.

Руфін Емілій має слово.

Голос з народу.

Цитьте!

Се вже остатній.

Другий голос (зо сміхом).

Що ж ти там почувеш?

Третій голос.

Він має довгі вуха, не журися!

РАВ (до сусідки рабині, нахилившись близько).

Ти знаєш чудо? Сей Руфін прокляв
свого клієнта за гріхи — в ту ж ніч,
до світу ще умер клієнт.

РАБИНЯ.

Ой лихо!

Руфін сей ворожбит?

РАВ (тихше, оглядаючись).

Ні, він святий.

(Шепоче їй далі щось на вухо, вона чудується.)

Голос покликача.

Руфін задалегідь приймає вирок
і просить виконать його скоріше.

Лихвар.

Розжалобити хоче! Ні, не діжде!

Голос покликача.

Префект ясновельможний Кай Летіцій
гадає, що зменшити кару можна...

Лихвар.

Іще чого!

(Тупотить ногами і стукає кием, його наслідують інші.)

Голос покликача.

...з уваги на покірність.

Жрець Цібели.

Усі вони покірні! Не одурять!

Голос покликача.

Але Руфін покірність хай докаже:
присягу імператору хай зложить,
богів олимпських жертвою вшанує
і генієві цезаря віддасть
належну честь.

Вояк.

Він мусить се вчинити!

Дехто підводиться з лавок, щоб ліпше бачити, інші спиняють.

Клієнт (до римлянина в дальматиці, що застує йому, вставши)

А що? Він присягнув?

Римлянин в дальматиці.

Ні, відступився

і руки заложив. Ото ще дурість!

Я б для ратунку присягнув хоч довбні!

Не розумію сих людей!

(В публіці, надто серед вояків, галас.)

Голос покликача (після сурмлення і деякого втихомирення).

Руфін

сказав, що імператором гордує,

як громадянин...

З гурту вояків.

Ні, як бунтівник!

Покликач (покриваючи гомін).

...а до богів байдужий, як філософ.

Філософ.

Брехня! Філософи богів шанують!

Він християнин! Він сектяр!

РАБ (в нестяхі).

Авжеж!

Він християнин! мученик!

Вояки.

Скарати!

Не милувати! Не зменшати кари!

Нехай живе наш цезар-імператор!

Нехай загинуть вороги його!

Покликач.

Префект...

(Лемент заглушає його.)

Вояки.

Нехай мовчить! Доволі! Годі!

Чого він вигорожує злочинця?

Хто любить імператора? — кричи:

бунтівникові смерть!

БАГАТО ГОЛОСІВ.

Бунтівникові

смерть!

Вояки.

Зараз кара!

ЖЕРЦІ.

Закопайте живцем!

бо він богів зневажив!

Покликач (просурмивши багато раз).

Вирок суду!!

Голоси.

Та цитуйте! Дайте слухать! Вирок суду!

(Помалу спільний гомін стихає, хоча все ще прокочується гомін.)

Вояки.

Ну, що вони там мимрять? Голосніше!

ТАБУЛЯРІЙ.

Та май терпець — покликач перекаже.

Покликач.

Утікача-вигнанця Теофіла,

упертого повторного злочинця,

суд присудив на хрест.

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Отак і треба!

ПОКЛИКАЧ.

Урбан, Флегон, раб Аквіла, Фавстін —
інакше Редівівус, і Негріна,
вона ж Рената, — всі віддані будуть
в театр і там в трагедії умруть
собі на кару, людові на втіху.

(Оплески і крики втіхи в публіці.)

ПОКЛИКАЧ.

Відпущенник Нартал до звірів піде.

(Знов оплески.)

ГЕТЕРА (не тямиться з радощів).

До звірів! як я рада! як я рада!

ПОКЛИКАЧ.

Названий Парвусом найгіршу кару
зухвальством заробив — його живцем
спечуть на дзиґлику залізнім.

(Крик загоди.)

ЖРЕЦЬ.

Добре!

ЖЕРЦІ.

Отак його! Він заробив! Спекти!

ПОКЛИКАЧ.

Зосталось три почеснішого стану,
то вирок їм ще затвердити має
божистий цезар-імператор.

ГОЛОСИ.

Маєш!

Коли ж се буде? Ми не згодні ждати!

ЖЕРЦІ.

Вони втечуть! Не підемо додому,
поки не зроблять їм кінець.

ГОЛОС.

Авжеж!

Покликач.

До імператора послано вирок.

Вояки.

А ми тим часом що робити маєм?

Голос (іронічно).

Очима лупати!

Голоси (з горішніх рядів).

Я так не хочу!

Видовиська давайте! Хай скарають
хоч одного! Ні, двох! Ні, трьох! Усіх!
Чого ж уводити? Готовий вирок!

ГЕТЕРА.

Авжеж! і звірі ж е!

Вояк.

Я бачив сам

нових пантер.

Голоси (маса).

До звірів християн!

Покликач.

Суд повелів, що зараз приймуть кару
засужені Нартал і Парвус.

Голоси.

Славно!!

Голос.

Го-го! Дивіться! Розпікають крісло!

Другий голос.

Вже бестіарії³⁵⁷ пішли по звірів!

ТРЕТІЙ ГОЛОС.

Скоріше!

МАТРОНА (до старого патріція).

Подивись, лишень, панотче, —
се що за знак? Плебеї всі стоять,
і ні один не йде прощатися з ними,
а тільки Люцій підійшов близенько
до варвара...

(З обуренням.)

Ну, чи ти бачиш! Варвар
його штовхнув!

ПАТРИЦІЙ.

Боги, яка розпуста!
Відпущенник штовхає свого пана...
Те християнство стани всі руйнує.

Клієнт (скрикнув).

Прісцілла варвара поцілувала!³⁵⁸

МАТРОНА (соромливо закриваючись).

Матрона варвара цілує! Ганьба!

ПАТРИЦІЙ.

Тепер того, худого заволоку.

МАТРОНА.

Прилюдно! О Юноно!³⁵⁹

(Сплескує руками.)

Вояк (коло гетери).

Християнка

не добрий має смак!

РАВИНЯ (до раба).

Чи се так треба?

РАБ (тихо).

Се поцілунок миру. Так годиться.

ПАТРИЦІЙ.

А чоловік стоїть і — хоч би слово!
Безлична секта...

Голос.

Вже ведуть пантеру!

Голоси.

Де? де? Не бачу! Та не застуй! Геть!
Сюди, до нас хай ближче приведуть!
Та що се справді? Цілий день сиди
і нічогісінько нам не покажуть!

ЖРЕЦЬ ЕСКУЛАПА.

Дивіться! вже на крісло посадили!
Се близько, добре видко! Та дивися ж!

(Шарпає сусіда за одєжу.)

Сусід (нетерпляче визволяється від жерця).

Ет, є на що дивитися!

(Кричить.)

Пантеру!

З пантерою сюди! Гей, бестіарій!

Голос ПАРВУСА (за сценою, але не дуже далеко).

Віддай їм, Господи, по їх ділах,
і звеличай раба свого!³⁶⁰

(З бодем.)

О, Боже!..

Равиня (до раба).

Чого се свариться отой старий
на сього печеного?

РАБ.

То презбітер
остерігає від недобрих слів.

Провінціалка (з відразою).

Ой, смаленим запахло!

Римлянка (спокійно).

Ну, то що?

Голос ПАРВУСА (екстаз у нього бореться з бодем і мукою).

Господь мій захист!.. Мій притулок... сила...

(З раптовим одчаєм і наче здивовано.)

Невже ти, Господи, мене покинув?

ЖРЕЦЬ.

Ага! Скоренько припекло! А бач?

Голос ПРИСЦІЛЛИ (здаєка, але виразно співає псалом).

«Господь мій захист і моя потуга!³⁶¹

Нічого не боюся — він зо мною.

Тверда і певна віра мого серця,

її не подолає брама пекла!..»

(Згодом до неї прилучаються голоси й інших заслужених християн.)

Голос ПАРВУСА (знову екстатично).

Вінець!.. Мені вінець!.. Я бачу!.. Боже!..

(Конаючи.)

Прийми твого раба...

РАБ (торкає рабиню. Таємничо).

Ти бачиш? Там...

вінець над головою...

РАБИНЯ.

Ні, не бачу.

Та він уже зомлів чи, може, вмер.

СТАРИЙ ЮРИСТ (з досадою).

Ех, розпекли занадто швидко крісло!

Не тямлять справи!

(Впубліці свист.)

Голоси.

Ну? Се що ж таке?

От так видовисько! То се вже й край?

А де ж пантера? — Он же, там сидить,

мов кіт, напроти варвара... Гиджа!³⁶²

Ну, панночко цяцькована! Скоріше!

Доволі хизуватись! Скоч до нього!

Чи ж він не гарний хлопець? Твій земляк!

Регіт, тупання, цькування. Хтось пускає на арену загострену паличку — стіля.

ГРЕК (злякано).

Ой влучив! Скочила!

ВУЛИШНА ЖІНКА.

А ти злякався?

НАРТАЛ (зненацька вибігає на видимий куток арени).

Меча! Меча!

ВОЯК (кидає йому меча).

Ось, на тобі, воюй!

(До гетери.)

Так цікавіше буде.

Гетера потакує головою і, не одриваючись, зорить на арену. Нартал знов зникає з видимого кутка. В публіці палка цікавість. Багато хто спинається, щоб краще стежити за боем Нартала з пантерою, що відбувається за сценою.

СТАРИЙ ЮРИСТ.

Вперше бачу,
щоб християнин збройно боронився.

ГЕТЕРА (кричить на арену).

Гей, християнине, чом не співаєш?

ГОЛОС НАРТАЛОВИЙ (подає дикий бойовий крик).

Ооо—гей!

ГОЛОС.

Ох, як сплелися!

Весь цирк замірає в напруженні. Грек, затулившись плащем, утікає геть з цирку.

ВОЯК.

Га!! Убив!

Грім оплесків. Буря загоди. Потім раптом:

ГОЛОСИ.

Давайте звіра ще! Пускайте лева!

НАРТАЛ (скривавлений, розшарпаний вибігає на видимий куток арени).

Гей, ви, римляни! Вас я викликаю!

Невже ви не одважніші од звірів?

ГЕТЕРА (торкає вояка).

Іди, іди! побийся з ним!

ВОЯК (згорда).

Іще що?

Хіба я гладіатор?

НАРТАЛ (раптом заточується, хапається за груди і падає).

Ой... конаю...

Поет.

Він ранений...

(Одвертається.)

Ні, се зовсім негарно...
чом не подасть весталка знак добити?

Цірковий «карніфекс» приходить, добиває Нартала і виволікає його за сцену великим гаком. Люде сідають. Обмахуються віялами. Відпочивають.

ГЕТЕРА.

Ну, а тепер же що? Сього нам мало.

Голос покликача судового.

Зволив божистий цезар-імператор,
щоб Кнея Люція скарать вигнанням,
Руфіна ж і Прісціллу зарубати.

Вояки і частина люду.

Хвала тобі, наш цезар-імператор!

Покликач.

Сенат і римський люд постановляє,
щоб виконать сей вирок неobarно.

Голоси.

Народові й сенатові хвала!³⁶³

Римлянин в дальматиці.

Ну, знов прощальна сцена! Як се нудно!..

(Ліниво одкидається на спинку лавки і заплющує очі.)

Клієнт.

А Люцій і Руфін прощались гарно.

Римлянин в дальматиці (не ворухнувшись).

Нехай собі... лінуюся дивитись...

Клієнт.

Глянь! ось вони обходять всю арену,
прощаються з народом римським.

ПАТРОН (стрепенувшись).

Де?

На видимому кутку арени незабаром показуються Руфін і Прісцилла. Вони побралися за руки і ступають повагом. За ними йдуть два вояки з голими мечами. Деколи обое засужені спиняються і вклоняються людові.

Руфін.

Прощай, мій Риме, хутко й ти загинеш.

Жерці.

Він закликає Рим! Рубайте швидче!

Прісцилла.

Хай Бог тебе ратує, рідний люде.

Вояки.

Нам геній цезаря найбільший бог!

Руфін і Прісцилла проходять за сцену. Незабаром чутно глухий, але сильний стук двох мечів, що рубають враз.

Коротке зітхання пролітає по людях. Публіка гучно встає і рушає виходити з цірку.

КІНЕЦЬ.

20.VIII.1908. Ялта

1

Кассандра.

(Драма ~~в~~ ~~пяти~~ ~~актах~~ ~~по~~ ~~Шекспіру~~).

Діячі:

Кассандра — дочка Троянського царя
Пріама, пророкиця.

Поліксена — ~~її~~ ~~сестра~~.

Гелен — ~~її~~ ~~брат~~, віщун і френч.

Деїрод — друг ~~її~~ ~~брат~~, ~~принадлежить~~
Троянського війська.

Гарис — ~~її~~ ~~брат~~ Кассандри.

Гелена — ~~кріпка~~ ~~максимална~~ ~~спартанського~~ ~~царя~~
Менелая, що вбита з Парисом в
Трою.

Андромача — ~~кріпка~~ Гектора, брата
Кассандриного.

Голон — молодий ~~Троянець~~, ~~поліксени~~
наречений Кассандри.

Аполон — царь ~~лідійський~~, що сватає
Кассандру.

і краса розрастор на райсоді гори,
Камі в нас буде царь один на неві,
То на землі впе місця не достане
Фігарамі-цездарні і черква наша
республикау місцяу замовить в Римі.

Р. То впе не буде Рим, то ваша черква
зречлася вори і звичай лафимський,
не дбає про закон, про славу Рима,

~~П. То впе не буде Рим, то ваша черква
зречлася вори і звичай лафимський,
не дбає про закон, про славу Рима,
у постафі новій. Великий Гамі зрече
воскресе~~

~~Л. Вуцям Релігій
а ми "Присциллі"~~

Важкий Круса розумна прасфаканна
загруднаи словами те завкасив,
кого мудрші впаде ще не знаєтв,
у що ввекрєні чово
чим обраваєтв, у що не віраєтв,
кам обраваєтв акуча мидкофкї дуаї,
Вороже м його пророзуманья вірне:
Крестас поадиєтв з Дюамсон,
то Слово впе з ідеєю зедманьсь.

3. «Руфін і Прісцилла». Сторінка чорнового автографа.

незабаром показується Р. і П.; вони
побралися за руки і ^{ступалися} ~~підуть~~
повалом. За ними ідуть два
вояки з великими сомими
мерами. Від часу до часу Р. і П.
спаряються і вмиляються до
доби).

² Д. Крошай, мій Рине, уткну і ти
загинеш!
Зсерци
~~Вояки~~. Віки замкнута Рин! Рубай
мивиде!

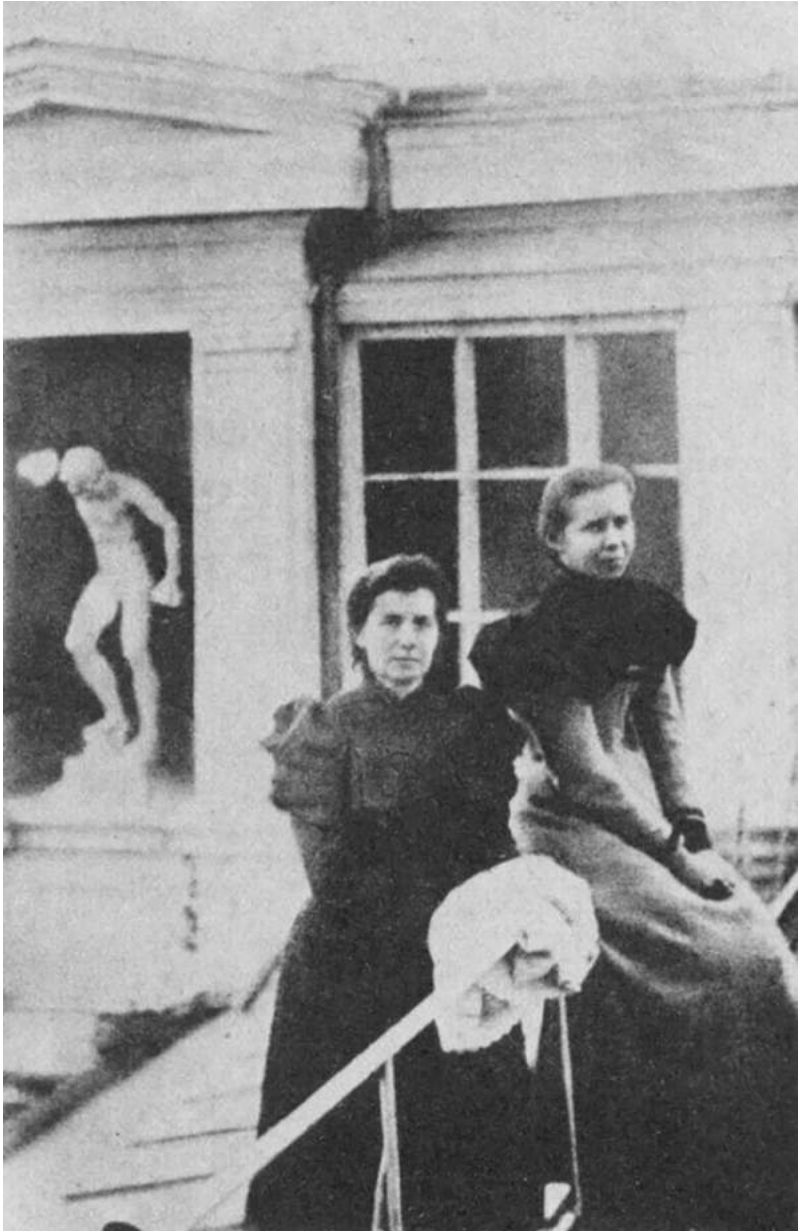
¹ Кр. Сай тог тебе рафур, рідний ^{моде!}
~~Вояки~~. Нам серци незаря найбілий
Ресца могод мовчуть. Ког!

(Р. і П. провадять за сцену. Неза-
баром уткну алудий але сис-
ний сфур двад мерів, що рубу-
ли враз. Ніска двисевої жини

~~уткну врику~~
~~Вояки~~ Ніскай фове нам незар і мовчуть.

Присцилла (з аудиторки)
Свиф, гуднате нас ч. незаря. Пофронт
(Даліска уткну, без сиф, поборонний
сиф утфу засуфрених ар-ди.

4. «Руфін і Прісцилла». Сторінка чорнового завершення драми.

5. Леся Українка та Олена Пчілка. Вілла «Іфігенія» в Ялті, Крим.
Грудень 1897 — січень 1898 р.

6. Леся Українка в Італії, біля Сан-Ремо. Травень 1902 р.

7. Ілюстрація до драми Лесі Українки «Руфін і Прісцилла».
М. Попович. Гравюра. 1962 р.

8. Портрет Лесі Українки
французького художника
М. де Сервіля. 1971 р.

9. Пам'ятник Лесі Українці в Ялті, Крим.
Скульптор Г. Кальченко. 1971 р.

КОМЕНТАРІ ТА ПРИМІТКИ

КАССАНДРА

Уперше надруковано в «Літературно-науковому вістнику» (1908. Річник XI. Т. ХLI. Кн. 1 (січень). С. 76–97; Кн. 2 (лютий). С. 241–281).

У фонді Лесі Українки зберігаються: чистовий автограф твору (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20), частково переписаний рукою К. Квітки; чорновий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786) з численними правками; варіанти окремих сцен (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 787).

Подано за чистовим автографом.

Драматична поема «Кассандра» пропонує візію кульмінації знаменитої Троянської війни очима трагічної пророчиці Кассандри. Леся Українка з дитячих літ захоплювалася давньогрецькою міфологією, відомо, що серед її настільних книг були «Міфи класичної давнини» Г. В. Штоля (1819–1890) — німецького філолога, історика; як наголошує О. Косач-Кривинюк — «зовсім без жадної белетристики, без жадного “пристосування” серйозно написана книжка» (Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. С. 41). До лектури майбутньої письменниці входив і Гомер. У тринадцять років Леся Українка працювала над перекладом фрагментів «Іліади» Гомера разом із матір'ю, письменницею Оленою Пчілкою; самостійно переклала третю й початок четвертої пісні «Одіссеї». К. Квітка в спогадах про письменницю залишив промовисту згадку щодо значення для Лесі Українки її власної художньої версії Троянської війни: «Якось значно пізніше написання “Кассандри” <...> Леся прочитала в одній книзі по римській древності, що кожний поет в епоху Августа і пізніше вважав за свій обов'язок по-своєму виспівати кінець Трої. “От і добре, — сказала вона тоді, — значить, і я свій обов'язок виконала”» (Спогади про Лесю Українку. Київ: Дніпро, 1971. С. 239).

Безсумнівно, персонифікатор давньогрецьких міфів Леся Українка знала досконало, їхні образи та численні міфологеми неодноразово знаходили відображення в художньому світі письменниці. Головною героїнею своєї драматичної поеми з часів Троянської війни авторка обирає пророчицю Кассандру. Окрім міфів та книг Гомера, Леся Українка могла читати твори, у яких Кассандра змальована найбільш рельєфно: трагедії Есхіла («Агамемнон», «Кассандра», «Орестея»), Евріпіда («Троянки»), Лікофрона («Александра»), комедію Вільяма Шекспіра «Троїл і Крессіда». Однак помилково вважати «Кассандру» виключно історичною п'єсою, а тим більше зосередженою на побуті, — таке трактування її твору викликало іронічну реакцію авторки. Троянський код дозволив Лесі Українці висвітлити низку культурософських ідей, запропонувати чимало історичних проєкцій, порушити питання комунікації та гендеру.

На думку Б. Якубського, становлення тексту «Кассандри» охоплює щонайменше 1902–1907 рр. Можна припустити, що витоки задуму твору сягають 1898 р., коли, живучи в Ялті на віллі «Іфігенія», Леся Українка написала драматичну сцену «Іфігенія в Тавриді», яка стала компонентом ліричного циклу «Кримські спогади». У ній зображено героїню, згадки про яку та відповідні алюзії неодноразово виникають у драматичній поемі «Кассандра»; мати Іфігенії увійшла до персонифікатора твору, і, врешті, фінальна згуба Агамемнона стає своєрідною помстою за жертву доньки військовим ватагом якраз перед походом на Трою.

Історію створення тексту дозволяє реконструювати листування Лесі Українки. Особливо інтенсивно над твором письменниця почала працювати 1903 р. в Сан-Ремо. У листі до О. Кобилянської від 14(27).03.1903 вона повідомляє: «І хтось тепер пише свою “Кассандру”, якби щось доброго!» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. Київ: Комора, 2018. С. 77). У ньому ж вона приділяє багато уваги концепції образу головної героїні драматичної поеми та запитує думку про неї в подруги. Влітку 1903 р. Леся Українка планує незабаром завершити твір, їй здається, що якщо напише ще одну сцену, «то вже буде кінець». У листі до О. Кобилянської, написаному 27.III(09.IV).1903, ймовірно, відповідаючи на запитання, Леся Українка зазначає, що санаторний режим сповільнює творчий процес: «Хтось не скінчив ще “Кассандри”, бо комусь тепер вже тільки 4 год[ини] можна писати, а роботи і листів багато» (Там само. С. 87). Шлях до завершення

драматичної поеми розтягнеться на кілька років. У листі від 26.02.–03.ІІІ(11–16.ІІІ).1906 до О. Кобилянської авторка пише: «І чи хтось знає, що хтось досі не викінчив “Кассандри”?» (Там само. С. 274). Остаточо твір Леся Українка завершила в Ялті 5 травня 1906 р. Місце завершення і та сама дата вказані у кінці як чорнового, так і чистового автографа, останній слід вважати ретельною підготовкою тексту до друку, що потребувало сумлінного «гемблювання». Певні сумніви в авторки викликала розв’язка твору, що зумовило переробку фіналу, як свідчить у своїх спогадах К. Квітка: «Ранньою весною 1907 року виїхала в Крим, де в маю, вдалі від київської сутолоки, приготувала до друку “Кассандру”. Багато роботи потребувала остання сцена, розбита на дві і ґрунтовно перероблена у порівнянні з тим, що було написано кілька літ перед тим» (Спогади про Леся Українку. С. 240).

Образ Кассандри дозволив авторці порушити проблеми, що є наскрізними для творчості письменниці: колоніальний стан Батьківщини, профетизм, гендерна нерівність, феномен слова. Психологічну характеристику своїй героїні Кассандрі Леся Українка апріорі дає у листі до О. Кобилянської від 14(27).ІІІ.1903: «...ся трагічна пророчиця, з своєю ніким не признаною правдою, з своїм даремним пророчим талантом, власне такий неспокійний і пристрасний тип: вона тямить лихо і пророкує його, і ніхто їй не вірить, бо хоч вона каже правду, але не так, як треба людям; вона знає, що так їй ніхто не повірить, але інакше казати не вміє; вона знає, що слів її ніхто не прийме, але не може мовчати, бо душа її і слово не дається під ярмо; вона сама боїться свого пророцтва і, що найтрагічніше, сама в ньому часто сумнівається, бо не знає, чи завжди слова її залежать від подій, чи, навпаки, події залежать від її слів, і тому часто мовчить там, де треба говорити; вона знає, що її рідна Троя загине, і родина, і все, що їй миле, і мусить сказати те вголос, бо то правда, і, знаючи ту правду, не робить нічого для боротьби, а коли й намагається робити, то діла її гинуть марне, бо діла без віри мертві суть, а віри в ратунок у неї нема і не може бути; вона все провидить, вона все знає, але не холодним знанням філософа, тільки інтуїцією людини, що все постерігає несвідомо і безпосередно (“нервами”, як кажуть в наші часи), не розумом, а почуттям, — тому вона ніколи не каже: “я знаю”, а тільки: “я бачу”, бо вона справді бачить те, що буде, але пояснити аргументами, чому воно мусить так бути, а не інакше, вона не може. І пророчий дух не дар для неї, а кара. Її ніхто не каменує,

але вона гірше мучиться, ніж мученики віри і науки. Така моя Кассандра» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 78).

За К. Квіткою, спочатку Леся Українка мала намір опублікувати драматичну поему в журналі «Киевская старина», однак спрямувала рукопис до «Літературно-наукового вістника», редактором якого був М. Грушевський. Одним з перших читачів твору став І. Франко, проте його намір поділитися з авторкою своєю думкою про твір залишився нереалізованим. Лист до дружини від 28 серпня 1907 р. І. Франко починає таким повідомленням: «Зачав був писати лист до Лесі Українки по поводу її “Кассандри”, та якось не йшло, а Грушевський каже вірно: не до Вас прислано, то й ніпощо Вам писати. І рація» (Франко І. Збір. творів: У 50 т. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 50. С. 327). М. Грушевський схвально, хоч і лаконічно, оцінив отриманий рукопис. Для письменниці важливою була оцінка твору А. Кримським, якому хотіла «демонструвати» «Кассандру» ще не викінченою при зустрічі в Києві 1906 р. та обіцяла згодом надіслати йому свою завершену працю. Із захопленням сприйняла новий твір Лесі Українки О. Кобилянська, яка вважала його написаним «страх сильно і якось чутливо, що аж чоловікові мороз тілом при читанні ішов» (див.: Кобилянська О. Твори в 5-ти т. Київ, 1963. Т. 5. С. 601–603).

Чистовий автограф, надісланий до ЛНВ (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785), Лесі Українці допомагав переписувати К. Квітка. У цілому обсяг рукопису складає 129 сторінок і 8 сторінок епілогу. Текст переписаний чорним чорнилом, у ньому наявно чимало правок червоним чорнилом невідомою рукою. Послідовно у чистовому і чорновому автографах Леся Українка зазначала ім'я головної героїні драми з подвоєнням літери «с». В редакції ЛНВ з третьої сторінки чистового автографа одну літеру «с» почали викреслювати червоним чорнилом. Паралельно має місце ще одне наскрізне виправлення — відокремлено закінчення -ся у дієсловах у всьому тексті драми. Ці зміни автографа збережено в першодруковій «Кассандри».

Виправлення, ініційовані редакцією, попередньо не були узгоджені з авторкою, хоч Леся Українка дипломатично приписує помилки у друкованому тексті складальникові. Текстологи зауважили, що закінчення у прикметниках на кшталт довгому, білому, чималому змінено на довгім, білім, чималім тощо. У друці запропоновано синоніми до низки слів, притаманних авторському письму, як-от: волати — взивати, кликати,

вишкovanі— уставлені, керувати— кермувати (шість разів), керманич— стерничий, цнотливості— чесності; оточають— оточують, туча— хмара.

Написання низки слів у першодруковій не відповідало автографові, як-от: *щасте, житте, пророкуване, Аюльон, зострівся, отсе, частійше, любійше, ріднійше* тощо.

Леся Українка була вкрай невдоволена втручанням редакції ЛНВ у її авторський текст, у зв'язку з цим 31.I(13.II).1908 написала лист редакторові М. Грушевському, у якому в коректній формі вказала на відхилення від її рукопису в публікації першого номера журналу за 1908 р.: «... трапилось, на жаль, чимало друкарських помилок, а крім того порушена версифікація правильність строф 5-стопового білого вірша тим, що до деяких строф перенесені початки слідуєчих строф, подекуди додано слова, яких в моєму рукопису не було, або навпаки, викинуто ті, які були. Через те читач мусить дістати таке вражіння, ніби сю поему написано без знання елементарних правил версифікації, а се може шкодити не тільки літературній репутації автора, але й журналу, що містить такі твори. Зважаючи на се, я прошу долучити до другої книжки, де має бути кінець “Кассандри”, сей спис важніших помилок (дрібніші, яких є ще спору, я поминаю), при чому надто прошу не проминути поставлених у відповідних місцях знаки //» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 367). У цьому ж листі адресантка просить надіслати їй коректуру другої частини «Кассандри», обіцяючи якнайшвидше ознайомитися з нею та завчасно виявити недогляди. Разом з тим Леся Українка наполягає на тому, щоб у публікації були збережені особливості її письма: «...прошу... не виправляти ортографії навіть там, де мої погляди розходяться з прийнятими в Редакції» (Там само. С. 367). Допускаючи, що наступне число часопису вже підготовлено до друку, вона пропонує інший спосіб збереження рукописного оригіналу— «...в разі потреби, списати важніші помилки і щоб вони були надруковані (вкупі з тим реєстром, що посилаю тепер) при другій книжці Л[ітературно]-Н[аукового] Вістника» (Там само. С. 367). Плани письменниці взяти ситуацію під свій контроль не увінчалися успіхом. У наступному номері ЛНВ друга частина «Кассандри» була опублікована з подібними огріхами, що авторка помітила у першій його частині; не був доданий і підготовлений нею список помилок, а самого листа не виявили пізніше в архівах журналу.

Зважаючи на критичне ставлення Лесі Українки до якості першодруку її драматичної поеми «Кассандра», є підстави вважати останньою авторською волею текст чистового автографа твору.

Історію становлення тексту, роботу над ним Лесі Українки, її прагнення до стислості переконливо ілюструє чорновий рукопис та його відмінність від чистового і першодруку. Чорновий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786) складається з 63-х аркушів. Більша його частина написана чорним чорнилом. Почерк у чорновому варіанті місцями відрізняється, що свідчить про перерви у роботі; переважно авторське письмо швидке, імпульсивне, відповідне натхненному стану Лесі Українки під час народження твору. У рукописі наявні перекреслення як окремих фрагментів, так і численних слів, словосполучень, рядків, нова версія яких подається вище, зазвичай дрібнішим почерком, іноді і нові варіанти фраз зазнають виправлень; є також написи олівцем, які, вочевидь, зроблено пізніше; згодом з'являються також виправлення невідомою рукою червоним чорнилом. Інколи спостерігаються додаткові написи на берегах аркушів. Повернення тексту після його викреслення позначено нижньою хвилястою лінією. Особливо багато перекреслень стає ближче до фіналу, починаючи з VIII частини. Окремі фрагменти тексту написані олівцем. Там само, у чорновому автографі, що завершується словом «Кінець», додано епілог до твору на трьох аркушах.

Ще один чорновий автограф варіантів драматичної поеми «Кассандра» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 787) написаний переважно олівцем на 9-и аркушах. Окрім того у ньому наявний початковий варіант VI частини; на останніх сторінках чітким почерком пером переписано сцени троянського суду над Сіноном.

Найбільш завершений рукопис «Кассандри» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20) складається з 137 аркушів включно з 8 аркушами епілогу, до яких додано три аркуші з варіантами різних фрагментів. Власне автографом Лесі Українки визнано аркуші 1–12, 24–46, 53, 55, 63-а, 63-в, від аркуша 68 до кінця. Окремі сторінки засвідчують почерк Лесі Українки лише частково, оскільки текст переписаний у співпраці письменниці з К. Квіткою. До рукопису додано чотири аркуші першодруку (з них три складає епілог). Діячі драми вказані на одному аркуші чорним чорнилом, після чого продовження на наступному аркуші подано олівцем. Решта тексту написана пером, чорним чорнилом, доволі чітко, втручання до нього

з метою художнього вдосконалення — мінімальні. Натомість позначки мовного редагування, зроблені невідомою рукою, переважно червоним чорнилом, рясніють на аркушах з текстом перших чотирьох частин. Має місце виправлення окремих літер, написаних відповідно до російської транскрипції, зокрема «ы» та «и» змінюються на «и» та «і»; місцями «г» в словах іншомовного походження виправлено на «ґ», «е» на «є», викреслено твердий знак («ъ») у кінці слів після приголосних тощо. Вірогідно, що редагування першої частини було зроблено безпосередньо перед виходом у світ часопису ЛНВ з першою половиною «Кассандри». Натомість друга половина тексту, починаючи з п'ятої його частини (опублікована у наступному номері ЛНВ як продовження), подається українською транскрипцією, в основному з урахуванням попередніх виправлень, відтак втручання у нього значно рідші. Показовими є сторінки з першодруком, додані до чистового автографа, на яких зроблено виправлення олівцем невідомою рукою. Деякі з них справді переконливо демонструють редакційні неточності, помилки, особливо це стосується графіки, зсуву рядків. Водночас у виправленнях є відхилення від авторського написання окремих слів, тому складається враження, що цей документ є підготовкою до перевидання пізнішого часу з урахуванням правописних змін.

Заслужують уваги перипетії з публікацією епілогу (в першодруці — «Епільог») «Кассандри». За спогадами К. Квітки, заключну частину тексту Лесі Українці не рекомендували подавати до друку в ЛНВ, але вона наполягла на включенні цього компонента структури до загального тексту. Проте коли через кілька років знову виникла можливість видати «Кассандру», авторка вирішила, що епілог «ослабляє тонус після останньої сцени» (*Спогади про Лесю Українку*. С. 240). У багатотомних виданнях «Книгоспілки» 1923 (том III) і 1928 (том IV) років, якими опікувався К. Квітка, цю позицію письменниці було враховано, відтак драматичну поему опублікували без епілогу, однак останній подано дослівно у «Примітках». Натомість окреме видання «Кассандри» (б. р.), здійснене видавництвом «Українська Накладня» (започатковане Я. Оренштайном в Коломиї; пізніше, з 1919 р. до початку тридцятих років ХХ ст., його продукцію друкували в німецькому місті Ляйпцигу), зберігає епілог та інші особливості першодруку твору. Наступні видання «Кассандри» утвердили традицію подавати текст включно з епілогом.

Між першодруком і чистовим автографом є розходження у фіналі сьомої дії — після виправдання Сінона, що завершується словами Гелена «Елліне, ти вільний, / бо не хочать боги твоєї смерті». Продовження дії склав діалог Кассандри з Деїфобом, у якому вона марно просить у брата підтримки і більшої відповідальності. Попри те, що цей фрагмент акуратно переписано і не викреслено, у ЛНВ його не надруковано. Зауважмо, що на трьох сторінках цього вилученого тексту немає виправлень, характерних для редакційної стратегії. Вважаємо за доцільне публікувати завершення восьмої дії у редакції автографа, що і зроблено у цьому виданні. При зіставленні чистового та чорнового рукописів твору виявлено варіанти окремих сцен, які будуть подані у примітках.

Вперше у цьому виданні «Кассандри» збережена характерна для Лесі Українки лексика та правопис загальноновживаних слів (тільки, сьогодні, ратувати, умірати, стрівай, збирати тощо), які мають однакове написання у чорновому та чистовому автографах. Разом із тим звернімо увагу, що письменниці властиво паралельне написання іншомовних слів, що не було усталено на ту пору в українській мові, як-от: ахейці / ахайці, ахейський / ахайський, Скейська / Скайська. Представники етнічних спільнот вказуються іноді з великої, іноді з малої літери. Вибір у нашій редакції зроблено на користь варіантів, які кількісно переважають. Титул царя краю подається з великої літери згідно з переліком дійових осіб.

Першим текстологічні особливості «Кассандри» Лесі Українки дослідив Б. Якубський. Добре ознайомлений з рукописами твору, що зберігалися у родичів Лесі Українки, зокрема у кінці шостого тому багатотомового видання 1927–1930 рр. він опублікував детальну звірку автографів та списків, засвідчивши виняткову наукову сумлінність. Б. Якубський намагався зафіксувати зміни, виправлення, додатки та скорочення, котрі мають місце, як вказує дослідник, в «половині віршових рядків» «Кассандри». Завдяки проведеній роботі у наступних виданнях в основному було усунуто певне свавілля редакції ЛНВ. У 1953–1954 рр. до 40-річчя смерті письменниці 12-томове видання («Кассандру» в ньому подано за редакцією Б. Якубського) перевидано в США видавничим товариством Ю. Тищенко й А. Білоуса, «щоб задовільнити великий попит наших читачів на твори Лесі Українки». Видання здійснено фототипічним способом, у шостому томі втручання в текстологічний коментар Б. Якубського не зафіксовано.

На першодрук «Кассандри» у ЛНВ першими зреагували газети «Рада», «Киевская мысль», проте дописи в них не відзначалися глибиною рецепції, що закономірно за умови величезного розриву між авторкою і українським читачем. Зокрема у статті В. Перетца «Заметки по украинской литературе» (Киевская мысль, 1908, № 63) відзначено майстерність написання драми, однак рецензент дорікає авторці за надмірну піднесеність тону, що вважає наслідком орієнтації на літературну епоху французького класицизму.

Перші опубліковані відгуки про твір викликали в Лесі Українці скоріше розчарування, оскільки рецензенти переважно вбачали в «Кассандрі» «якусь історичну надуману річ там, де є психологічний етюд на тлі епохи» (*Спогади про Лесю Українку*. С. 234). З листування письменниці з матір'ю відомо, що «професорську» оцінку В. Перетца вона сприйняла як надто суб'єктивну і рішуче відкинула: «Ах, сміхота була мені читати рецензії на мою Кассандру! Люде очевидячки прийняли її за побутову п'єсу “з троянського життя”! А Перець певне ніяких віршованих драм не знає, крім псевдо-класичних та інтерлюдій XVII-XVIII в[іків]. От не може мені “критика” навіть хвалою догодити...» (*Леся Українка*. Листи: 1903–1913. С. 375). Як згадує К. Квітка, у квітні 1908 р. оглядач одеської газети «Русская речь» Куриловський писав, що Леся Українка «всякими кассандрами навмисне затуманює голови українцям» (*Спогади про Лесю Українку*. С. 240). Разом з тим, схвальні відгуки про «Кассандру» були опубліковані в Кракові (*Krytyka*. 1908. № 7–8), Петербурзі (*Вестник знания*. 1909. № 2), Празі (*Slovanský přehled*. 1909. № 5–6). Особливу увагу письменниці привернула рецензія у польському журналі «Krytyka», підписана криптонімом «Ł», де твір було оцінено надзвичайно високо. Рецензент зазначав: «З поезії (“Літературно-наукового вістника”) на перший план висувається драматична поема Лесі Українки “Кассандра”. Друга книга Вергілієвої “Енеїди” знайшла тут прекрасний, могутній відгук. Треба подивляти не тільки силу слова і почуття (Леся Українка є поеткою відомою і визнаною), але рівно ж і визначну класичну освіту та уміння вдуматися глибоко в історичну трагедію, в боротьбу двох народів, в змагання різних ідейних напрямів. Головна постать пророчиці Кассандри, наче якоїсь старовинної Ружі Венеди, великої в любові до вітчизни, страшної своїм позірним спокоєм, змальована рукою сильною, нежіночою. В цілому це твір, котрий повинен справити

приголомшливе враження і запліднити не одну голову» (Krytyka. S. 103–104). Леся Українка після прочитання рецензії констатувала у листі до Ф. Петруненка зміну тону польського видання до української літератури, що вона вважала успіхом національного письменства, яке, на жаль, не часто зверталось до «всесвітніх тем»: «З польської статті мені найбільше сподобалось те, що К[а]ссандра страшна для поляків. От не знала я, чим їх можна злякати. Ся похвала, помоему, найбільша, а то вони все хвалять нас за “тихий смуток”, “резигнацію” і подібні зовсім не страшні речі, та пора вже їм завважити, що й ми можемо мати “сильну руку”» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 568). За свідченням К. Квітки, Леся Українка вважала твір про троянську пророчицю однією з найкращих своїх драм, відтак «пишучи пізніші речі, все часом на її обличчя находила тінь страху, що се вже упадок її творчості в порівнянні з “Кассандрою”» (Спогади про Леся Українку. С. 234–235).

Перше посмертне видання «Кассандри» Лесі Українки було здійснено у книзі її творів 1918 р. (Леся Українка. Твори. Том 1. Київ: Друкар). Наукове осмислення драматичної поеми стало особливо інтенсивним завдяки працям літературознавців доби Розстріляного відродження (А. Музички, М. Драй-Хмари, М. Зерова, В. Резанова, В. Петрова), які переважно демонстрували неокласицистичний підхід до твору. Утім, у контексті епохи нерідко науковці тяжили до декодування символіки «Кассандри» у партійно-політичному руслі, стає запитаним метод вульгарного соціологізму, який призводив до тенденційності, позаяк спрощував модерністське мислення письменниці, її філософські узагальнення. Симптоматичним для доби було порівняння драматичної поеми «Кассандра» з історичними подіями ХІХ—початку ХХ ст., яке, наприклад, розгорнув А. Музичка. В. Резанов у вказаному руслі додав свої спостереження, але вчений наголосив на небезпеці виключно алегоричного тлумачення образів «Кассандри», оскільки в ньому завжди є ризик нав'язування «такого розуміння образів поеми, якого, може, зовсім не мала на меті поетка» (Резанов В. Леся Українка, сучасність і античність (До питання про літературні джерела творів Лесі Українки). З нагоди 15-річчя смерті письменниці. Драматична поема «Кассандра». Ніжин. 1929. С. 27–28). В. Петров слушно вказав на рельєфність фаустівського та прометеївського дискурсів у творі, приділив увагу проблемі катастрофізму. Першість в інтелектуальному осяганні художньої системи

«Кассандри» Лесі Українки тривалий час належала професорові О. Білецькому, авторові статті «Трагедія правди». Вчений убачав у драматичній поемі збагачення одного з етапів міфологічної традиції світової літератури, що звертається до теми загибелі Трої. О. Білецький ґрунтовно проаналізував становлення тексту «Кассандри», його генетичний зв'язок з низкою світових шедеврів та менш відомих творів зарубіжної літератури. У книгоспілчанському виданні творів Лесі Українки «Трагедія правди» О. Білецького стала вступною статтею до твору. У пізніших публікаціях власних праць О. Білецький змінив назву статті, зробив її більш узагальненою — «Антична драма Лесі Українки (“Кассандра”)». У середині ХХ ст. не було запропоновано оригінального тлумачення «Кассандри». Натомість у кінці ХХ—початку ХХІ ст. літературознавці, використовуючи новітню методологію, розширили горизонти тлумачення драматичної поеми Лесі Українки (В. Агеєва, О. Забужко, Я. Поліщук, О. Турган та ін.). Упродовж десятиліть наукової рецепції «Кассандри» в центрі уваги дослідників залишається зіставлення оригінального тексту Лесі Українки з його давньогрецьким прототекстом. Античний міф, закладений в основу твору, розглядають у ключі конфлікту сильної індивідуальності й загалу, причетності особистості до суспільного життя, феміністичного дискурсу, трагедійної естетики, архетипового наповнення тощо.

Завдяки перекладам твір став доступний для іноземного читача. В англomовному світі він відомий у перекладі В. Річ, був включений до збірки «*Lesya Ukrainka. Life and work. Selected works*», виданої в Торонто 1968 р. Французькою мовою твір підготував до видання бельгійський перекладач українського походження А. Свірко (*Oukraïnka Lessia. Cassandre: Poème dramatique. Bruxelles, 1973*). З ініціативи польського письменника Я. Івашкевича 1982 р. у Кракові (Польща) вийшла в світ книга «*Lesia Ukrainka. Kasandra i inne dramaty*», переклад Е.-С. Бури. Німецькою мовою «Кассандру» переклала І. Качанюк-Спех, опубліковано у книзі «*Lesja Ukrajinka. Ausgewählte Dramen*» (Мюнхен, 2013).

Інсценізацію «Кассандри» вперше було здійснено в діаспорі, що є заслугою українського драматичного ансамблю «Заграва» в Торонто (1967, реж. Ю. Бельський). В Україні найбільш резонансною стала постановка «Кассандри» в театрі ім. І. Франка до 100-річчя з дня народження письменниці (1970, реж. С. Сміян); київський спектакль ліг в основу телефільму «Кассандра» (1974,

реж. Ю. Некрасов). До ювілею однойменну виставу за відомим твором Лесі Українки запропонував глядачам Запорізький музично-драматичний театр ім. М. Щорса (1971, реж. М. Равицький). Знаковою подією слід вважати виставу «Кассандра», поставлену в Донецькому національному академічному українському музично-драматичному театрі (2009, реж. О. Дзекун).

¹ Повний перелік дійових осіб більш завершеним є в чорновому варіанті (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786), що дало підстави використати його для публікації.

² Кассандра — згідно з давньогрецькими міфами, одна з молодших доньок царя Пріама і його дружини Гекуби. Отримала дар пророцтва від закоханого в неї бога Аполлона; не дочекавшись від неї взаємності, він прирік Кассандру на те, що їй ніхто не вірив, а її трагічні віщування, зокрема про загибель Трої, вважали божевільям. Після падіння Трої Агамемнон забрав Кассандру собі як нагороду. З ним вона загинула в Мікенах від руки Клітемнестри. За деякими джерелами, там було вбито і дітей-близнюків Агамемнона та Кассандри. Після смерті пророчиці її шанували як богиню, що засвідчують статуя і святилище в Аміклах та інших місцях. Ім'я Кассандри як віщунки нещастя стало прозивним. Наприкінці XIX — початку XX ст. образ Кассандри отримав нове життя в літературних інтерпретаціях. Наприклад, у німецькому письменстві побачили світ такі твори, як «Кассандра» Фр. Гесслера (1877), «Агамемнон» Г. Кастроппа (1890), «Кассандра» Г. Ейленберга (1903), «Кассандра» Г. Пішінгена (1913). Актуалізацію давнього міфу певною мірою зумовив інтерес до божественного безумства, характерний модерній літературі.

³ Поліксена — одна з доньок Пріама та Гекуби. У міфах її історія зазвичай пов'язана з Ахіллесом, який закохується в царівну, випадково побачивши її. Однак щасливому одруженню заважала приналежність закоханих до ворожих таборів. Ставлення Кассандри до Поліксени сповна виражає один з рядків, викреслених з чорнового автографа — «з усіх сестер мені ти наймиліша».

⁴ Деїфоб — брат Кассандри. У Лесі Українки — один з головних можновладців Трої, що нерідко бере на себе функції царя Пріама. За давньогрецькими міфами, Деїфоб — один з відважних захисників Трої, учасник престижних в Давній Греції змагань. Поширеним є твердження, що після загибелі брата Паріса саме Деїфоб взяв у дружини Єлену, за що був убитий Менелаєм. Леся

Українка корегує традиційне бачення Деїфоба, у неї він недалекоглядний, але амбіційний державний діяч. Як дійова особа вперше з'явився в трагедіях «Олександр» Евріпіда та «Деїфоб» Акція.

⁵ Гелен — брат-близнюк Кассандри. Пророчий дар Гелена (Єлена) пов'язують з містичною історією: у дитинстві йому та Кассандрі священні змії облизали вуха, після чого брат і сестра стали віщувати. Спеціалізувався з орнітомантії — гадання за польотом птахів, присвячених божествам, що передбачало знання прикмет та знаків благополуччя і невдач. У давньогрецькій міфології Геленові приписують найрізноманітніші перипетії долі. Полонений Одисеем, він розповів ахейцям, як взяти Трою. Після низки життєвих метаморфоз одружився з Андромахою. Співзвучність імен у драматичній поемі Лесі Українки Гелена та Гелени підкреслює їхнє пристосуванство, властивість виходити неушкодженими зі складних ситуацій.

⁶ Паріс — син Пріама та Гекуби, молодший брат Кассандри, викинутий напризволяще батьками. Його вигодувала дика ведмедиця, виховали пастухи; в дорослому віці він був прийнятий у царську родину. За міфами, йому доручили розсудити, хто з трьох впливових в античному світі богинь (Гера, Афіна, Афродіта) є найвродливішою. Юнак надав перевагу Афродіті, яка, виконуючи свою обіцянку, допомогла йому викрасти Єлену. Натомість Кассандра намагалась вбити брата, оскільки знала, що ця зухвалість завершиться падінням Трої. Під час війни з ахейцями Паріс, схильний до розкошів і кохання, патріотизму та героїзму не виявляв, хоча помер від рани, отриманої в поєдинку з ворогом.

⁷ Гелена (Єлена) — у давньогрецьких міфах відома як найвродливіша з жінок високородного походження (дочка Зевса й Леди). Належить до найпопулярніших героїнь давньогрецького епосу, в якому вона представлена смертною жінкою, дочкою царя Спарти Тіндарея, сестрою Клітемнестри. До Єлени сваталось кілька десятків претендентів, та її родина вибрала в чоловіки Менелая. Викрадення Єлени Парісом спричинило тривалий військовий похід ахейців на Трою. Історію Єлени відображено в сюжетах знаменитих літературних творів давньогрецьких письменників Софокла, Евріпіда, Сенеки, Алексіда та ін.; міф про неї ліг в основу образотворчих шедеврів, з яких найвідоміший — «Викрадення Єлени» Тінторетто. У 20-х рр. минулого століття дослідники В. Музичка, В. Резанов та інші, які розглядали Троянську війну в художній системі твору Лесі Українки аналогією

боротьби України проти поневолення царською імперією, вбачали в Гелені алегорію імпортованої російської культури.

У чорновому автографі Леся Українка спочатку називає Гелену за східноєвропейською традицією транскрипції імен міфічних героїв Єленою (I частина); згодом частково ініціал «Є.» на позначення спартанської цариці перекреслено і виправлено олівцем на «Г.»; в останніх діях остаточно утверджується ім'я «Гелена».

8 Андромаха — донька Еетіона, царя Фів Плакійських у Місії, дружина Гектора. У давньогрецькій літературі вважалася ідеалом відданості чоловікові. У тексті Кассандра засуджує гендерну залежність та обмеженість Андромахи.

9 Долон — за Гомером, троянець, син Евмеда, відзначався винятково неприємною зовнішністю; став розвідачем з корисливих міркувань, пійманий у ворожому таборі, де видав інформацію про троянське військо, обезглавлений Діомедом. Одноіменний персонаж Лесі Українки лише частково відповідає міфічній репутації Долона — збігається його роль у протистоянні ахейців і троянців. У першодруковій послідовно ім'я Долон змінено на Дольон.

10 Ономай — у давньогрецькій літературі на шлюб з Кассандрою претендував Оторіней (Гомер), Корєб (Вергілій). Відомим царем Лідії вважався Крез із роду Мернадів, що славився своїм багатством. Цю характеристику Леся Українка кореспондує своєму персонажеві Ономаєві. Окрім фонетичної близькості, відсутній зв'язок героя Лесі Українки з Еномаєм, царем Піси Елідської.

У чорновому автографі Ономая було позначено як Протезілая. Остаточну зміну Леся Українка зробила на етапі оформлення чистового автографа, що зумовлено, на думку дослідників, асоціативним зв'язком цього імені з історичною постаттю — одноіменним царем Філаки, який загинув на початку Троянської війни, будучи союзником Агамемнона.

11 Сінон — у давньогрецькій міфології двоюрідний брат і товариш Одиссея, учасник Троянської війни. Здався в полон троянцям, щоб переконати їх прийняти в дарунок Троянського коня. Він же відкрив коня, з якого вийшли грецькі воїни в ніч захоплення Трої. Софокл присвятив Сінону одноіменну трагедію, текст якої не зберігся.

12 Агамемнон Атрид — один з головних героїв «Іліади» Гомера. Син мікенського царя Атрея, брат Менелая, одружений із Клітемнестрою, батько Іфігенії. Після тимчасового вигнання повернув собі Мікени і став найпотужнішим владарем Еллади.

Очолив ахейське військо у поході супроти троянців, його соратниками були Одиссей, Аякс, Діомед, які також увійшли до дійових осіб «Кассандри» Лесі Українки. Після завершення війни, повернувшись в Мікени, загинув разом з Кассандрою внаслідок змови дружини Клітемнестри.

13 Менелай Атрід — міфічний герой, син Атрея, молодший брат Агамемнона. Одружився з Єленою та посів престол тестя, спартанського царя Тіндерей. Після викрадення дружини Парисом разом з братом ініціював Троянську війну, в результаті якої повернув собі Єлену.

14 Клітемнестра — в давньогрецькій міфології донька спартанського царя, сестра Єлени Прекрасної, спочатку була дружиною Тантала, але її примусом взяв собі за дружину Агамемнон. Для неї болісним було рішення чоловіка віддати в жертву їхню доньку Іфігенію задля перемоги у Троянській війні. Жорстко помстилася чоловікові за нещастя, що випали на її долю, однак не менш трагічною була і її власна смерть (убита сином Орестом). У психоаналізі один з сексуальних комплексів гендерної дисфобії названо комплексом Клітемнестри, проявляється у стримуваній ненависті жінки до свого чоловіка, неусвідомленому протесті проти його лідерства (див. Friedrich Dr., Doucet W. Taschenlexikon der Sexuelsymbol. München: Heyne Verlag, 1971).

15 Егіст — народився в результаті інцесту Тіеста та його доньки, був вихований пастухами і згодом прийнятий у сім'ю Атрея, батька Агамемнона. Брав участь у низці замовних вбивств, безпосередньо причетний до розправи Клітемнестри з Агамемноном та Кассандрою.

16 Діється в часи еллінсько-троянської війни — війна розпочалась на початку XII ст. до н. е. і тривала впродовж десяти років, що підтверджується археологічними розкопками. Історичне тло в «Кассандри» Лесі Українки використано для його аісторичної інтерпретації.

17 Троя — за давньогрецькими джерелами, місто на північно-західному узбережжі Малої Азії. В українській археології середини XX ст. завдяки студіям С. Бібікова та В. Даниленка з'явилась версія про малоазійське походження трипільської культури.

18 Іліон — у давньогрецькому епосі топоніми Троя та Іліон використовували для назви одного міста. Назва Іліон стала частіше вживаною в післягомерівські часи, натомість Троєю вважають місцевість, де було розташоване саме місто.

19 Мікени — відоме давньогрецьке місто на півострові Пелопонес, центр Мікенської цивілізації, під якою розуміють культурний період в історії доісторичної Греції (XVI–XI ст. до н. е.).

20 ...пряде пурпурну вовну на золотій кужілці — більшу частину часу жінки Давньої Греції проводили на своїй половині дому, де ткацтво було одним з найпоширеніших занять. Кужілка — кілок, на який намотували пряжу.

21 Свічадо — застаріла назва дзеркала. В античний світ дзеркало проникло з Месопотамії і Давнього Єгипту. Його зазвичай виготовляли з відполірованої міді. У міфах стає атрибутом богині Афродіти. Сократ закликав дивитись на своє відображення за для самопізнання. Дзеркало стало місткою семіотичною категорією, засобом репрезентації зовнішнього / внутрішнього «я», метафорою жіночого письма; до естетичної семантики міфологеми активно зверталися представники модернізму.

22 У чорновому варіанті викреслено рядки:

Е. (здивовано все, несміло, і все наче мимоволі).

І рідні сестри
Бувають неподібні.

К. Що то значить,
Елено, рідні?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 4).

23 Далі подається за чорновим варіантом до слів «...склоняються перед тобою...», оскільки в чистовому варіанті втрачена сторінка.

24 Первісний варіант рядка в чорновому автографі: «Ти смерть мені віщуєш? Замовчи!» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 4).

25 У першодруковій замість «ясне» використано слово «спокійне» (ЛНВ. Кн. 1. С. 78).

26 У першодруковій далі йде така ремарка — «Спускає свічадо» (Там само. С. 78).

27 Послідовне написання імені троянського царя в рукописі — Пріам (збережене у цьому виданні). У першодруковій — Пріям; є відповідні виправлення в автографі невідомою рукою.

28 Письменниця прискіпливо працювала над розмовою між Кассандрою та Геленою про Паріса; тут зроблено чимало викреслень у чорновому автографі, як-от:

- Е. [Умер Паріс?] [Ненавистна] [Ти свого брата зроду]
 К. [Давно умер— в тобі.]
 Е. [Умер в мені. Говориш] [Ти се вже раз казала]
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 5)

Деякі деталі образу Паріса, вилучені в першій частині («фрігійський шличок», «барвні шати»), стануть в нагоді при написанні авторкою восьмої частини, у діалозі Кассандри з братом.

29 ...як прийшов він вперше / від пастухів убогих — на горі Іді Паріса виростили пастухи; в Трою він повернувся, щоб взяти участь у спортивних змаганнях, де переміг численних суперників, включно з братами, тоді ж його впізнала Кассандра і батьки з радістю прийняли сина в царський дім.

30 ...ховали від пророцтва навісного — вагітній Парісом Гекубі наснився сон про палаючий факел, від якого згоріла Троя. Віщуні (серед них найчастіше називають Есака) попередили про те, що народжений хлопчик може спричинити трагічну руйнацію Трої; відтак батьки відмовились від немовляти, викинувши його на розтерзанні звірам.

31 Гектор — старший син Пріама та Гекуби, чоловік Андромахи, у давньогрецькій міфології мав репутацію найхоробрішого воїна, справжнього лідера троянського війська. Після того, як він убив Патрокла, загинув від руки Ахіллеса. У мистецтві подвиги Гектора стали популярною темою, водночас мотив прощання Гектора з Андромахою, відображений в епосі, зазнав численних переспівів. Дослідник В. Резанов, порівнюючи окремі епізоди драматичної поеми Лесі Українки з історичними подіями XIX — поч. XX ст., у контексті національної історії Гектором називав М. Драгоманова (див.: Резанов В. *Леся Українка, сучасність і античність*).

32 ...грав там на сопілці... — під час своєї безтурботної юності Паріс славився грою на сопілці, яка вважається справжнім виразником мови природи. Очевидно, йдеться про пастуший музичний інструмент сирингу, який робили з семи очеретин різної довжини, скріпивши їх воском. Інша назва інструменту — Панова сопілка, оскільки один з міфів приписує її винайдення богові Панові, покровителю лісів, отар, пастухів.

33 Афродіта — олімпійська богиня краси й любові. Оскільки в суперництві трьох богинь Паріс віддав першість Афродіті, вона, на відміну від ображених Афіни і Гери, завжди протегувала

Парісу. За її допомогою він повернувся в батьківський дім, викрав дружину Менелая.

34 Кіпріда — інше ім'я богині Афродіти. Слово похідне від назви острова Кіпр, де Афродіта вперше вийшла на берег.

35 Спарта — за часів Давньої Греції найвпливовіше місто-держава на Пелопонеському півострові, батьківщина Єлени Прекрасної, доньки спартанського царя.

36 Первісний варіант рядка в чистовому варіанті: «ногою білою в сандалії червоній» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 9).

37 Несіть ячмінь і сіль — порядок жертвоприношення включав осипання жертвної тварини ячменем і сіллю.

38 Арес — у давньогрецькій міфології бог війни, який не гребував підступністю, віроломством, асоціювався з кровопролиттям, жорстокістю.

39 Гекатомби — в Давній Греції публічне жертвоприношення. Походить від словосполучення з сакральним числом — «сто биків». Пізніше — будь-яке жертвоприношення, нерідко в переносному значенні; асоціюється з великими жертвами, що супроводжують війну, терор, епідемію тощо.

40 Епіметей — за давньогрецькими легендами, один із чотирьох синів титана Япета, молодший брат Прометея, його антипод, чоловік Пандори. Семантика імені — «той, що думає після». Недалекоглядний, дезорієнтований у світі, некомпетентний, він повсякчас був щасливим. Своїми вчинками призвів до незахищеності й уразливості людей.

41 Прометей — титан, який викрав з Олімпу вогонь і передав його людям, за що був підданий тортурам. Звільнений героєм Гераклом. Семантика імені — «той, що думає наперед». Спектр тлумачень міфу про Прометея в античні часи неоднозначний. Надмірна спекуляція прометеїзмом Лесі Українки стала штампом в радянському літературознавстві, натомість характерні для письменниці дискурси сізифізму, антеїзму, орфеїзму маргіналізувались.

42 Мойра — богиня Долі, втілення вищого закону природи, перед яким люди були безсилі. Її походження має кілька версій. Спочатку вважали, що своя Мойра є в кожній людині. Розвиток олімпійської релігії сприяв персоналізації цього всевладного божества. Згідно з Гомером, слід розрізняти три сестри Мойри: Лахесіс (та, що визначає жереб), Клото (та, що пряде нитку людського життя), Атропос (уособлювала неминучість прийдешнього). Сприймали Мойру і як одноосібний феномен.

⁴³ Пандора — підступно послана Зевсом в дарунок Епіметею жінка. Всупереч табу, не відаючи, що творить, відкрила в домі чоловіка скриньку з усіма бідами та лихами для людей. Історія Гелени має чимало спільних рис з історією Пандори.

⁴⁴ Далі в чорновому автографі викреслено два рядки: «...бо кожне горе вже було минулим / для необачного Епіметея» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/1).

⁴⁵ Титани — у давньогрецькій міфології боги, діти Урана й Геї. Титанами також називали богів другого покоління, дітей титанів.

⁴⁶ Друга частина в останній редакції твору переписана рукою К. Квітки. Окремі слова подано відповідно до написання авторки, згідно з чорновим рукописом.

⁴⁷ Сибілінська книга — сибілами (сівіллами) називали богонатхненних жінок-пророчиць. Початково йшлося про конкретну особу, що згадується в Геракліта, Платона, Арістофана. Вважалося, що сибіли пророчили віршами, використовуючи гекзаметр. За деякими версіями, всіх сибіл в давньому світі налічувалось дванадцять, однак сибілінських книг, які мали велике значення в громадському і релігійному житті, було небагато. Право на написання їх продовження мали представниці виключно жіночої статі. Зберігались сибілінські книги жрицями в храмах, до них звертались за порадами в кризові моменти політичного і приватного життя. Остаточо сибілінські книги були знищені в християнську еру (405 р.). Леся Українка не притримується строго античних уявлень про сибілу, згідно з якими нею могла стати юна цнотлива дівчина, яка не мала права на одруження, все життя проводила в храмі. Ідея надати Кассандрі роль сибіли, можливо, виникла в письменниці у зв'язку з тим, що до перших сибіл зараховують троянку, дочку Дардана і Несо. У працях Павсанія є відомості про троянську сибілу, віщунку знищення Трої. Наявні міфологічні свідчення, що свого часу зараховували Кассандру до сибіл під йменням Фрігійської, пророцтва доньки Пріама були записані і заховані біля знаменитого Дельфійського оракула, де зберігались багато століть. Існує версія, що записи Кассандри з пророцтвами опинились в руках Енея.

⁴⁸ Перед словосполученням «довгом пергаменті» викреслено слово «восковій» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/1). Очевидно, спочатку Сибілінську книгу, за задумом Лесі Українки, Кассандра мала писати на восковій дощечці. Згідно з історією письма,

ще до нашої ери скриптори застосовували воскові таблички, інколи вони служили чернеткою текстів, що згодом переносилися на папірус або пергамент. Однак письменниця відкидає воцані дощечки як носія інформації, цілком ймовірно тому, що їх використовували, зокрема, для щоденних побутових записів, для авторки було важливо підкреслити урочистість розмови пророкиці з богом Аполлоном.

49 ...великий триніг з запаленим куревом — йдеться про тринігу жертовну чашу. Згідно з традицією, яку М. Еліаде вважає пізнішою, екстаз віщунок в храмі (піфій) намагались пояснити тим, що відповідний триніг розташовували над тріщиною в землі, з-під якої піднімались пари з надзвичайними властивостями, які розширювали свідомість. У чорновому автографі речення мало продовження: «...крізь завої диму видно статую Аполлона» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/1).

50 В описі Кассандри замість словосполучення «біле убрання» первісно використовувалося слово «пеплум», тобто плаття (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/1).

51 ...червоні квітки з гранати в косах — у Давній Греції запашні вогненно-червоні квіти граната були символом любові, шлюбу і родючості.

52 Ахіллес — син царя Пелея, спільник Агамемнона у Троянській війні, в «Іліаді» зображений зразком звитяги. Йому приписують низку подвигів. Відважна натура Ахіллеса поєднувалася з запальною вдачею та надзвичайною привабливістю. Мав намір взяти шлюб з Поліксею і навіть перейти на бік троянців. Загинув на підступах до Трої напередодні її падіння.

53 Брама — йдеться про Скейську браму — головний вхід до міста, оточеного муром; виходила на рівнину, де відбувались битви. З Великої вежі побіля масивної брами можна було спостерігати за театром дій на полі бою.

54 Геліос — у давньогрецькій міфології бог сонця, титан, що освітлює вдень увесь світ, прирівнювався до володарів світового простору Землі, Неба й Води.

55 Мірмідонці — назва ахейського племені у Фессалії, що пізніше колонізувало більшу територію. Мірмідонський цар Пелей був батьком Ахіллеса. Мірмідонці приєдналися до битви за Трою під проводом Ахіллеса та Патрокла.

56 на розмові / я мушу бути з яснокудрим богом — яснокудрий — поширений епітет для означення бога Аполлона в давньогрецькій творчості. Інша назва — Феб (від гр. слова «осяйний»).

Позашлюбний син Зевса від німфи Лето; брат Артеміди. Його зовнішність в образотворчому мистецтві вважали ідеалом маскуліної краси. Покровитель мистецтв, зцілення. Культ Аполлона тісно пов'язаний з пророцтвом.

57 Репліка Кассандри в чорновому варіанті закінчується викресленим рядком: «...і носиш по-дівочному свій пояс» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/2).

58 Далі в чорновому варіанті рукопису йде викреслений рядок: «Хіба ж то тільки заздрісні смутні?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 6/2).

59 Золота гадючка — прикраса у вигляді змії, починаючи з найдавніших культур, переважно мала два символічні значення: мудрості й відновлення (голова спрямована вгору), а також спокуси (голова спрямована вниз). Її використовували як талісман зваблення. Опосередковано золота гадючка, що «обвиває» передпліччя, проектується на тілесну близькість, від перспективи якої першою відмовилась Кассандра.

60 Авторка вилучає згадку про бога Ероса в аргументах пророциці щодо неможливості її шлюбу з Долоном. Зокрема тут викреслені рядки:

Не міг він їх [очі — Ред.] (нрзб.) поцілунком
Ні сам Ерос не міг їх подолати
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 7).

61 Віща птиця — очевидно, Сімург, в іранській міфології безсмертна віща птаха. Античні автори Арістофан, Аполлоній Тіанський вважали її персидською. Фантастична поліморфна істота, що нагадувала хижих птахів.

62 Задля контрасту в первісному тексті при самохарактеристиці Кассандра протиставляла віщу птицю і горлицю, стверджуючи неможливість оксиморонного поєднання різних властивостей в одній особі: «щоб віща птиця мала любий погляд/ коханки-горлиці...». Згодом горлиця була змінена на голубку.

63 У чорновому автографі далі йде викреслений рядок: «як Гектора з усіх братів найбільше» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 7).

64 У словосполученні «меч жертвний» первісно мало місце слово «ніж» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 7).

65 Троїл — молодший син Пріама та Гекуби. Під час Троянської війни його вбив Ахіллес за стінами міста. За іншими джерелами —

в храмі Аполлона Фімбрейського; або ж задушив, взявши в полон. Згідно з Лікофроном, Ахіллес був закоханий у Троїла.

⁶⁶ Наступні три рядки в чистовому рукописі вписані дрібним почерком Лесі Українки, очевидно, додані пізніше, на етапі переписування тексту К. Квіткою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 19).

⁶⁷ Якщо в остаточному варіанті один із синів царя Пріама Троїл, який поліг від зброї Ахіллеса, лише згадується, то в прототексті історія його смерті пов'язана з першою зустріччю Поліксени з Ахіллесом, від якої авторка відмовилась:

- К. Лихо! Ой, Поліксено!
де ти поділа нашого Троїла?
як ти могла Троїла повести
на згубу ти...
Бодай бо ти
- П. Чого на згубу? Я ж сама ходила
і знаю я, що там зовсім безпечно
Коло [потока] Скамандра недалеко брама
Ми саме з ним набрали там води
а я [ото] з гранати стала рвати,
коли се бачу, муж якийсь іде,
по шоломі я зараз догадалась
напевне Ахіллес! І я хотіла
його діждатись, тільки стало сором.
Щоб я робила, як би він прийшов
так близько, може щей заговорив би.
[От] Я геть погібла. А Троїл зостався,
його там певне Ахіллес про мене
тепер розпитує
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 8).

Весь цей уривок перекреслено. В остаточній редакції його замінили рядки, написані на окремому аркуші олівцем рукою Лесі Українки, з позначкою NB 3. Емоційний вибух Кассандри, що призвів до відтинання коси Поліксени, у первісному варіанті був зумовлений власне смертю молодшого брата, і саме за нього мстився Гектор, натомість в завершеному варіанті загибель Троїла відсутню в минулий час.

⁶⁸ Патрокл — син аргонавта Менетія, друг дитинства Ахіллеса, оскільки виховувався в родині його батька Пелея, один із очільників мірмідонців у Троянській війні. Убитий Гектором

під час переслідування останнього під мурами Трої. За смерть Патрокла жорстоко відомстив Ахіллес, знищивши чимало супротивників, він же влаштував пишні похорони друзів, відповідно до тогочасних ритуалів.

⁶⁹ Для прозорливої Кассандри стала промовистою звістка про те, що Гектор на полі бою вбив Патрокла, друга Ахіллеса. Цей важливий момент у перебігові Троянської війни спершу в Лесі Українки подавався більш розгорнено, ближче до переказів міфу. Скорочений та перероблений вже в чернетці монолог Андрوماхи у початковому вигляді суттєво відрізнявся:

Мій Гектор, кажуть, заколов [мечем] Патрокла,
і ледве що пробивсь крізь мірмідонців,
що наче рій [отрутних] осиний налетіли
[Твого] Пеліда [Вийшов боронити] Ахіллеса.
Вони бач думали, що то сам Ахіллес
упав убитий, але то Патрокл
узяв на себе зброю Ахіллеса
[повеличатись хтів проти троянців]
Як він застукав бідного Троїла,
як те хлоп'я дісталось на поле,
що там було між ними обома,
чого Патрокл напався на Троїла,
не знаю я нічого, тільки знаю:
Троїл убитий і Патрокл убитий,
ображені троянці й мірмідонці
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 8, 10).

⁷⁰ ...обрізує коси Поліксені — у світлі найдавніших звичаїв відрізання коси у жінки вважалось суворим покаранням; стяте волосся було символом жалоби. Разом з тим обрізання коси вважалося елементом шлюбного ритуалу, зокрема відомо, що в Спарті після так званого «викрадення» нареченої в домі жениха їй обстригала волосся подруга. Підстригання волосся молодої, що символізувало жертву богам, знане і в прадавній українській культурі.

⁷¹ У первісному тексті Поліксена, побиваючись за братом, шкодує, що не втрутилася в хід подій; викреслено фрагмент:

Пол. Ой! [(ридає)] [Чом ти мені одразу не сказала,
що горе близько? Я-б побігла зараз

і може б ще Троїла вратувала,
і може й захистила від Патрокла
своїми слізьми краще, аніж Гектор
своею зброєю
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 10).

72 У чорновій редакції діалог Кассандри і Поліксени був більший за обсягом. Викреслено рядки:

- К. Стояла-б я сама перед Патроком,
ридаючи, коліна обіймала,
щоб він сказав: нехай живе Троїл.
Але в той час, як ти взяла за руку
Троїла, щоб вести його за браму,
було [його] вже пізно ратувати брата
- П. Безумна, ти гадаєш, як би хто
сказав мені: не йди, то я пішла-б?
- К. Ніхто не міг сказати, бо ніхто
не [тямив] бачив горя
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 10).

73 ...недоладно пророкуєш — відомо, що в Аполлонівському храмі в Дельфах заплутані і неясні за своєю природою прорікування піфій тлумачили жерці.

74 Хаос — у давньогрецькій міфології під цим поняттям розуміли безмежний простір, первісний стан матерії, безладну суміш матеріальних елементів світу, що виникав; його опозицією вважали Космос, в якому панував Всесвітній Порядок. Пізніше слово почали використовувати для позначення безладу.

75 У чорновому автографі викреслено наступний рядок: «Тяжка рука і дівчина зомліла» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 12).

76 Наступні два рядки додані в рукопис дуже дрібним почерком рукою Лесі Українки.

77 Пелід — одне з імен Ахіллеса, з роду Пелея; далі цей персонаж буде згадуватися тільки під цим ім'ям.

78 У кінці ремарки, після слів «чорне покривало», авторка викреслює в чорновому автографі продовження речення — «і з під нього часом вибиваються і розвіваються по вітру довгі пасма волосся» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 13), засвідчуючи відмову від надмірної трагічної експресії у портреті Кассандри.

79 У чистовому варіанті слово «звиннішу» є виправленням попереднього — «зручнішу». У його написанні наявне ще одне виправлення — «звиннійшу», однак така форма вищого ступеня порівняння прикметників більшою мірою невластива Лесі Українці, а радше є вимушеною зміною відповідно до редакційних особливостей публікацій ЛНВ (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 35).

80 Далі в чорновому варіанті йшли два рядки, які були вилучені:

ні, вірь мені, клянуся Аполлоном,
на тебе я не маю жалю й гніву
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 15).

81 Я, царівно, повнолітній — за чинним правом Афін, яке згодом поширилось на всю Давню Грецію, повноліттям вважалось досягнення 18 років, після чого юнак ставав ефебом, упродовж двох років проходив обов'язкове навчання та військову службу, що давало підставу отримати статус громадянина.

82 У чистовому автографі перший варіант рядка — «і я даремне тільки час гублю» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 38).

83 Перед початком репліки первісно була ремарка — «з болем і страхом». Викреслена в чорновому варіанті (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 17).

84 Кінаріс — традиційна емблема смерті й похорону, атрибут багатьох богів, переважно підземного царства, разом з тим — фалічний символ.

85 ...до ліри, до кітари він удався — популярні в Давній Греції струнні щипкові інструменти; ліра вважалася інструментом Аполлона і муз; на кітарі грали виключно чоловіки.

86 Богиня Артеміда була ревною захисницею цнотливості, відкидала будь-які залицяння. Тільки єдиний раз вона закохалася в Оріона, вродливого багатиря-мисливця, сина Посейдона.

87 У чорновому варіанті фіналу третьої частини мова Кассандри була більш екзальтованою, вона нарікає на вартових, байдужість троянців, використовуючи звороти, викреслені пізніше, як-от: «гляньте сліпі»; «та чи ви, люде»; «чи повмірали» тощо.

88 У чорновому варіанті в репліці Деїфоба далі йшли ще два рядки: «ти маєш батька і братів і мусиш /їх слухати, а не своєї волі» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 22).

89 Лідійці— жителі Лідії, держави на заході Малої Азії, розквіт якої припадає на VI–VII ст. до н. е. У період Троянської війни такого царства не існувало.

90 Атрідова дочка — Іфігенія. У цьому контексті Деїфоб показово ставить у приклад Кассандрі дочку царя ворога — Агамемнона. У грецькій міфології троянського циклу Іфігенія стала символом самозреченого служіння рідному краю. Дівчину віддали в жертву, розпочинаючи похід на Трою, щоб вдовольнити розгнівану Артеміду, однак богиня врятувала юнку та замінила її на жертovníку, перенісши в Крим, де зробила жрицею свого храму. Образ Іфігенії надихав художню уяву багатьох митців. Їй присвячені відомі давньогрецькі трагедії Евріпіда «Іфігенія в Авліді», «Іфігенія в Тавріді».

91 У чорновому варіанті далі мав місце фрагмент (відсутній в остаточному варіанті), у якому пророчиця палко захищає перед своїм братом Долона:

На ймення правди, я тебе питаю,
за що ти тінь Долонову образив,
за що героя ти назвав зрадливим,
героя, що за рідний край загинув?
Кого він зрадив?

Д. Та тебе ж, Кассандро!
Чи ти забула?

К. Брате, ти не знаєш,
яка буває зрада. Я тобі
на ймення Аполлона присягаюсь:
я перша віддала Долону перстень,
бо я від нього не хотіла жертви
такої, як тепер від мене ти бажаєш.
Нещиро стати за дружину — зрада,
але Долон мій зрадником не був
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 24).

Тут оприявлено моральну позицію Кассандри, яку вона захищатиме у діалозі з Ономаєм: «Нещиро стати за дружину — зрада».

92 Пентезілея, красна амазонка — згідно з міфотворчістю, донька Отрери і Ареса, цариця амазонок, жінок-войовниць, у державу яких не допускались чоловіки. Амазонки жили на узбережжі Чорного моря і звідти здійснювали свої походи в Азію. Про них згадує Гомер і Плутарх. Під час Троянської війни амазонки

прийшли на допомогу цареві Пріаму. Очевидно, це рішення ухвалила їх цариця Пентесілея на знак вдячності Пріаму, який здійснив над нею очищувальний обряд, коли вона опинилась у Трої, рятуючись від еріній, що переслідували її за випадкове вбивство сестри. Під час Троянської війни Пентесілея здійснила низку подвигів, вбила не одного грецького воїна, змусила втікати з поля бою й Ахілла, з яким її пов'язувала пристрасть-ненависть. До сьогодні історики та археологи не дійшли єдиного висновку щодо реальності амазонок, хоча не заперечується історичне існування культур, у яких роль воїнів виконували жінки.

⁹³ У чорновому рукописі початковий (закреслений) варіант цієї фрази:

Гей, не лови мене словами, сестро,
щоб я тебе руками не зловив!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 25).

⁹⁴ Твій батько й брат запевнили...— угоду про шлюб з женихом в Давній Греції традиційно укладав батько або старший брат нареченої, присутність якої при цьому не вимагалась.

⁹⁵ Після слів «Адже тебе за жінку я бажаю» у чорновому варіанті діалог між Кассандрою і Протезілаєм розгортався таким чином:

- К. З одного боку.
П. А дівчат питати
про любові не випадає, кажуть,
бо все одно вони не скажуть правди.
К. Ні, я скажу, Протезілаю, знай,
я іншого любила.
П. Де ж той інший?
К. Загинув він за рідний край.
П. Дарма!
Хто вмер, не оживе, і що минуло,
не вернеться.
К. То був мій наречений,
Протезілаю.
П. Що ж, я гекатомби
для тіні не пожалую, царівно,
коли її загодити чим треба.
К. А чим же ти мене загодиш, царю?

П. Я нареченій змовчу се питання,
а жінці відповім
(Іл. Ф.2. Од. зб. 786. Арк. 25–26).

⁹⁶ У чорновому автографі Ономай, відстоюючи своє право на Кассандру як звичаєву нагороду, згадував амазонк: «Були тут героїні-амазонки, / вони з нас надгород не вимагали» (Іл. Ф.2. Од. зб. 786. Арк. 26), але ця фраза не увійшла до остаточного варіанта, у якому апеляції до амазонок наявні в двох інших місцях тексту.

⁹⁷ ...то ще лежить у Зевса на колінах — як і в Гомера, так і в Лесі Українки цей фразеологічний зворот означає, що справа ще не вирішена, не варто поспішати з непередбачуваним, все залежить від ухвали пантеону олімпійських богів та, зокрема, його очільника Зевса.

⁹⁸ Попередня коротка репліка Кассандри має більш розгорнутий варіант у чорновому автографі, де він був викреслений:

...хвалу і дяку склала б,
але за себе я б його кляла,
так як тепер клену, даючи слово.

П. А слово все ж даєш?

К. Я мушу, царю.

П. Про те я не питаю, з мене досить,
коли ти скажеш: «Згода».

К. Згода, царю.

Так каже бранець, як питає ворог.

П. Я друг твого народу, ти побачиш.

К. Я не побачу. Коли є ще правда
в богів, то я тебе востанне бачу!

П. Як я загину, то загине й Троя.

К. (в пророчому нестямі).

Загине Троя і Пріам загине,
і все даремне, всі слова, всі жертви,
усі невітські муки... Нащо? нащо
мое карання, сей даремний біль?

П. Царівно, коли так ти серцем рвешся,

то заспокойся, я вертаю слово.

І справді ти мене востанне бачиш.

Ще до заходу сонця геть відійде
у Лідію усе лідійське військо.

- К. У Лідію?
П. Вже ж не куди, царівно.
Невже ти думала Протезілая
для Трої в оборонці залучити
речами згїрдними та ще й проклоном?
К. Протезілаю, я тобі казала,
що склала б щиро я хвалу і дяку
тобі за оборону, якби він
покинув вимагати в надгороду
мене...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 27-28).

99 Антея— інформація про дружину Деїфоба з таким іменем відсутня. Згідно з давньогрецьким епосом, після загибелі Паріса Деїфоб одружився на Єлені. Ім'я Антея (семантика— квітуча) мала дружина царя Прета; ним також називали Геру, Афродіту та інших богинь.

100 У чорновому автографі спочатку був інший варіант рядка: «...вона йому тепер незгїрша жінка...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 30).

101 Первісний варіант цього рядка в чорновому варіанті: «Хай гине Троя, коли мусить гинуть» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 30).

102 На цю репліку в чорновому автографі є відповідь Кассандри:

Не розумій і бійся, так найкраще.
Нащо тобі здалося розуміння?
Однаково загинеш. Гинь же осліп
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 31).

103 Астіанакс— син Гектора та Андромахи. За найпоширенішою версією, після взяття Трої завойовники його скинули з міської вежі.

104 Медуза— в давньогрецькій міфології одна з трьох сестер-горгон, перетворена Афіною у страховисько з жіночим обличчям, покрите лускою, з гострими кігтями, зміями на голові замість волосся. Достатньо було одного її погляду, щоб людина перетворилася на камінь.

105 ...фінікійка рабиня, / ота, що вміє змії замовляти— фінікійці— прадавній семітський народ, у його культурі важливе місце належить окультним знанням, магії, ворожінню.

106 Після цих слів у чорновому автографі первісно був інший варіант продовження діалогу Кассандри й Андромахи:

- К. Ні, ні, я тільки не така, як мрія [сон].
Вона облеслива, лагідна і покірна
і, хоч зрадлива, їй прощають зраду
за любі сни. Іди засни, як можеш.
Поклич там фінікіянку і ляж.
Поки ще сонце зайде, часу досить.
- А. [А по заході] тим часом
повернуться лідійці славні з бою
з [Протезілаєм] царем і з перемогою.
- К. Запевне,
у сні можливо все
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 32).

107 У чорновому варіанті початок частини був інший:

- ГЕЛЕН (входить). Ти хтіла бачити мене? Вітаю
Заручену сестрицю нашу любу.
- К. Ти радий так з моїх заручин, брате?
- Г. Авжеж я радий
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 32–33).

108 ...і добре знаєм, що пташки, й утрібки — Гелен переважно робив свої передбачення внаслідок спостереження за польотом та поведінкою птахів (орнітомантія), оцінкою стану їхніх внутрішніх органів (гаруспіція). Обидва види віщування були поширеними в Давній Греції і Римі. Тільки в І ст. до н. е. жерців-авгурів освічені римляни почали висміювати (звідси вислів «усміх авгура», яким позначали ошуканство).

109 Вуж — прадавній тотемний знак, його семантику пов'язують з покровительством, охороною, але також і корисливістю.

110 ...фрігійський розум... — у драматичній поемі цим словосполученням Гелен тричі підкреслює особливість свого мислення при самохарактеристиці. За Гомером, фрігійці були союзниками Трої під час вікопомної війни, фрігійське походження мала мати Гелена — Гекуба. Фрігійський розум слід розуміти як складний, неосяжний, химерний. Відомо, що фрігійські жерці мали репутацію заклинателів і магів.

111 Вішунська діадема — пов'язка на голову, яка вказувала на статус давньогрецького жерця. У першодруковій змінено написання слова — «діадема».

112 Патериця — жезл, знак влади віщунів у Давній Греції та авгурів у Римі; зокрема ним окреслювали певний локус в небі для пророцтва за допомогою птахів.

113 Перед наступним реченням у чорновому автографі викреслено рядки, які засвідчують впевненість Гелена у впливі на лідійців:

...осліпила б їх.
А потім ворожбою по пташках
я затуманив їх, а потім словом
повів, куди хотів усе те військо
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 35–36).

114 Бог-стріловержець — одне з маркувань Аполлона. Закріпилося ця назва, вірогідно, завдяки міфу, згідно з яким, допомагаючи троянцям у війні з ахейцями, Аполлон своїми стрілами поширював чуму у ворожому таборі.

115 ...лишну гекатомбу з білих / волів — в обрядах жертвоприношення Давньої Греції віл вважався сакральною твариною. Його забивали для Зевса, Діоніса, Деметри.

116 Рядок початково мав інший варіант, виправлений у чорновому автографі: «...тож перед Мойрою зігнувся і зломився, / бо в неї зброя» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 37).

117 Останнє речення з'явилося тільки у чистовому автографі.

118 У чорновому варіанті локус вказаний інший — «З царських палат...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 38).

119 ...гієратичною походою — характерною для жерців під час ритуальної ходи; її урочистість була засобом створення містичної атмосфери, що зумовлювала екстаз юрби. Данте у своїй творчості неодноразово вказував, що крок людини співмірний з ди-ханням і насичений думкою.

120 Перістіль — в давньогрецькій архітектурі — відкритий двір, оточений колонадою.

121 Перший варіант цього рядка в чорновому автографі — «Зевс напутив лишити Трою» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 38).

122 ...лиш кінь один стоїть на таборищі — міфічна велетенська споруда у вигляді коня, яку після відплиття кораблів супротивника троянці сприйняли за трофей; однак з її допомогою

ахейці підступно проникнули в Трою, що в результаті призвело до падіння міста.

123 Палладіон — сакральна статуя богині Паллади, у давньогрецькій міфології вважалася оберегом. За тогочасними версіями її скинув на землю Зевс. Тривалий час зберігалася в Трої, в спеціально призначеному для неї храмі, в ній вбачали запоруку неприступності міста. У першодруковій — «Палядіон».

124 Паллада — ім'я молодшої сестри богині Афін, яку вона випадково вбила ще в дитинстві. За іншою версією — епітет імені самої Афін. У першодруковій — «Палада».

125 Дотинки (діал.) — докори, дошкульні слова.

126 Перший варіант рядка в чорновому рукописі — «і кінно, й пішки. Признаку немає» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 38).

127 *Дурно не дає / дарунків ворог* — парафраза крилатого вислову «Боюся данайців навіть тоді, коли вони приносять дари», яку Вергілій приписує троянському жрецю Лаокоону. За давньогрецьким епосом, він першим попередив про небезпеку троянців; у числі інших противників прийняття в дарунок коня вказано також Кассандру. Щоб переконати громаду, Лаокоон навіть кинув у нього спис, від чого всередині забрязчала зброя воїнів. До цієї ж дії, використовуючи замість спису веретено, у Лесі Українки вдається Кассандра, але цей фрагмент залишено тільки в чорновому автографі.

128 *...сурма голос має...* — у Давній Греції сигнальним інструментом у військовій справі служила сальпінга, яку первісно робили з рогів тварин.

129 *Покарає Зевс...* — верховний Олімпієць мав репутацію справедливого бога, який карає за несправедливість і беззаконня. Недарма однією з його радниць була друга дружина Феміда, відома своєю неупередженістю і суворістю до кривдників.

130 Первісно в чорновому варіанті було написано слово «Вмовкніте» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 41).

131 Початковий варіант завершення речення в чорновому автографі — «...в міцних кайданах / за мурами високими» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 41).

132 *Я сам з Еллади* — у прадавній історії (до Троянської війни) топонім Еллада стосувався міста і області на півдні Фесалії. Сінон у творі Лесі Українки, вказуючи своє походження, показово відокремлюється від ахейців (одне з племен, на основі якого була утворена спільнота, названа етнонімом елліни).

133 У чорновому автографі речення мало продовження — «...кайдани ж се для нього зайва ганьба» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 41).

134 Гіена — тварина, описана Арістотелем схожою на вовка. В прадавніх міфах була оповита чутками про неймовірні властивості. Алгоритм нищості, бруду; асоціюється з поїданням мертвих.

135 У чорновому автографі після закликів Деїфоба власноручно вбити чужинця авторка спочатку хотіла підкреслити у відповіді розгубленість пророчиці: [Навіщо м] [Мені] [Убити?] (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 41).

136 ...я сирота, без матері, без батька... — у давньогрецькому епосі риторика Сінона була спрямована на те, щоб переконати троянців у мирних намірах ахейців та прийняти коня в дар. У Лесі Українки Сінон видає себе жертвою мстивих ахейців, своїми оповідками намагається розчулити Кассандру та інших троянців.

137 Далі в чорновому автографі йшов ще один рядок у репліці Кассандри: «В Елладі ти покинув наречену?». Відповіддю на це запитання починалася наступна ремарка Сінона: «Покинув, так, пророчице, покинув...» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 43).

138 Морський краєвид, який кликав Сінона в похід, у першій редакції монологу елліна був дещо розлогішим, в ньому домінував не чорний, а червоний колір — «як червонив захід гребнясті хвилі і як багряна хвиля набігала». Викреслено порівняння до «темних хвиль» — «мов люті гарпії крилами бились / З північним вітром» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 43).

139 Харон — перевізник померлих у потойбічний світ.

140 Вартові, яким Деїфоб визначає місце для сторожі, спочатку розрізнялися за віком, у чорновому варіанті окремі репліки належали таким персонажам, як «Молодий вояк», «Ст. вояк».

141 У першій редакції цього фрагмента Деїфоб детальніше пояснював свою роль на бенкеті як сина Пріама:

на бенкеті ладу не дасть наш батько,
він вже не добачає та образить
чию повагу, ділячи нерівно
і не по старшині [даючи] шматки даючи,
частуючи не по порядку мужів
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 46).

142 Самоусвідомлення Кассандрою власного безсилля у початковій редакції підкреслювало запитання до Деїфоба: «Що ж я, жінка/поражу в справі збройній?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 46).

143 Презирливий тон Деїфоба в діалозі з Кассандрою був більш виразним у первісній редакції. Авторка вилучила уривок:

Д. Бач, Кассандро,
як що до діла, ти згадала зараз
безсилля те жіноче, а як словом
зухвалим воювати — де і сила
береться в тебе, — справжня амазонка!
Як би Пентезілея так була
міцна на руку, як моя сестриця
на язичок, майстрі ахейські певне-б
не дожили [б] коня нам змайструвати.

К. Дай меча!

Д. Навіщо? може нитку перетяти?
так шити-прясти в храмі ж не подоба!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 46).

144 Після слова «узброєні» в чистовому автографі викреслено продовження «і в шоломах...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 103–104).

145 Далі в чистовому автографі викреслене одне речення з ремарки: «У храмі вхідні двері заслонені завісою, з-за неї часом чути голос Кассандри» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 103–104).

146 Гадес — у давньогрецькій міфології бог підземного царства, правитель мертвих, відомий також під іменем Аїд. Водночас це і назва цього царства.

147 У чорновому автографі далі йшов рядок — «скоріш на ті поля, де Гектор ходить» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 47).

148 У чорновому варіанті далі йшов рядок — «усі, від Деїфоба до Паріса» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 47).

149 ...навколо червоного фрігійського шличка... — головний убір стародавніх фрігійців; м'який заокруглений ковпак, зазвичай червоного кольору, що спадав на чоло. Традиційний атрибут Паріса, характерний для його образів в античному та європейському мистецтві. Фрігійська шапочка — поширений фалічний символ.

150 У чорновому варіанті Паріс у розмові зі сторожею більш показово демонстрував свою демократичність:

П. Чого-ж на-голодно й на-сухо?
Ст. 4-й. Такий наказ.

- П. Від кого?
- Ст. 1-й.   Та від брата
твого, царевичу, від Деїфоба.
- П. Ну, оттакої! адже сам він там
[вже не один фіал] серед гостей вино кружляє добре.
- Ст. 1-й. (З удаваною покірністю).
Царевич — инша річ, ми-ж люде прості (вояки),
либонь, теж инша річ. Не нам судити.
- П. (легкодумно). Ні, знаєте, мені вас, хлопці, шкода...
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 48).

151   Після слів Паріса «Ох, яка холодна ніч!» у чорновому варіанті мав місце такий вилучений фрагмент:

Ха-ха-ха! надумав, знаю!
(Киває пальцем на молодшого з сторожі)
Ходи сюди! що я тобі скажу...
Та ближче бо!
(той підходить близько, П. говорить йому на вухо.)
Іди лиш у палати,
там виклич Антідора ключаря,
скажи йому, щоб дав вина амфору
прамнійського (ще тихше) скажи, Кассандра [має] хоче
Палладі злити на вечірню жертву
[червоного вина!] Бігай-же хлопче!
(молодий вартовий іде з поспіхом)

Касс. Гей, чатуй, стороже!

П. Дай спокій, сестронько, я ж сам гляжу,
то я вже допильную, заспокойся,
гляди вже святощів, а я дам раду
ділам людським.

Касс. Парісе, стережись!

П. (нетерпляче махає рукою).

1-й с т. От як би ти, царевичу, дозволив,
то я приніс би флейту, сумно так
сидіти мовчки, щей заснути можна.

П. Ну, що ж, піди, та тільки не барися,
(1-й ст. виходить).

2-й ст. А я б кігару взяв, якби твій дозвіл.

П. Якби швиденько справивсь, то дозволю.

2-й с т. Я в дух. (вих.)

3 ст. Вино, царевичу, [хороша річ] се добре,
а все ж ним голоду не заглушити...

П. Ну, то піди, вівцю чи барана
там випроси (пошепки)
[на те, на що й] отак, як і вино.
(3-й ст. вих.)

1-й ВАРТОВИЙ. Холодна буде ніч — як зорі сяють!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 48–49).

152 Далі у чорновому варіанті йшла репліка Сінона, яка не була включена в остаточну редакцію:

А вже-ж нічого!
Нічого тут не станеться коневі,
поки сторожа вернеться.
(наміряється йти)
Ось я піду, скажу твоїй цариці,
що ти до неї прийдеш на вечерю, —
за добру звістку заслужу дарунок! (Іде)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 49).

153 Троянда — культова квітка у давніх греків, її присвячували богу любові Еросу і богині краси Афродіті. Пелюстками троянд всипали шлюбне ложе. Хвалу троянді складали античні поети (Гомер, Сафо).

154 У чорновому і чистовому автографах дещо відрізняються кпини Кассандри над уквітчаним виглядом Паріса, трояндами у його волоссі. Вилучено запитання пророчиці до брата: «Чим заслужив/ти сей вінець, а я оці колючки?» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 50).

155 У чистовому автографі перекреслено перший варіант цього рядка: «Що ти зробила, хоч з мечем в руках» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 111).

156 У чорновому автографі кілька варіантів має фрагмент діалогу про відсутність зброї у Паріса. Один із них був такий:

К. Де ти подів свого меча?
П. (збентежено, але уперто). Навіщо осоружний мені той меч?

В іншому варіанті Паріс постає озброєним:

- К. Меч буде зайвий... або не допоможе...
Мені ж він здасться. Дай, благаю, дай!
- П. Чудна ти, справді! Ну, бери, як хочеш.
(одв'язує від пояса меча і дає К.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 51).

Ймовірно, цей фрагмент викреслений через схожість зі сценою суду, коли Гелен подав жертвний меч Кассандрі.

¹⁵⁷ У збережених варіантах твору є великий фрагмент з розгалуженою сюжетною лінією, яка врешті призводить до розв'язки. Його розпочинає монолог Кассандри, яка намагається вкотре зрозуміти за допомогою богів своє призначення. Монолог плавно переходить у спроби Кассандри довести облудність подарунка троянців, однак її розгадка сутності Троянського коня видається надто прямолінійною, від такого розвитку подій письменниця відмовляється.

- К. Нема Кассандрі зброї. Тільки слово
тай [марна зброя] те в зневазі у погорді людській.
О, знали ви, боги, чим покарати!
Пророчий дар дали безсилій жінці!
Як-би [могла я] вміла збройною рукою
все доказати, що казати мушу,
не та була-б ціна й повага слову,
проклятому від заздрісних богів,
не встояв-би й проклон той проти зброї.
Але тепер, хоч би всі люде раптом
моїм словам діймати віри стали,
[немає чести, щоби їм казати: Борітесь!]
І як я смію їм казати «борітесь»,
коли сама для боротьби як мертва?
руку опускати безсило...
Самій-же прями вонув в гінкею,
або [співати храмову] сидіти в затишному храмі
[у хаті або в храмі] під захистом святині.
Так низько, так ганебно все зложилось...
Ох, Мойро! де є край твоїй нарузі?
(Складає руки з благанням Палладіона)

О, Палладо!
Хоч не була до мене ти ласкава,
та я тебе, змисленниця, люблю
над всіх богів. Палладо, вчуй!

Безумная Кассандра

у Розуму небесного благає:
дай зброю сильну слабким рукам
і відбери на віки віще слово,
або звели устам сим заніміти!
(Стоїть хвилину задумана, далі починає шукати
в храмі поміж жертовним начинням).
Десь був жертовний меч... де він?..
[А, знаю] напевне взяли на бенкет, різати ягниці,
богам на жертву, людям на наїдок...
Ну, що ж тут є? (перебирає начиння)

Фіали, чаші, коші...

уламки з патериць... вінки засохлі...
(шукаючи, зачепила н'ед. Палл. він захитався, із рук
стат. упало веретено.)
а се що? (здіймає якусь [дерев'яну] мідяну палочку)
се?.. вже знаю! Веретено! Ось відповідь, що з рук
у статуї недавно увірвалось.
Так от твоя відповідь на благання,
Палладо горда: спис держиш сама,
Кассандрі-ж кинула на посміх — веретено!
Бери ж його назад!
(кидає, під н'едестал Палладіона веретено).

Ні, я візьму,

Нехай-же буде хоч така зброя.
Воно загострене. Тонке та гостре,
[мовляв Гелен] серед людей такий фрїгійський розум.
Нехай же твій Палладіон загине,
так, як осміяна Кассандра у неславі.
Нехай би так загинув весь... (чрзб.)
Покинути сей храм? Ні, незрадлива
Кассандра до загину. Рушу з місця
тоді, як рушить ся камінна постать.
Тай що ж? Куди піду? Нема притулку...
(схиляється в знесиллі на н'едестал)

(Виходить з храму, обережно, оглядаючись, підходить до коня, оглядає його з усіх боків і, знайшовши шпарку, втикає веретено туди і міцно б'є патерицею по ньому. З середини коня чути глухий брязкіт і якийсь здавлений гук, немов стриманий стогін. Касс. наміряється ще вдарити, але збоку надходить вартівник з амфорою вина. Він трохи напідпитку, але ще досить твердий на ході і певний в рухах. Він кидається до Касс. і хапає її за ту руку, де веретено.)

ВАРТ. Ти що тут робиш?

КАСС. Я? коня вартую.

ВАРТ. Царівно, годі жартів, бо нарешті не подивлюсь на те, що ти царівна, і кепсько буде!

К. Ти дивись сюди!
се ж кров на веретені!

В. Оттакої!
яка там кров? Се ж я вино пролив,
хапаючи тебе.

К. (показуючи на коня)
То й там вино?

В. А вже ж вино і там, і під конем,
даремне тільки божий дар марную...
Е, так не буде діла. Ось ходи,
ходи до храму...

(тягне К. до храму, вона пручається, одбиваючись патерицею)

2-й ВАРТОВИЙ (надходить, несучи м'ясо) що се тут?

1-й В. А ну, лиш,
ходи та поможи мені завести
віщунку до тренога.

2-й В. На що?

1-й. Як то? нам сказано, щоб вартувати коня,
а тут вона все ходить коло нього,
карбує веретеном. А недавно ж
хотіла запалити. Тож від неї
найбільше треба стерігти.

2 В. То правда.

(Захожуються і розкладають багаття, ділять
мечами [язгницю] м'ясо на частки, надівають на спис
і печуть, обертаючи над вогнем, мов на рожні.)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 787. С. 9–15).

158 На полях Асфоделонських... — Асфоделева лука — міфічний топос в Аїді, на якому квітне асфодель. У цьому місці вічно й безцільно блукають тіні померлих.

159 ...на долині Єлісейській... — в античній міфології частина по-тойбічного світу (Елізіум), де панує вічна весна. Там обрані герої проводять дні без журби і турбот.

160 Стікс — одна з п'яти річок Аїду, втілення жаху. Вода Стіксу вважалася отруйною. Через неї Харон перевозив душі покійників.

161 Лета — річка забуття в підземному царстві Аїду, її води стирають пам'ять про минуле.

162 Персефона — викрадена Аїдом дочка Деметри та Зевса, що стала його дружиною.

163 Первісний варіант цього рядка в чистовому автографі — «не чутно піснів» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 113).

164 Кокіт — одна з річок Аїду («ріка плачу»); її основна прикмета — крижаний холод.

165 Антістрофа — в давньогрецькій поезії середня частина строфічної будови хорових пісень (строфа-антістрофа-епод), призначена для колективного виконання.

166 Батувати — різати великими шматками.

167 Левкотея — це жіноче ім'я згадується у «Кассандрі» тричі. Зокрема під час суду в захисній промові Сінон говорить про кохану Левкотею, насправді ж використовує пісенний архетип люблячої дівчини-красуні для обману пророциці.

168 Речитатив — рід вокальної музики, що наближається до звичайного мовлення.

169 Гефест — бог кузні і ремесел, до якого зверталися з проханням втихомирити руйнівні сили вулкана. У контексті пісні сторожі з вулканом асоціюється жіноча схильність до зради.

170 У чорновому варіанті більшою була кількість реплік флейтиста і кітариста, які в остаточному варіанті вилучено:

Фл. Я не хочу спати...

Кіт. Тай я не хочу...

а холодна ніч...

(Наступає на неї з мечем, б'є плазом по руках,
веретено випадає)
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 55–56).

174 Устяж — один за одним, як запрягають коней, волів тощо.

175 Заметня (діал.) — метушня.

176 Далі в чистовому автографі викреслено два рядки: «Так жаль тобі подати нам те слово [те сказати] / що так при щасті гойно роздавала?» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 122).

177 Далі в чорновому варіанті йшов уривок, вилучений в остаточній редакції:

Вітайте, Еллінки, нову царицю,
для Андромахи кращий пес живий,
ніж мертвий лев...

Андр. Мовчи! [Уб'ю тебе!] Шалена!

Касс. В Астіанаксовій колисці тепло
дитині елліна. Ти, Андромахо,
щаслива мати.

(Андр. в німій лютости одкидається на груди до
Поліксени і тремтить.)

ПОЛІКСЕНА. Схаменись, Кассандро!

Де в тебе серце? Що се ти говориш?

Касс. (раптом з лагідною, тихою ніжністю).

Я не про тебе говорю, сестричко,
ти — наречена, знаю се давно.

Ти зрадити не можеш, бідна пташко!

Сховай голівку під крильце й мовчи...

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 59).

178 У чорновому автографі спочатку було використано слово «хороми» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 60).

179 ...у Дельфах волю божу провіщає — храм Аполлона в Дельфах — центр пророцтва мікенського часу; до його провидців масово зверталось місцеве населення. Сам храм, як і його головного жреця, називали Дельфійським оракулом.

180 Рядок у чистовому автографі написаний над викресленим — «я могу быть спокойна» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 785+20. С. 131).

181 Первісний варіант звертання в чорновому варіанті — «Кассандро» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 786. Арк. 61).

182 Перун — грім, блискавка.

АЙША ТА МОХАММЕД

Вперше надруковано в журналі «Дзвін» (1913. № 1. С. 6–8). У першому друку відсутнє авторське визначення жанру, пропущено кілька рядків.

У відділі рукописів Інституту літератури НАН України зберігається чистовий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 772), а також підготовлений К. Квіткою список твору (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 16). Список передав в Україну з Болгарії, м. Варни, доктор М. Бредихін, який у супровідному листі від 08.І.1946 писав: «В 1912 или 1913 году я с покойной женой были в Египте, городе Халуане, где жена лечилась от тяжелой болезни почек. Там же лечилась и Лариса Квитко, с которой мы очень подружились. Как знак дружбы, Леся Украинка подарила нам манускрипт своего произведения, который я прошу передать по назначению для сохранения» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 16). Суттєвих відмінностей між чистовим автографом та списком не виявлено.

Звірено з першодруком. Подано за автографом зі збереженням авторської орфографії.

Діалог «Айша та Мохаммед» написаний у Криму, де Леся Українка мала нагоду студіювати культуру кримських татар, збагатити своє уявлення про реалії магометанського світу, що відображено в поезіях «Бахчисарай», «Бахчисарайська гробниця», «Східна мелодія» тощо. На думку Б. Якубського, сюжет діалогу, напевно, був підказаний поемою П. Куліша «Магомет і Хадиза» (1883). Фокус обох творів зосереджений на ставленні Магомета до першої дружини, але конфлікт і пафосний спектр у діалозі Лесі Українки відрізняється. Попри винесення в назву твору імені Айші, розмова між двома персонажами ведеться навколо незримо присутньої Хадіджі.

Створення тексту відбувалось в Ялті, найвірогідніше в максимально стислий термін — всього за один день, вказаний у кінці автографа: 22 квітня 1907 р. Зважаючи на дату, доцільним є пошук генези драматичного діалогу «Айша та Мохаммед» в автобіографічній площині. Якраз тоді Леся Українка вирішувала питання про шлюб з молодшим за неї на 9 років К. Квіткою, з яким вона обвінчалася через три місяці (25.07.1907). Небезпідставно чеська дослідниця З. Генік-Березовська відносить діалог «Айша та Мохаммед» до творів, у яких авторка «демонструє власне розуміння кохання», що в інших її драмах зазвичай підпорядковується

суспільним пристрастям (Геник-Березовська З. Грані культур. Бароко. Романтизм. Модернізм. Київ, 2000. С.218.). За сюжетом, улюбленицею серед дружин Мохаммеда стала юна красуня Айша, однак пророк повсякчас відчуває духовний зв'язок з покійною Хадіджею.

Певний час авторка не публікувала діалог «Айша та Мохаммед». У журнал «Дзвін» вона запропонувала його, оскільки ще раніше обіцяла надати новому часопису щось зі своїх творів. Однак стосунки у письменниці з «хитроумною» редакцією «Дзвону» не склались. У листі від 27.II(12.III).1913 Леся Українка писала матері: «Щодо уміщення моєї речі в “Дзвоні”, то ти маєш рацію, але ціла та історія з моїм співробітництвом там — то цілий комплекс того, що тій редакції подобається називати “хитрощами”, — се трудно “пером описати”, нехай вже колись розкажу» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 654). Після публікації твору авторка принципово наполягла, щоб її ім'я було зняте з поданого редакцією списку постійних співробітників журналу, на що вона не давала згоди.

Першою діалог Лесі Українки інсценізувала М. Старицька. Відомості про постановку Леся Українка отримала в Єгипті від матері. У відповіді вона зазначала: «Мені дуже приємно було довідатись, що моя “мініатюра” зограна була добре — значить таки можливо і на сцені ставити такі речі. Але цікаво було б довідатись, як прийняла публіка сю “пробу”. Догадуюсь, що не ворожо, коли артисти мають охоту і далі пробувати...» (Там само. С. 667). Однак авторка з прикрістю зауважила, що у пресі не було відгуку про прем'єру.

Після повернення до Києва Леся Українка мала нагоду бачити постановку драматичного діалогу М. Старицької (під назвою «Магомет і Айша») на вечорі, присвяченому вшануванню письменниці у клубі «Родина» 28.IV(10.V).1913. В анонсі цієї події, опублікованому в газеті «Рада», В. Чаговець дає першу високу оцінку літературного тексту Лесі Українки та спектаклю, що доводив сценічність доробку письменниці, у якій реципієнти тривалий час сумнівалися: «Твір написано сильно й розроблено глибоко, як взагалі може розробити тільки Леся Українка. Велике враження справляє він і при читанні, і, треба думати, ще більше зробить на сцені» (Твір Л. Українки на сцені. Рада, 1913. №101. С. 2).

183 Підзаголовок, наявний в автографі, відсутній у списку і першодрукові.

184 Мохаммед (570–632)— пророк, основоположник ісламу, однієї з найпоширеніших релігій світу; засновник перших громад мусульман; з його слів записано священну для мусульман книгу Коран. Політик, громадський діяч, державотворець. Життя Мохаммеда овіяне численними легендами.

185 Гарем— жіноча частина у будинках мусульман, в яку не допускаються сторонні. Мохаммед підтримав цю традицію, однак серед жінок-мусульманок було чимало політичних фігур свого часу. Кількість дружин Мохаммеда остаточно не визначена, проте вважалося, що Аллах, як виняток, дозволив йому необмежену кількість разів вступати в шлюб.

186 Айша— Айша Бінт абу Барк (ор. 612–678)— наймолодша дружина пророка Мохаммеда, донька його близького друга та соратника Абу Барка. Пристрасна прив'язаність чоловіка і високе становище батька в громаді дозволило Айші стати вельми впливовою серед мусульман, які називали її «Правдивою». Айшу вважають великою вченою ісламу свого часу.

187 У списку і першодрукові— «відкинувшись» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 16. С. 1; Дзвін. С. 6).

188 В автографі первісний варіант ремарки: «Мовчки дивиться на неї» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 772. Арк. 1).

189 У першодрукові пропущено слово «се» (Дзвін. С. 7).

190 Хадіджа— Хадіджа бінт Хувайлід бін Асад аль-Курайші (555–619)— згідно з повір'ям, Мохаммед побрався у 25-літньому віці з багатою 40-річною вдовою, він вів у неї торгові справи і зарекомендував себе сумлінним працівником. Незважаючи на те, що шлюб запропонувала сама вдова, майже чверть століття подружжя прожило в любові і злагоді. Мохаммед не брав собі інших дружин попри усталені звичаї, пізнав радість батьківства, позаяк Хадіджа народила йому чимало дітей. Вірна дружина морально і матеріально підтримала Мохаммеда, коли йому було даровано таємне знання з небес, що багатьом здавалось спочатку божевіллям. Мусульмани шанували Хадіджу як «матір вірних» і гірко оплакували її смерть.

191 У першодрукові пропущено слово «своє» (Дзвін. С. 7).

192 В автографі первісне «хоч першому» виправлено на «найпершому» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 772. Арк. 2).

193 В автографі первісне «Відколи», виправлено на «Як тільки» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 772. Арк. 3).

194 У першодруковій відсутній фрагмент:

твою красу, одразу се збагнув.

Айша.

І покохав мене?

МОХАММЕД.

Як тільки вглядів!

195 У першодруковій — «Кажі» (Дзвін. С. 8).

196 У першодруковій — «сусідки» (Дзвін. С. 8).

РУФІН І ПРИСЦІЛЛА

Уперше опубліковано в «Літературно-науковому вістнику» (1911 р. Т. 56. Кн. 10. С. 3–44; Кн. 11. С. 193–241). У журнальне видання не увійшла п'ята дія драми.

У відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України зберігаються: недатований чистовий рукопис, писаний Лесею Українкою, К. Квіткою та невідомим переписувачем (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802); чорновий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 803); підготовчі та бібліографічні матеріали, виписки іноземними мовами (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 804, 805); недатований повний список драми невідомою рукою (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 820). Драму подано за чистовим рукописом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802), втрачені сторінки долучено з чорнового автографа (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 803).

Первісна назва задуманого твору — «Великі роздоріжжя»; у ньому драма «Руфін і Прісцілла» мала стати однією з частин дилогії. У творі розгорнено сюжет із ранньохристиянської історії II століття, найімовірніше 180-х років, з часів запеклих релігійних дискусій та еретичних протестних рухів.

Передумовою написання драми «Руфін і Прісцілла» слід вважати повсякчасне тяжіння Лесі Українки до вивчення історії раннього християнства. За свідченням К. Квітки, восени 1906 р. письменниця ознайомилася з кількома книжками німецькою мовою, які спонукали її до грандіозної творчої ідеї. Втім, підготовчий етап до реалізації задуму був значно тривалішим,

а спектр літератури, що дозволив авторці отримати максимум інформації про історичну добу, набагато ширший. Про необхідність звернення до наукових джерел з приводу написання драматичної поеми «Руфін і Прісцілла» Леся Українка неодноразово зазначала у своїх листах. Приміром, у листі до Б. Грінченка вона наголошувала, що навіть на завершальному етапі продовжує скрупульозне вивчення історичних матеріалів: «Ся річ (“Руфін і Прісцілла” — *Ред.*) вимагає чимало роботи і навіть читання всяких “джерел”, — хоч се і не вважається для беллетриста обов’язковим, але я відношусь до сеї своєї речі дуже серйозно і хотіла б ужити всеї сили, щоб зробити її чимсь людським» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 340). Важливим документом творчої історії тексту слід вважати також список літератури французькою мовою та латиною, збережений в архіві письменниці (Ф. 2. Од. зб. 805). Її, зокрема, цікавили Діяння мучеників та їх вивчення, у списку названо такі джерела, як Ruinart, «Acta primorum martyrum sincera et selecta» (1698);^I Le Bland (Edmond), «Les actes des martyrs, supplément des Acta sincera de dom Ruinart» (extract de Mémoires de L’Académie des Inscription et Belles Lettres, t. XXX, 2e partie);^{II} Willems, «Le droit public romain»^{III} (з уточненням потрібних фрагментів). Навіть уже відправивши твір для публікації, Леся Українка продовжувала шукати для консультації фахівця «по римському карному праву» зі знанням української мови. Окрім того, просила допомоги в М. Грушевського: «З погляду історико-юридичного важно переглянути: першу й остатню сцени 1-ї дії, остатні дві сторінки 2-ї, перші 2–3 стор[інки] 3-ї, першу сцену 4-ї дії і всю 5 дію» (Там само. С. 478).

Найвірогідніше цілеспрямована підготовка до написання «Руфіна і Прісцілли» розпочалась 1905 р. На початку 1906 р. у листі до А. Кримського письменниця, розповідаючи про історію

---

^I Збірник «Діяння перших мучеників за вибраними свідченнями», написаний латиною, належить Т. Рюінару (1657–1709), французькому ченцю-бенедиктинцю, учневі відомого історика і палеографа Ж. Мабільона.

^{II} Додаток до вище вказаної праці, опублікований в періодичному науковому виданні. Автор — Е. Ле Блан (1818–1897), вчений-археолог, директор французької школи в Римі, член Академії написів і красеного письменства.

^{III} П’єр Віллемс Гарем (1840–1898) — нідерландський філолог, історик Стародавнього Риму. Автор книги «Римське державне право, або політичні інститути Риму» (1884). Книга написана французькою мовою, неодноразово була перевидана та перекладена різними європейськими мовами.

створення драматичної поеми «В катакомбах», зізнається, що вона стала для неї «несподіваним» наслідком серйозної наукової роботи, що проводилась з іншою метою: «Краще сказати, я робила сі студії не для сеї поеми (для чогось зовсім иншого)...» (Там само. С. 268). Слушно вважати, що йшлося про підготовку до втілення задуму драми «Руфін і Прісцілла», який на ту пору ще не був конкретизований. У березні 1906 р. у листі до О. Кобилянської Леся Українка писала, що одночасно працює над низкою творів: «І чи хтось знає, що хтось має 5 напочатих поем і 3 нескінчені повістки і ніяк ладу їм не дійде?» (Там само. С. 274). Цілком можливо, що серед них уже тоді була «напочатою» драма «Руфін і Прісцілла».

Упродовж початкового інтенсивного періоду роботи над драмою вже наприкінці 1906 р., як вказує К. Квітка, була написана практично її половина. Після певної перерви, використаної, зокрема, для уточнення історичних відомостей, 1907 р. творчий процес було відновлено. Життєві обставини внесли свої корективи у робочий ритм письменниці: спочатку вона взяла на себе клопоти з лікуванням на південному побережжі Криму К. Квітки; після вінчання певний час подружжя зупинилось задля оздоровлення в Балаклаві, де Леся Українка знову взялася за роботу над драмою. У листі до матері з Балаклави від 10(23).IX.1907 Леся Українка повідомляє, що працює над текстом «Руфіна і Прісцілли», хоча чомусь називає драму «сей рік початою». Мабуть, певним імпульсом до завершення твору стало зростання «осаждаючих» авторку «просьб від усяких редакторів збірників» (Там само. С. 342). Відомо, що серед них була і пропозиція від Б. Грінченка опублікувати поезії в альманасі «Досвітні огні. Збірка поезій і прози до читання і декламації». Письменниця зробила припущення, що видавців могла б зацікавити і її віршована драма «Руфін і Прісцілла», та навіть вказує орієнтовно, що планує її завершити до кінця 1907 р., а, можливо, і швидше: «Якби вдалося мені викінчити призначену для Вас драму раніше декабрю, то, звісно, я й прислала б Вам її не гаючись... але ж таки “вище чуба не підскочиш”, через те і не буду обіцяти» (Там само. С. 341). Однак робота затягнулась на значно довший період, зокрема через проблеми зі здоров'ям. Майже через півроку, 08(21).II.1908, письменниця констатує в листі до Б. і М. Грінченків: «Тих речей, що я в Балаклаві кінчала, я таки й досі, сказати правду, не докінчила, бо мені після переїзду в Ялту було таки довший час дуже сутужно (либонь, клопоти з урядженням пошкодили) — отож я і до Вас

не могла тоді сама написати — а тепер бувають часом довші просвітки, тоді пишу, що можу» (Там само. С. 372). «Мінімальна» працездатність Лесі Українки у першій половині 1908 р. стала наслідком виявлення у неї нового рецидиву туберкульозу, відтак виникла потреба виїхати в Берлін для консультації (квітень 1908 р.). Значно просунулася драма в серпні 1908 р. Свій триб життя в курортній Ялті Леся Українка описувала М. Кривинюкові у листі від 14(27).VIII.1908: «Не ходжу нікуди, лежу в кріслі на веранді (вона в нас велика і захисна) і потроху беруся знов до писання драми з християнського життя...» (Там само. С. 390). У серпні авторка закінчила IV дію і визначила найближчі плани — «треба ще епілога написати і буде кінець» (Там само. С. 390). Намір завершити драму «Епілогом» свідчить, що початково Леся Українка хотіла використати формат, який був апробований нею в драматичній поемі «Кассандра». Але згодом запланований «Епілог» розрісся в цілу дію. Очевидно, робота над фіналом у Лесі Українки, як їй було притаманно, виявилася напруженою і вкрай стрімкою. Буквально через тиждень після окреслених М. Кривинюкові планів чорновий автограф було завершено. Відразу ж Леся Українка взялася за авторедагування тексту, про що сповіщає сестру Ольгу: «Дописала я свою величезну драму “Руфін і Прісцілла” і дуже з того рада, бо чогось мене все страх брав, що я її не кончу через щонебудь (се ж я перед Берліном про неї сокрушалась). Тепер виправляю її, вигладжую і буду лагодити до друку» (Там само. С. 400). Письменницю турбувало, що близький переїзд на Кавказ, де знайшов службу К. Квітка, та адаптація до нового місця негативно вплине на її творчу продуктивність, тому хотіла якнайшвидше зробити в тексті необхідні виправлення. Деякі зміни авторка, вірогідно, надиктовувала К. Квітці. Однак робота над рукописом та переписуванням тексту тривала і в Грузії. О. Косач-Кривинюк вважає, що остаточно драма «Руфін і Прісцілла» була закінчена на початку 1909 р. в Телаві (Косач-Кривинюк О. *Леся Українка. Хронологія життя і творчості*. С. 834). Безсумнівно, деякі штрихи до твору було додано пізніше.

На завершальному етапі написання «Руфіна і Прісцілли» Леся Українка почала перейматися публікацією твору. Особливо її хвилював брак видавництв, які би взяли за друк великого за обсягом тексту: «Тільки хто її прийме таку довжезну?» (Леся Українка. *Листи: 1903–1913*. С. 400). Своїми побоюваннями влітку 1909 р. вона

ділиться з подружжям Грінченків: «...в “Вістнику” — хвалиться — “залежи”, от і жде воно слушного часу, бо де инде довгої речі не можна примістити, а сама видавати я не вмію, та воно і трудно з такої далечи, як оцей Телав» (Там само. С. 443). Однак після виходу в світ драматичної поеми «У пущі» в журналі «Літературно-науковий вістник» (1910 р. Кн. III та IV) Леся Українка наважується продовжити з ним співпрацю, не зважаючи на чергу в редакції, яка гальмувала оприлюднення написаного твору, що засмучувало письменницю. Остання авторська коректура була здійснена в Єгипті, про що дізнаємось з листа до Н. Кибальчич від 11 (24).IV.1910: «...оце викінчую (властиве, виглажую) торік дописану драму з перш[их] в[ікі]в християнства “Руфін і Прісцілла”. Виправляю перше я, а потім уже будуть редактори переправляти — “не амінь і не Господи помилуй”, як той піп, що “розсвячував” мирянинові хату.....» (Там само. С. 476–477). Маючи досвід редакторського втручання у її тексти, що були раніше опубліковані в цьому виданні («Кассандра», «У пущі»), Леся Українка без особливого оптимізму очікувала «редакторської ферули». Згідно з епістолярними відомостями, рукопис драми «Руфін і Прісцілла» безпосередньо до редактора ЛНВ М. Грушевського Леся Українка відправила 11 (24) травня 1910 р. У супровідному листі авторка висловлює своє занепокоєння щодо долі твору в умовах жорсткої цензури, турбується, щоб її недогляди були вчасно виправлені в редакції, висловлює готовність доопрацювати драму: «Ніяково мені так хутко по видрукуванню моєї чималої драматичної поеми посилати Вам оцю свою “драмищу”, однак мушу се зробити. Посилаю саме тепер через те, що боюся, коли б вона — в разі, якби її везти на Україну — не дісталася в руки “иностраний цензури”, а звідти ще й до “духовной цензури” (за сюжет з першо-християнських часів), а там їй легко міг би бути “амінь”. По новому курсові щодо “инородцев” усього можна сподіватися. Може, се я вже й в іпохондрію вдаюся, але хворій людині се простимо. Навряд чи я ще коли напишу таку велику (що до обему) річ, бо сила моя не вертається, а ще падає, навіть переписати вдруге цю саму я вже не спроможна, в тих же сторонах, де я мешкати мушу тепера, навіть переписувач з українського навдивовижу хіба трапиться. Сим, між иншим, поясняється і те, що “Руфіна і Прісціллу” переписано не так добре, як би я хотіла. Хоча працювала я над сим твором багато й інтенсивно, а все ж може я ще попрошу Вас колись (напр[иклад], восени, як буду знов у Єгипті)

переслати її мені назад для нових remaniements»¹ (Там само. С. 477–478). Леся Українка завбачливо відправляє свій твір М. Грушевському перед від'їздом з Єгипту, маючи намір після повернення до Києва зустрітися з редактором.

Поради та зауваження щодо драми М. Грушевський написав авторці у двох листах, на які вона відповіла з Кутаїсі, з певною затримкою. Самопочуття Лесі Українки ставало гіршим, і вона дійшла висновку, що не зможе, як планувала, активно включитися в редагування тексту. Низку компромісів вона сформулювала таким чином: «Як можна друкувати так, як єсть, то прошу. Щодо змін: I і II акти ніяк не можна злучити в один без порушення сцен[ічного] пляну, тому не сполучуйте, але I акт можна скоротити, обірвавши діяльог з префектом, ледве він скаже, що був у Секста і бачив Крусту, а тоді одразу дати сцену з жінкою, що розшукує свою дитину; зробіть се, будьте ласкаві, самі (не дурчаючи іншому), там побачите, на якій строфі можна зробити сю купюру. V акт не друкуйте і віддайте його Кривинюкові на схов, може колись той акт на щось мені придасться. Тепер кінчіть на IV-му, отже драма буде в 4-х діях. Коли нема грубих промахів історичних, то вже може друкуйте без змін (крім згаданих двох великих) <...> Fiat voluntas Dei^{II} над моїми святими і грішними героями, а я вже їм не поможу» (Там само. С. 488).

У березні 1911 р., очікуючи опублікований у ЛНВ твір, Леся Українка продовжує шкодувати, що його свого часу не переглянув учений, який добре знається на римській історії і праві. Журнали з друком вона змогла отримати аж навесні 1912 р.; якість публікації твору оцінила критично. У листі до матері письменниця ділиться найпершим враженням: «Розуміється, “огорчили” мене помилки — цілі стрічки пропущені!» (Там само. С. 583). Недовolenня викликала в неї і затримка належного за публікацію «Руфіна і Прісцілли» гонорару.

Леся Українка не полишала надії, що вона таки повернеться до тексту і опублікує без мовних хиб його повніший варіант. Найближчою перспективою деякий час вона вважала друк «Руфіна і Прісцілли» у Львівському виданні «Літературно-наукового вістника» (у 1907–1914 рр. часопис виходив у 2-х виданнях — київському та львівському). Але відповідь Ю. Сірого дала їй зрозуміти, що

^I Переробок, змін (франц.)

^{II} Хай буде Божа воля (лат.)

цензурні скорочення там також будуть враховані. Заради далекої перспективи Леся Українка вирішила знайти надійний «схов» для рукопису. Спочатку йшлося про родинний архів, який уклдала сестра. Письменниця попросила про послугу О. Косач-Кривинюк, яка збиралась потрапити до редакції ЛНВ: «...забери “Руфіна і Прісціллу” (рукопис) і прилучи до того архіва, що є в Кам'янці; колись може сей рукопис буде потрібний, як буде нагода видати сю річ з непопсованим текстом...» (Там само. С. 554). В останній рік життя частину рукописів твору Леся Українка передала в Бібліотеку наукового товариства імені Шевченка, про що свідчить лист від 26.III(08.IV).1913 р. У ньому вона писала: «Довідавшись від д[обродія] Євшана, що товариство приймає часом на схов від українських авторів їх рукописи, одважуюся вдатися з проханням, щоб шановний Заряд не відмовив прийняти і мої рукописи в депозит з тим, щоб я або той, кому я те доручу, міг їх одержати назад в разі потреби. Рукописи і спис їх посилаю на руки д[обродія] Євшана, що був ласкав узяти на себе полагоження сеї справи» (Там само. С. 668). Прохання письменниці М. Євшан виконав: на звороті листа Лесі Українки залишився напис іншою рукою, в якому серед списку отриманих текстів першими названо: «III і IV розд[іли] драми “Руфін і Прісцілла”. Виключені місця, виписки і матеріали, належні до тої-ж драми» (Там само. С. 668). За твердженням Б. Якубського, який спирається на «Хроніку Наукового Т-ва ім. Шевченка у Львові» (Ч. 63–64. С. 71, 72, 76), рукопис драми Лесі Українки був знищений разом з іншими в 1915 р., коли російське військо громило приміщення Наукового Товариства. Однак якщо не всі, то деякі матеріали в установі були збережені (про що свідчать штампи Бібліотеки наукового товариства імені Шевченка на окремих сторінках рукопису, включно з титульними) і стали в нагоді при підготовці зібрання творів Лесі Українки у 20-х рр. ХХ ст.

Промовистим є зізнання Лесі Українки про значення для неї самої її недооціненої сучасниками роботи. У листі до сестри Ольги від 5(18).X.1912 вона зазначає: «Мені здавалось, що я не смію вмерти, не скінчивши “Руфіна і Прісціллу”...» (Там само. С. 613). Про особливе ставлення авторки до цього тексту говорять і її зізнання в листі до М. Грушевського: «Ся драма дуже лежить мені на серці і хотілось би випустити її в світ без грубих промахів» (Там само. С. 478). Відповідно гірким і болісним було усвідомлення письменницею того факту, що у світ її твір вийшов

з численними купюрами, невмотивованими змінами, похибками. Показовими з цього приводу є рядки з листа Лесі Українки до матері від 10.I(28.XII).1913: «Невідомо, що тяжче, чи підписувати ініціалами, чи підписувати своїм повним іменням річ свідомо скалічену, як трапилося з “Руфіном і Прісціллою”. Там автор сам калічив (і з яким болем!), сам і підписатися мусів...» (Там само. С. 631–632). Сліди цього «калічення», вимушеного насамперед цензурними табу, мають місце у збережених рукописах у вигляді наклеєних тонких смужок паперу на, очевидно, заборонені фрагменти.

Леся Українка сподівалася на пильнішу читацьку й критичну увагу до цього тексту. Відгуків було порівняно небагато. М. Євшан, пишучи огляд літературних новинок «Здобутки української літератури за 1911 рік», згадав «Руфіна й Прісціллу» шанобливо, але не захоплено: «Взагалі, треба сказати — твір гідний імені авторки, хоч не можна його зачислити до найкращих з-поміж її творів. Авторка звернула тут головну увагу більше на унагляднення конфлікту поміж двома світоглядами чи світами: старим, римським, і новим, християнським; поминула таким чином, а радше поставила на другий план психіку дійових осіб. В результаті вийшов твір, інтересний більше з ідейного боку, як з артистичного; і тому чи не найбільше “книжковий” з усіх драм Лесі Українки. Тільки місцями акція неначе розпалюється, і маємо картини, повні драматичної сили, як-от в останніх двох діях, які відбуваються у в’язниці» (Євшан М. Критика. Літературознавство. Естетика. Київ: Основи, 1998. С. 278). В іншій статті Євшан проте чи не опонує собі самому, наголошуючи, що звернення до класичних тем, сюжетів та образів тільки й дає змогу письменниці знаходити імпульси для її історіософських творів, яким замало ґрунту в дисгармонійній невстояній і невідрефлексованій сучасності: «Тими колосальними образами вона думає, спричинює весь ефект своєї творчості. Вони їй потрібні, як вода рибі, — для віддиху. За ними віднаходить творець міт, якого не може йому дати сучасна література і життя, а без якого творчість всяка й єсть тільки “літературою”, а не мистецтвом» (Там само. С. 563).

Натомість М. Зеров пробував аналізувати не лише ідеологічні чи біографічні, але й психологічні колізії драми. У статті для VII тому «Творів» Лесі Українки, що вийшов 1930 р., Зеров розглянув перебіг стосунків між персонажами, їхню складну еволюцію: «Від ідейних колізій, з натяками на соціальний момент, перейдемо

до психологічної сторони драми. Разом з ідейним життям, що помалу, під впливом революційного християнства, відводить Руфіна від будь-якого прийняття сучасного Риму, в головних персонажах драми сильно підкреслено їх емоціональне життя. В тому, що ідейна сутичка Руфіна з екзальтованою, вкрай відданою новій вірі Прісціллою розв'язується саме так, а не інакше, відіграє роль і те ніжне почуття, яке в'яже подружжя між собою. Руфінові боляче стояти за порогом душі Прісцілли. Прісціллі так само тяжко відчувати внутрішню відчуженість чоловіка, бо живе людське почуття межи ними триває»; «Нарешті, любов допомагає Прісціллі зрозуміти, що Руфінові висказування та альтруїстичні вчинки в темниці — є якийсь інше обличчя тієї ж правди, якій служить вона, що внутрішнє роз'єднання межи ними полагоджується в якійсь вищій ідейній сфері» (Зеров М. Руфін і Прісцілла (До історії задуму і виконання) // Українське письменство. Київ: Видавництво Соломії Павличко «Основи», 2003. С. 877). Разом з тим дослідники драми 20–30-х рр. не гребували вульгарно-марксистськими констатаціями, повторенням штампів, хоча К. Квітка після смерті письменниці застерігав науковців, що будуть студіювати «Руфіна і Прісціллу»: «...було б грубою помилкою думати, що вона описувала кого-небудь з натури», а тим більше міжпартійні стосунки (Квітка К. На роковини смерті Лесі Українки // Спогади про Лесю Українку. С. 237).

Філософську проблематику драми, складні релігійні колізії, історичні джерела тексту детально проаналізовано у монографії О. Забужко «Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій» (Уперше видано: Київ: Факт, 2014). Ще одним вагомим кроком у пізнанні твору стало видання книги «Апокриф. Чотири розмови про Лесю Українку» (Київ: Комора, 2020), у якій драматичні стосунки Лесі Українки з християнством вперше стали предметом професійного богословського аналізу Блаженнішого Святослава Шевчука, Предстоятеля УГКЦ, у діалозі з письменницею, авторкою проекту О. Забужко.

Прогностичність, неймовірна історична прозорливість Лесі Українки стала повніше проясненою лише в останні десятиліття, коли драма «Руфін і Прісцілла» викликала до себе пильний інтерес багатьох дослідників. Потрібен був увесь досвід новітніх гендерних релігієзнавчих студій при кінці XX — початку XXI ст., аби проінтерпретувати цей сюжет у непорівнянно ширших координатах, аніж це вдалося першим поціновувачам і видавцям

Лесі Українки. О. Забужко писала про прихований сюжет твору: «Єдиною оазою світла в цьому фатально песимістичному історичному пейзажі, своєрідним оборонним плацдармом, над яким ніщо світове не має влади, лишається ЛЮБОВ “ідеального подружжя”. Вони «до останку застаються духовно пошлюбленими за якимось іншим, не Христовим таїнством». «Саме ця своєрідна “любовна містерія” — історія протистояння ідеальних коханців історичному світові та їхнього сходження по щаблях “посвяти” (самопосвяти — “відмови від себе”, що водночас є і втаємниченням) до світу вічного, до смерті й загробного злиття в одну душу, “єдину, неподільну і щасливу” (це остання візія Прісцілли в темниці перед стратою!) — і складає внутрішній, укритий від “профанного” ока сюжет драми» (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій*. Київ: Комора, 2014. С. 203–204.) Для авторки, зокрема, дуже важлива проблема усталення ієрархічної підлеглості в християнстві від найраніших його часів, як і процеси занепаду аристократичної культури та загрози, що їх несе «рабський дух» нової релігії. Руфін і Прісцілла належать до тих численних її персонажів, які «ніколи не є переможці» (Петров В. *Драматична поема Лесі Українки «Кассандра» // Розвідки*. Київ: Темпора, 2013. Т. 2. С. 748). Протистояння історичному світові відбувається за логікою вищих цінностей. Інтерпретація персонажами цієї драми християнських цінностей накладається в читацькій свідомості на історію засвоєння ідей соціалізму й комунізму, всезагальної рівності упосліджених. Конфлікти християн та римських громадян викликають певні аналогії щодо стосунків і складних контроверсій між сучасниками авторки: з одного боку, речниками національної ідеї, а з іншого — прихильниками соціалізму й комунізму, апологетами марксистських лозунгів єдності всіх гнаних і голодних. На подібні збіжності й аналогії дослідники вказували не раз. Про це писав М. Зеров у статті для видання: *Леся Українка. Твори*. Т. 7. Київ: Книгоспілка, 1930. Він вважав, що конфлікт окреслений надто загально, тож слід мати на увазі і протистояння соціалістів та українських державників, і стосунки галичан та наддніпрянців. На аналогію християнства та соціалізму звернула увагу Н. Кузякіна у праці «*Леся Українка и Александр Блок*» (Київ: Радянський письменник, 1980). Наголошував цю тезу і В. Панченко, підготувавши перше окреме книжкове видання драми (*Леся Українка. Руфін і Прісцілла: драма у п'яти діях*. Київ: Либідь, 2011.)

Дослідники вже ґрунтовно простежили претексти та власне автобіографічні конотації сюжету «Руфіна й Прісцилли». Ймовірно, однією зі спонук до розгортання певних колізій стала життєва історія шанованого Лесею Українкою члена Старої Громади Миколи Ковалевського (1841–1897). Він сповідував мирні методи боротьби, пропагандистську діяльність, тоді як його дружина Марія Павлівна Воронцова (1849–1889) трималася радикального напрямку й визнавала правомірність революційного терору. Аби не наражати на небезпеку, вона розлучилася з чоловіком, донька зосталася з батьком. Згодом Микола Васильович допомагав дружині на засланні. М. Ковалевська отруїлася на каторзі на знак протесту проти поліційного свавілля. Трагічно склалася і доля її доньки Галини, близької приятельки Лесі Українки. Ще дівчинкою Лариса Косач співчувала своїй тітці О. Косач, ув'язненій і згодом засланий у Сибір за революційну діяльність. Їй було присвячено перший вірш Лесі Українки. На розробку колізій драми «Руфін і Прісцилла» могла мати вплив і так звана «ветровська історія» 1897 р., коли ув'язнена революціонерка М. Ветрова вчинила самоспалення у тюремній камері. В українських часописах тоді з'явилися некрологи й присвятні тексти на вшанування її пам'яті.

Імена головних героїв драми мають багато історичних конотацій. Зокрема, знаним є Руфін — християнський мученик, що постраждав під час гоніння імператора Декія та його наступника Валеріана (249–252). Руфін був обезголовлений за те, що виявив співчуття до Кодрата, який зазнав за віру страшних тортур. Також під іменем Руфін зайняв своє місце в історії перекладач праці Орігена «Про начала». Ще один Руфін на початку IV ст., відомий тим, що, прийнявши християнство і сан священника, залишався насправді поганином, отож намагався шкодити християнському рухові. Ці алюзії важливі для розуміння образу Руфіна у Лесі Українки (див. про це: Кочерга С. Культурософія Лесі Українки. Семіотичний аналіз текстів. Луцьк: Твердиня, 2010. С. 201).

Ім'я героїні змушує згадати послідовниць монтаніанства пророчиць Прісциллу та Максимілли (Максиміліану). Відома також проповідниця Прісцилла та її чоловік Акіла з середини I ст., які втекли з Риму та осіли у Коринфі, а потім в Ефесі. Апостол Павло високо цінував це подружжя, називаючи їх своїми співробітниками, що «голови свої за душу мою клали» (Рим. 16:3). Варто

зауважити, що в чотирьох із шести згадок про це подружжя на першому місці стоїть ім'я жінки. Це дає підстави А. Костенбергеру висловити припущення, що «Прісцілла була обернена раніше за свого чоловіка, можливо, вона привела Акілу до віри в Христа або вона відігравала більш значну роль в житті і діяльності Церкви, ніж її чоловік» (Köstenberger A. J. *Women in the Pauline Mission. The Gospel for the Nations*. 2000. P. 232). Прісцілла в драмі Лесі Українки виступає таким чином ідейною антагоністкою прихильниці монтаніанства.

Щодо типологічних збігів, інтертекстів чи впливів, то проблеми руйнування приватного, родинного світу в зіткненні з ідеологічними, релігійними, політичними концептами, уявленнями й переконаннями цікавили, зокрема, нову європейську драму та й загалом літературу рубежу століть. У світі, що стрімко модернізувався, враз захиталися усталені ієрархії. Одною з найважливіших змін став вихід жінки у публічний простір. Ймовірно, певний вплив на цю драму Лесі Українки мали п'єси Г. Ібсена, а також надзвичайно популярна трагедія Г. Зудермана «*Es lebe das Leben!*» («Хай живе життя!»).

Досі актуальними залишаються звертання науковців до текстологічних проблем «Руфіна і Прісцілли». Втручання цензури, вимоги редакції ЛНВ, усвідомлення постфактум допущених помилок на етапі переписування, одруківки та редакторські недогляди дають підстави стверджувати, що авторська воля у першодруковій була врахована лише частково. Важливий внесок в осмислення багатозначних смислів драми «Руфіна і Прісцілли» зробив М. Зеров, втім, у своїх коментарях до другого книгоспілчанського видання вчений визнав низку відкинутих сцен та фрагментів драми «блідими», інколи не зовсім умотивованими. З висоти часу художня цінність маргіналізованої частини тексту не викликає сумніву.

Завдяки збереженим рукописним матеріалам «друге життя» драма Лесі Українки отримала тільки в середині ХХ ст. Велику роль у поверненні до первісного варіанта рукопису зіграла праця М. Возняка «Свідомо скалічена драма Лесі Українки», у якій вперше було опубліковано, відповідно до чистового автографа, вилучені з тексту драми місця та фрагменти, що зазнали редакційного скорочення (*Літературно-критичний збірник*. Львів, 1951. С. 52–77). Вперше текст без суттєвих втрат, які мали місце і в книгоспілчанському виданні 20-х рр., був надрукований у другому

томі п'ятитомного видання творів Лесі Українки 1951 р. і відтоді набув статусу канонічного. Однак на сьогодні далеко не вичерпані всі текстологічні питання, пов'язані з авторською волею.

Творчу лабораторію авторки драми свого часу розкрив О. Ставицький. Дослідник визначив основну тенденцію авторського редагування тексту, що полягала в таких аспектах: «...вилученні окремих сцен, скороченні розтягнених монологів. Було усунуто також кілька персонажів, що не відігравали помітної ролі в розвитку дії драми» (Ставицький О. *Леся Українка: етапи творчого шляху*. Київ, 1970. С. 145). Тестаментарне значення найбільшого драматичного твору Лесі Українки зумовлює необхідність осмислення і його автокупюр. У примітках до 12-томного видання було додано лише кілька з низки уривків, що не увійшли до остаточного варіанта драми. Найбільш скрупульозний текстологічний аналіз драми здійснила Г. Гаджилова (див. монографію: *Проблематика раннього християнства у драмі Лесі Українки: становлення тексту в русі авторських художніх рішень*. Київ: Академперіодика, 2018).

Між чистовим рукописом та чорновим автографом драми «Руфін і Прісцилла» є істотні відмінності. Чистовий варіант (ЛЛ. Ф. 2. Од. зб. 802) складається з 328 сторінок та 17 додатків. Його супроводжує лист П. Єфремова від 17.II.1923, у якому йдеться про надання виготовлених копій автографа Лесі Українки (лист адресований, очевидно, редакторові книгспілчанського видання творів Лесі Українки Б. Якубському). Вірогідно, копії було надіслано з бібліотеки НТШ.

На першій сторінці першої дії білового рукопису назва твору вказана невідомою рукою, кількість дій виправлено на «4». Перші три сторінки, включно з дійовими особами, написано рукою Лесі Українки. Далі йде різнобій почерків; чорнило незмінно залишається чорним. Наявні авторські перекреслення таким же чорнилом, виправлення червоним олівцем; деякі дописки. Окремі рядки заклеєні смужками паперу, здебільшого жовтішого кольору, текст крізь яких ледве просвічується (однак переважно варіанти цих сторінок з первісним текстом збережені). Мабуть, таким чином на вимогу цензури та редакції *Леся Українка* змушена була усувати найгостріші фрагменти з критикою християнства. На окремих наліпках трапляється змінений текст, переважно більш лаконічний і спрощений. На останніх сторінках першої дії додано кілька варіантів окремих фрагментів. Рукопис другої дії складає

70 сторінок, значна частина його написана олівцем. Особливості, характерні для першої дії, в ньому зберігаються, однак рідше трапляються редакційні втручання, зроблені червоним олівцем. Скриптором третьої дії більшою мірою став К. Квітка. Почерком Лесі Українки написано перероблені місця та останні 16 сторінок тексту. У четвертій дії автографом є перші 16 сторінок, решта переписано К. Квіткою. Текст уривається на словах Прісцілли: «Та хіба ж усі/такі, як той клієнт, умом убогий?..». Дія *п'ята* написана в основному Лесею Українкою (дійові особи, перша ремарка, переважна частина тексту, за винятком сторінок 2–15).

Чорновий автограф (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 803) складається з окремих дій драми та додатків. Дія *перша* (без завершення) містить численні виправлення, перекреслення, дописки чорним та червоним чорнилом, олівцем, іноді дуже дрібним почерком. Розпочинається дія з первісної назви «Великі роздоріжжя. Драматична поема в двох образах. Образ перший. Руфін і Прісцілла», що свідчить про відмінність початкового задуму від його реалізації. Дія *друга* написана чорним чорнилом і частково олівцем, відрізняється від першої відносно меншою кількістю виправлень; у кінці наявні дописки червоним чорнилом. На останній сторінці другої дії відразу починається довгою ремаркою *третьа* дія, яка містить велику кількість викреслень, виправлень, а також кілька дописок на берегах. *Четверта* дія включає великий фрагмент, написаний акуратним почерком, характерним для її білового варіанта. Є підстави для припущення, що уривок в останній момент був вилучений з чистового варіанта. Дія *п'ята* написана Лесею Українкою, в основному олівцем. У кінці рукопису вказані місце і дата завершення тексту — Ялта, 20.VIII/1908 р.

Од. зб. 804 у фонді Лесі Українки (ІЛ. Ф. 2) містить виключені фрагменти, виписки, матеріали. На одному з аркушів у правому нижньому кутку виокремлено в рамці крупним почерком NB: «Робертсон автор історії церкви». Йдеться про скрупульозну працю Дж. С. Робертсона (1813–1882) «Історія християнської церкви». Повніший список наукової літератури (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 805), що стосується епохи, відображеної в «Руфіні і Прісціллі», зроблений на двох сторінках олівцем (частково поданий вище).

Текст драми «Руфін і Прісцілла», переписаний невідомою рукою на 89 сторінках, є також важливим текстологічним джерелом (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 820). У ньому наявні чотири дії, список яких зроблено на розграфлених великих аркушах дрібним

почерком невідомого переписувача. Сюди ж додано текст п'ятої дії, написаний іншою рукою, на світлішому папері, синім чорнилом. До бібліотеки НТШ цей матеріал передала О. Косач-Кривинюк. Цілком ймовірно, що саме про ці копії йшлося в згадуваному листі П. Єфремова.

Безсумнівною є велика робота авторки над твором. У ньому наявні чимало сторінок, які репрезентують багаточаровий текст, що дає уявлення про динаміку авторських творчих інтенцій. Інколи поверх одного тексту написано фрагменти з інших дій. Перша дія драми, у якій репрезентовано основні світоглядні вектори персонажів, потребувала особливо ретельного авторського редагування. До її тексту Леся Українка поверталася упродовж двох років, намагаючись вдосконалити окремі фрагменти, зробити більш логічною композицію, задля чого неодноразово було змінено розташування окремих частин. Помітні трансформації тотожного характеру відбувалися при становленні тексту другої і п'ятої дії. Усічення написаного іноді відбувалось у вигляді вирізок, додавання клаптиків окремих аркушів, які увиразнюють остаточне рішення письменниці. Зазнала певних змін персонасфера драми: окремі імена героїв мають кілька варіантів, деяких персонажів знято повністю (див. примітки). У цьому виданні подано низку уривків, які не увійшли до остаточної редакції, але посідають важливе місце у чорновому рукописі; вони засвідчують особливості творчого процесу, етапи народження тексту, горизонти задуму якого були напрочуд масштабні.

За життя Лесі Українки твір був заборонений цензурою для інсценізації на підставі висновків цензора, у яких зазначено: «Ввиду того, что в этой пьесе изображена борьба христианского миросозерцания с языческим, причем затрагивается и обсуждается и самая суть христианского учения... считаю пьесу для представления неудобной» (див.: Леся Українка. Публіцистика. Прозові твори. Листи. Статті. Дослідження. Спогади. Київ: АН УРСР. 1956. Т. 2. С. 482). Драма «Руфін і Прісцилла» дочекалася постановки мало не через сто років після появи. Вона йде на сцені Дніпровського молодіжного театру «Вірино!» (2001, реж. В. Петренко). До неї неодноразово звертався у своїх експериментах харківський театр «Post Scriptum» (реж. С. та М. Пасічники).

197 У першодруковій ім'я персонажа подається в іншій транскрипції—Кай Летіцій.

198 Атріум (від лат. «чорний»—у давнину в середині атріуму було вогнище, від диму стіни і стеля його ставали закопчені, звідси і назва)—центральна частина давньоримського помешкання, внутрішній світловий двір, звідки існували виходи в усі інші помешкання. Крила атріуму з обох боків були місцем, де мешкали домашні боги (лари і пенати), там уміщали їхні зображення і маски пращурів. В епоху пізньої республіки атріум став одним із парадних приміщень римської оселі, доставши багате оздоблення.

199 Таблін—кабінет у давньоримському домі.

200 Перістіль—хатній дворик, оточений критою колонадою.

201 Імплювіум—басейн для дощової води, характерний для будинків у Греції та Римі.

202 У чорновому рукописі початок першої сценічної ремарки відрізняється від чистового варіанта:

«Господа патріція Руфіна і його жінки Прісцілли. Гарний атріум (дворик з ставочком посередині), оздоблений колоннадою і бюстами філософів, подекуди стоять ще п'єдестали—без статуй. Смеркання переходить в ніч. Руфін трівожно помагає по атріумі, часом виходить за браму і дивиться на дорогу, часом зіходить на сходи, що ведуть на гору у жіночі покої, і звідти дивиться в далечінь, далі сідає на мармурову скамницю межи бюстами Сократа і Платона і заломлює руки в трівожній нетерплячці. На брамі показується Прісцілла...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 1. Дія I).

203 Нументанський шлях—дорога до Номентума, античного міста, що знаходилося за 23 км від Рима. В імперські часи знамените своїми винами та віллами. Прісцілла порушує звичаї та ризикує самим життям, зважаючи на такі самотні нічні мандрівки містом і околицями. Руфін мусить пасивно чекати удома, поки його дружина наражається на небезпеки у публічному просторі. Тобто руйнується узвичаєне співвіднесення жінки в інтер'єрі та чоловіка в екстер'єрі. У цьому епізоді маємо очевидну зміну гендерних ролей персонажів. Схожі зміни й реверсії особливо притаманні усім переломним історичним епохам, і у своїй творчості Леся Українка звертає пильну увагу на найбільш яскраві й виразні моменти. Це, зокрема, часи утвердження християнства, коли нове вчення проголосило важливість цінностей, що традиційно вважалися жіночими чеснотами, як-от

любов, співчуття, милосердя, допомога слабким і упослідженим. Пізніша патристична ревізія залишила жінок, які відіграли велику роль в утвердженні нової релігії, — мироносиць, проповідниць, пророчиць, мучениць, фундаторок різноманітних церковних інституцій, — захованими від історії. Цікавить авторку в цьому контексті й досвід Великої французької революції, можна зокрема згадати драматичний діалог «Три хвилини», низку віршів. Листи вона часом підписувала криптонімом «НСЖ» (Наша Славна Жирондистка) або й називалася Шарлоттою Корде. Під час Великої французької революції розгортається дискурс прав людини, а його частиною стає обстоювання жіночої рівноправності. Серед найвідоміших текстів, що започаткували тоді емансипаційну теорію, були праці М. Волстонкрафт. Усі ці історичні аналогії підсвічували для Лесі Українки її власну епоху, цивілізаційну порубіжність і трагізм якої вона відчувала вповні. Роль жінок у революційному русі, їхні домагання не так рівності прав, як рівності обов'язків і відповідальності, справді не могли не викликати зіставлень з початками християнства чи французькою революцією.

204 Лиху полову спалить / Господь своїм вознем — алюзія на проповідь Івана Хрестителя: «У руці Своїй має Він віячку, і перечистить Свій тік: пшеницю свою Він збере до засіків, а полову попалить ув огні негасимім» (Мт. 3:12, тут і далі цитовано в пер. І. Огієнка).

205 Освічений юдей Савл (Павло) із Тарса (орієнтовно 3–4 рік — кін. 50-х років по Р. Х.) жорстоко переслідував християн. Але під час своєї подорожі до Дамаска Павло мав видіння Христа, після чого став невтомним апостолом християнства. Опівдні в дорозі його несподівано осяяло світло з небес. Він упав на землю і почув вишній голос: «Савле, Савле, чому ти мене переслідуєш?». На що Савло сказав: «Хто ти, Господи?». І почув відповідь: «Я Ісус, що його ти переслідуєш. Встань же та йди в місто і тобі скажуть, що маєш робити» (Дії 9:3–9). Здивованого й осліпленого Савла привели в Дамаск, де після зустрічі з учнем Христа Ананієм він прозрів. Павло став найвизначнішим місіонером, «апостолом народів» та одним із перших богословів християнства.

206 ...з листів сього тарсійського рубаки... — у місті Тарсі народився й виріс апостол Павло. Характеристика його полемічного стилю — «Адже в його листах, у кожному слові, / загонисту вояцьку вдачу видно: / він словом бив, немов вояк мечем, / дарма що про любов умів балакати» — у сучасників Лесі Українки мусила

викликати очевидні порівняння з тодішніми журнальними баталіями. С.Єфремову після публікації статті «В поисках новой красоты» вона закидала «бурсацький» стиль і опускатися до такого рівня дискусії не хотіла: «Багато видержки мене коштувало, щоб не впасти в сарказм і не почати й собі “язвить”, та я постаралась того не робити. Я хочу, щоб моя відповідь одбивала своїм спокійним, навіть “рицарским” тоном від тої дикої бурсаччини» (Леся Українка. Листи: 1903–1913. С. 18). Стилем «дикої бурсаччини» охоче послуговувалися партійні публіцисти, а вже з перемогою більшовиків він став найпитомішою ознакою соціалістичного реалізму. Саме така манера якнайприкріше разить у працях В. Леніна, котрий у статті 1913 р. «Критичні замітки з національного питання» без зайвих церегелів називає М. Драгоманова представником «націоналістичного міщанства» (Ленин В. И. ПСС. Москва, 1969. Т. 24. С. 144).

207 У чорновому рукописі далі йшли такі рядки:

Я не дивуюся, що десь в Коринті,
чи в іншому грецькому місті, цілу бійку
і бешкет він вчинив за справу віри...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 13. Дія I).

208 Преторіанець — особистий охоронець імператорів Римської імперії. Ця структура розвинулася з добірного загону союзників, що служили в республіканський період для охорони головнокомандувача та його преторія (місця у військовому таборі), звідки й назва.

209 ...знак ягняти став замість орла... — ягня — біблійна і християнська жертвна тварина, одне з алегоричних зображень Христа, символ чистоти, непорочної жертви. У християнській, особливо в католицькій, символіці — символ християнства. Зображення агнця Божого можуть мати різні значення: агнець з хрестом (страждання, смерть), агнець з хоругвою, що йде вправо (перемога), агнець на книзі. Золотий орел був одним із символів Римської імперії.

210 У чорновому рукописі далі йшов текст:

Я думаю, що певне ж є і краща
література вашого учіння,
та я, на жаль, щось не читав такої,
чомусь мені до рук не попадалась.
До речі, що се в тебе за рукопис?

- П. (мимоволі ховає сувій рук. під покривало).
 Се так... взяла я щоб переписати...
- Р. Для себе?
- П. Ні, у нас письменних мало,
 а се послати треба іншій церкві
 од римської на поучання вірним
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 13–14. Дія I).

211 Цельз (Цельс) Авл Корнелій (II ст. по Р.Х.)—давньоримський лікар, вчений, філософ, один із найвідоміших античних критиків християнства. Працював за перших римських імператорів. Він збирав відомості про лікування хвороб, застосування ліків. Окрім медицини, Цельс займався вивченням та аналізом риторики, філософії, права, сільського господарства, військової науки. Християни вели багатолітню полеміку з працею Цельса «Правдиве слово». Вона була написана в останні роки правління М. Аврелія, імовірно, між 177 та 180 рр. Цельс не заперечує релігію з атеїстичних позицій, але викриває грубість, інтелектуальну недостатність та антидержавну настанову власне християнства. Виступає радше прихильником платонівського ідеалізму, на який у II столітті вже справили вплив, як пише сучасний дослідник, і вчення стоїків, і містика, і раціоналістичний скептицизм (див.: Ранович А. Первоисточники по истории раннего христианства. Античные критики христианства. Москва: Политиздат, 1990).

212 ...перезін в свиней бісів...—алюзія на євангельський сюжет про uzдоровлення двох біснуватих, зустрінutih Ісусом у землі Гадаринській. Він вигнав демонів, вилікувавши людей, і дозволив бісам піти в гурт свиней. Тоді свині кинулися із кручі в море і потонули (Мт. 8:28–34; Лк. 8:26–39; Мр. 5:1–16).

213 Софісти (давньогр. — «ті, що мудрують») — послідовники старогрецького філософського вчення (сер. V—I пол. IV ст. до Р.Х.). Софісти були суб'єктивістами, скептиками, раціоналістами; учили захищати будь-яку думку, якою б абсурдною вона не була. У римський період термін софіст означав просто вчителя риторики.

214 У чорновому рукописі тут наявна дискусія Руфіна та Прісцилли з розгалуженим міфологічним контекстом:

- Р. Ти ж не можеш вірить,
 я думаю, в такі дива, як тее
 із свинями, що він отут наводить,—

я хотів би знати, що тут чарівного
в такій легенді? [Щось] І пахучу квітку
се чудо щось мені не нагадало.

- П. Нехай і так, а все ж і в сій легенді
ми бачимо Христове милосердя
показане і над нечистим духом,
як той благав йому дозволить жити
хоч у гидкій худобі. Ся легенда
убога на красу, а все ж волю я
і сюю навіть над оздобну байку
про те, як бог [втїлився у бика] у золото змінився
щоб спокусити дівчину невинну.
Ти віриш у такі байки, Руфіне?
- Р. Філософи ту віру зруйнували
та я про те не жалую.
- П. А скільки є, [таких] ще темних марновірців,
що вірять у таке? Чого ж їх може
така навчити «притча»?
- Р. А того,
що марні всі темниці, де насильство
дівчат невинних замика од світа,
бо золотим дощем, як промінь сонця,
кохання, [послане на землю з неба,]
[що прийшло] на землю [з неба,]
темницю всяку освітить і знищить
її темноту і неволю. Славно!
- П. (насмїжувато). Славно!
Ти зручно вмієш вивертать легенди.
- Р. (з добродушним сміхом)
Незгірш від тебе!
- П. Залишім легенди.
Не в їх вся сила. Сила в тому духу,
який пройма усе учіння наше.
- Р. А наше ти бездушним називаєш?
Згадай оцих обох (показує на бюсти Платона
і Сократа)
вони зросли на тих легендах, що [тобі противні,]
бридкі для тебе,
хоча вони цвітуть роскішним садом
на пліднім ґрунті [грецьких драматургів]

сих генів величних. А Платона,
творця «ідеї» [ти сама, я знаю] навіть християне,
котрі не затовкмачені до краю своїми «чудами»,
високо ставлять.

- П. Се правда, тільки ти не так говориш.
Бо не Платон же був творцем ідеї,
але йо[го] «ідея» [та створ]
але йому [р] дала «ідея» розум,
а ту [і] Ідею ми зовемо Словом
і поклоняймося їй в Мессії
тай в інших божих об'явах
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 15–16. Дія І).

215 У чорновому рукописі первісно Парвус вдається до критики філософських текстів авторів, яких узагальнює номінацією «Порфірії», закидаючи їм ученість і брак пристрасті: «...ні теплими, ні зимними, як ваші/Порфірії занадто велемудрі...» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 15. Дія І). Згадку про римського філософа-неоплатоніка Порфирія згодом замінено на Цельза; очевидно тому, що діяльність Порфирія (233–305 рр. по Р.Х.) припадає на III ст., а дія «Руфіна і Прісцілли» відбувається у II ст.

216 Нерон — римський імператор (правив у 54–68 рр. по Р.Х.), відзначався непомірним марнослаством і деспотизмом, і водночас уміло провадив зовнішню і внутрішню політику.

217 Не будуть там ні сіяти, ні жати... — алюзія на євангельське «Погляньте на птахів небесних, що не сіють, не жнуть, не збирають у клуні, та проте ваш Небесний Отець їх годує» (Мт. 6:26).

218 Цезар — один із титулів у Римській імперії.

219 У першодруковій перше речення репліки Руфіна відсутнє.

220 Юпітер — у давньоримській міфології та релігії бог неба і грому, верховне божество римлян.

221 Серапіс — єгипетсько-елліністичне божество. Його культ виник у IV ст. до Р.Х. після злиття двох культур і релігій. Ім'я Серапіс зустрічається на різних єгипетських написах ще до перських часів у формі Осіріс — Апіс. Міфологічно й догматично Серапіс цілком тотожний із Осірісом, святилища якого згодом стали називатись серапейонами. Біля серапейонів оселялися пустельники, які роками не виходили зі скиту. Зображували Серапіса (часто на троні) як чоловіка середніх літ зі скіпетром у руках та орлом коло ніг; інколи волосся божества спадало на чоло, а біля

ніг був Кербер. На голові — наповнений плодами кошик як символ достатку.

222 Амон — у єгипетській міфології бог сонця. Спершу зближувався Амон із фіванським божеством війни, згодом ототожнювався з богом сонця Ра, повелителем усіх богів; його називали також творцем усього суцього. Це божество, яке наповнює увесь видимий світ. Греки ототожнювали його із Зевсом, римляни — з Юпітером.

223 Венера — давньоримська богиня, покровителька весни, неба, згодом любові, краси, радості та шлюбу.

224 Астарта — у семітській міфології богиня любові, краси і родючості, богиня-войовниця і цілителька. Образ Астарті співвідносний із римською Венерою та грецькою Афродітою. Як богиню місяця Астарту називали «царицею небесною» і зображали з немовлям на руках.

225 Продовження репліки Руфіна у першодруковій вилучено, окрім рядка «порушилась гармонія всесвітня» (ЛНВ. Кн. 10. С. 9).

226 Котвиця — якір.

227 Платон (427 до н. е. — 347 або 348 до н. е.) — визначний давньогрецький мислитель, один із основоположників європейської філософії; заснував знамениту Платонівську академію в Афінах. За Платоном, справжні цінності буття утворюють особливий світ безтілесних прообразів, ейдосів речей, тварин, людей, чеснот та вартостей. Ейдоси існують вічно, вони незмінні й неперушні. Світ, доступний чуттям, утворюється при втіленні ейдосів у хаотичній, плинній, змінній хорі (матерії). Світ, який ми знаємо, — це лише тіні світу ідей. О. Забужко особливо вирізняла важливість платонівських ідей для цього сюжету: «Його “високий Ерот” веде своє походження від орфіків і піфагорейців, як і загалом ціла Платонова космогонія до великої міри може вважатися теоретичним викладом релігійно-філософської містики діонісійських, зокрема орфічних, культів. Останні ж становлять одне з найдавніших джерел гностицизму — і одночасно одне з головних джерел культурософії Лесі Українки» (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine*. С. 204).

228 Зенон Елейський (490–430 до н. е.) — засновник стоїцизму, який до появи християнства був найвпливовішим етичним ученням давнього світу.

229 Епікур (341–270 до н. е.) — давньогрецький філософ, засновник філософсько-етичного вчення про насолоду життям (епікурейство, або інша назва — гедонізм).

230 Христос дав не саму любов, а й меч!— алюзія на «Я не мир принести прийшов, а меч» (Мт. 10:34).

231 Церера— римська богиня врожаю та родючості, покровителька хліборобів.

232 Веста— римська богиня священного домашнього вогнища й родинного життя.

233 У чорновому рукописі разом з Каєм Летіцієм до Руфіна приходить Арістобал— персонаж відсутній в чистовому варіанті. Саме він приносить чутки про аморальність християн, що стануть темою обговорення в родинному колі в остаточному тексті:

К. Л. (бере за руку Арістобала)

Руфіне, я одважився привести
з собою гостя мого. З Ідумеї
прибув до мене він, а тая справа,
яку я мав обрядити з тобою,
[цікавить] обходить також і його

Р. Я дуже радий
служити вам обом, коли здолаю
.....

К. Л. [Всім відомо] Я боюся,
що слух цнотливий господині дому
образитись і постраждати може
від тих речей, що вимовить я мушу.

Пр. Прошу мене не брати на увагу,
бо все одно я мушу відійти
подбати про вигоду мого батька
(Вих., вклонившись)

А. П. Та може й я піду? (підводиться)

К. Л. Тебе, панотче,
просив би я лишитись, може досвід
життя твого уділиться і нам.
(До Р.) Так от, шановний друже, гість мій саме
привіз мені одну страшную чутку
і радиться мене, чи виступати
з обвинуваченням таким прилюдно,
чи може ще поздержатись до часу.
Непевна тая справа, але страшно
і не слід би,
щоб на невинних хоч би тіль лягла

такого підозріння,
щоб невтручання та не стало часом
принадним заохоченням злочинству,
[а надто в краю варварським і східнім,
де вже й самі стіхії мов призводять
до безміру і дикости в розпусті.]
Я поки що не буду називати
Іменнів жадних (до Аріст.) Так?

АРІСТ. А вже ж, а вже ж!

Р. Чому ти радишся мене? та ж сам ти
далеко більш тямущий в справах суду.

К. Л. Тут мало тямити самі сі справи,
тут серце людське й душу треба знати,
а в сьому я впевняюся на тебе
більш ніж на себе. Ти в собі з'єдна[єш]
[Катонову] цнотливість, милосердя
й справедливість
так як ніхто з людей мені відомих,
.....

Шановний гостю, розкажи [ту справу,] що знаєш,
Руфінові так щиро, як мені,
і певен будь, що зловжиття не буде.

АР. (з ледве слідним сарказмом в голосі).
З великим жалем мушу я відкрити
що справі сій не варвари причетні,
на дикім сході врожені, а люде
із світа римського, значного роду
і вищого становища — імення,
як сказано, промовчати я маю —
тим більшу шкоду починити можуть
ганебні вчинки їх повазі Рима
в очах неодукованих тубильців.
А вчинки ті назвати я вагаюсь
і після того, як цнотлива пані
лишила нас в поважнім товаристві
двох славних і високочесних мужів.

А. П. Та ти ж не сплітки бабські нам доносиш,
а річ важливу для поваги Рима!

- А. Р. Се тільки й додає мені одваги!..
 Спогадані високородні люде
 mezi собою близькі кривні, власне—
 брат і сестра. Тим часом, ходить чутка,
 що... можна б і підружжям їх назвати.
- [А. П. Ти помиляєшся, чужинцю! Не бувало
 [Неправда се] Мені не віриться! Бо не бувало
 між римлянами [ще такого зроду] нечести такої,
 відколи Рим стоїть.
- А. Р. Тепер буває,
 чого ще й споконвіку не було.]
 Я б сам не вірив сим чуткам, якби то
 не инша чутка, більш на правду схожа,
 що й першій надає подобу правди.
 Шляхетні римляне, брат і сестра,
 дали себе тій секті одурити
 новітній, бузувірній і злочинній,
 що зветься християнською. Ти знаєш,
 панотче превелебний, що від сього
 і римляне, найшляхетніші навіть,
 не завжді вміють встерегтись.
- А. П. (трохи засоромлений) На жаль!
- [Р. Ф. Так що ж із того? Я не бачу звязку
 Meжи двома непевними чутками.
- К. Л. Бач, друга чутка не така непевна,—
 що сії брат з сестрою— християне,
 про те я знаю сам і то напевне.
- Р. І знов таки, що з того?]
- К. Л. Се дає
 підвалину і ґрунт потворній чутці
 про [нечестиву спілку] нечестивий звязок mezi ними
- Р. Не тямлю як.
- А. Р. Хіба ж не чув ти, пане,
 що діється у християн на зборах?
 Які тяжкі злочини там бувають
 і люде звисні цнототою своєю—
 невже б вони могли таке терпіти...
 (Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 23–26. Дія І)

234 Катон — представник роду Порційів, у якому найвідоміші: Марк Порцій Катон Старший (234–149 рр. до Р. Х.) — державний діяч, письменник, прославився непоступливістю, завершуючи усі свої промови нагадуванням про те, що «Карфаген має бути зруйнованим!»; Марк Порцій Катон Молодший (95–46 рр. до Р. Х.) — правнук Катона Старшого, політичний діяч, філософ-стоїк, послідовний прихильник республіки. Найімовірніше, йдеться про Катона Молодшого.

235 Цицерон Марк Туллій (106–43 рр. до Р. Х.) — римський політичний діяч, юрист, оратор, філософ, письменник.

236 Далі в першодруковій наявна купюра; закінчується рядком «те, що звичайне змовчувати звик...» (ЛНВ. Кн. 10. С. 14).

237 Далі частина діалогу Руфіна і Кая Летіція у першодруковій відсутня (закінчується вилучення рядком «як те лихе повітря...») (ЛНВ. Кн. 10. С. 14).

238 Калігули й Нерони — йдеться про імена, які вживалися як прозивні для позначення свавілля і жорстокості. Гай Юлій Цезар Август Германік, Калігула (12–41) — римський імператор з династії Юліїв-Клавдіїв. Почесний титул *Pater patriae* (з початку 38 р.). Великий понтифік, консул 40 й 41 рр., квестор 33 р., чотири рази трибун (після початку правління — щорічно). На початку правління він лібералізував державну політику, однак невдовзі перетворився на жорстокого тирана. Йому приписують вислів: «Нехай ненавидять, аби боялися». Убитий змовниками під час палатинських ігор 41 року. Див. також примітку № 216.

239 Палатін — назва одного з семи пагорбів, на яких виник Рим. З часів імператора Августа тут розташовувалися імператорська резиденція та низка важливих адміністративних будівель імперії. Біля палацу знаходився мармуровий храм Аполлона з двома бібліотеками (латинською та грецькою) і храм Вести. Імператор Август добудував коло палацу величну колонаду з 52 колонами, прикрашену в проміжках статуями. У західній частині Палатина височів палац Лівії або Тіберія, а на північ від нього і ближче до форуму — палац Калігули, від якого йшов міст, що з'єднував Палатин з Капітолієм.

240 Брут Марк Юній (85–42 рр. до Р. Х.) — римський політичний діяч, належав до найближчого оточення Гая Юлія Цезаря і згодом, опанований ідеєю реставрації республіки, став одним із головних організаторів його вбивства.

241 У першодруковій далі вилучено фрагмент, що закінчується рядком «Ти так впевняєшся на ті закони?» (ЛНВ. Кн. 10. С. 15)

перед жінками меншої заслуги,
та більшої краси
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 50–51. Дія I)

Мессаліна (бл. 17/20–48) — третя дружина римського імператора Клавдія, впливова римлянка, що стала відомою через своє свавілля та розпусту. Ім'я стало прозивним (епонімом).

Аґріппіна (15–59) — перша римська імператриця, сестра Калігули, племінниця і четверта дружина Клавдія. Славилась своєю вродою, авторитетом і безпощадністю. Страчена за наказом сина — імператора Нерона.

244 Муцій Сцевола — за переказами, під час облоги Рима етрусським царем Ларсом Порсеною 509 р. до Р. Х. юнак Гай Муцій (пізніше прозваний «Сцевола» — «лівша») пробрався в табір етрусків, щоб убити царя. Під погрозами тортур опустив праву руку в полум'я, доки та не обвуглилась, і сказав етруському правителю, що в Римі багато хоробрих юнаків, готових його вбити. Цар відпустив Муція і зняв облогу Рима. Ім'я Муція Сцеволи стало символом воїнської саможертвості.

245 ...«їжте тіло і пийте кров» — алюзія на Таємну вечерю, коли Ісус сказав, поламавши хліб, «Прийміть, споживайте, це — тіло мое»; а чашу — «Пийте з неї всі, бо це кров Моя Нового Заповіту, що за багатьох проливається на відпущення гріхів» (Мт. 26:26–35). Інтерпретація раба, що підслухав християнську молитву, — зразок помилкового тлумачення символів та смислів священного тексту; таких зразків у цій драмі кілька. Герменевтична проблематика загалом дуже важлива у багатьох сюжетах Лесі Українки.

246 У чорновому рукописі далі йшов фрагмент:

Пр. (до рабинь).

Чи справді тут був син матрони цієї?

(до Серв.) Я, [дома] бач, не все була сьогодні дома.

СТАРА РАБИНЯ. Маленький Тацій справді забігав,
та [не надовго] хутко знов побіг.

СЕРВ.

Куди?

СТ. РАБ.

Не знаю,

либонь у той бік. (Показ. рукою в бік)

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 29. Дія I).

Відтак прихід Сервілії у початковому варіанті рукопису був зумовлений не благаннями про допомогу, адресованими Каю

Летіцію, гостеві дому, а пошуками сина Тація в домі Руфіна. Вочевидь авторка відмовилася від підозр, а відтак і непрямих звинувачень Сервілії на адресу Прісцілли.

247 Паннонія— провінція Римської імперії між Карпатами і Дунаєм.

248 Віґіли— міська охорона, відповідальна за порядок у місті.

249 Центуріон— очільник сотні у римському війську (I–IV ст. н. е.). Командир центурії (кентурії), що перебував при виконанні обов'язків і в мирний, і у воєнний час. Користувався великою повагою серед громадян Риму. Символом влади була виноградна палиця як уособлення дисципліни.

250 У чорновому рукописі закреслено фрагмент:

...але ти

за мене тільки, й то за марне тіло,
а не за душу мав би наложити
своїм життям. Се ж і рівнять неможна!

- Р. Мені не жаль свого життя за тебе!
- П. Жаль чи не жаль, проте твоє життя
потрібне ще для слави Рима й чести
твого роду. Небагато в Римі
таких, як ти, лишилось громадян.
Загинувши, ти виймеш з підмурівку
Столиці Світа камінь найпевніший
і тим її погибель прискориш.
Ніяка чесна римлянка не стала б
тебе призводить до такої жертви.
- Р. А ти мене до неї все ж призводиш
хоч не словами, та проте ділами,
хіба ж ти вже не Римлянка, Прісцілло?
- П. У тих ділах уже немає римлян
чи варварів. Ми всі там громадяне
Небесної Держави, а не Риму,
не Вавілону, не Александрії,
чи як там звуться ще людські столиці.
Нехай загинуть всі столиці світа,
нехай загине Рим, коли судилось,
аби [небесне царство скрізь настало]
аби настало всюди царство Боже
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 5. Дія I).

251 Аналогічне запитання в чорновому рукописі Руфін ставить Прісціллі. На окремому аркуші подано один з варіантів її відповіді:

- Р. Чи то вже ти й не римлянка тепера?
Пр. Я Римлянка. Люблю я тихі води
старого Тібру й се величне місто,
колиску люду рідного. Та страшно
мені, як згадую ті всі злочини,
що місто се посіли мов проказа.
Хай бог над ним змилюється! Завжди
молюся я за Рим. Але хай буде
над ним святая воля, — як не може
він видужати від прокази тої.
[Був час, що не було на світі Риму]
то краще згинуть йому, ніж бути
заразою для світа.
- Р. Краще згинуть
всім римлянам, ніж пережити Рим.
Пр. Був час, що не було на світі Рим[а]у,
а божий рай цвів людям і в пустині.
Так може буде знов. Ніщо не вічне
крім Бога і його святої Правди
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 52. Дія І).

252 У чорновому рукописі викреслені рядки, в яких Руфін відкидав навіть можливість судового подання щодо розлучення з дружиною:

В моєму домі навіть близькі друзі
не сміють переходити порог[ів]а
подружньої кімнати, то невже б я
пустити мав чужих в подружні справи?
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 8. Дія І).

253 У чорновому рукописі викреслено зізнання Прісцілли в почуттях до Руфіна:

Я не знаю,
се може гріх таке почувати,
але ж від того праведна не буду,
коли зречуся почуття словами...
(замислено)

Ні, певне се не гріх. Адже й Христос
мав близьких серцю між учениками.
Дванадцять їх було, проте один
був наймиліший.

Р. (сумно) Все ж і той один
був ученик його, ти кажеш. Але я
сама ж ти говорила, вам «чужий»
і певне «братом» не зроблюсь ніколи.
Боюся, що нарешті тая «віра»
тебе і серцем віддавить від мене.

П. О, ні, Руфіне, ти того не бійся,
уже воно спокушене вогнем...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 8. Дія І).

254 У першодруковій далі замість вилучених наступних чотирьох рядків додано інший рядок — «Чи так тобі велить нова віра?» (ЛНВ. Кн. 10. С. 20).

255 Молох — шановане в Ханаані, Палестині, Фінікії та Карфагені божество природи й сонця, якому приносили людські жертви. Молоху поклонялися євреї в час виходу з Єгипту та за правління царя Соломона. Греки ототожнювали Молоха з Кроносом, римляни — з Сатурном. Особливістю цього поганського культу є те, що в жертву приносили дітей, спалюючи їх біля олтаря.

256 Лари — охоронці дому і родини. Римляни вірили, що лари не залишали дому навіть тоді, коли родина змінювала помешкання, тим часом як пенати йшли за господарями. Крім домашніх, римляни шанували також суспільних ларів, що вважалися покровителями міста й держави.

257 У чорновому рукописі наявна вставка, викреслена пізніше олівцем:

То ж ваша віра
наказує жінкам не сперечатись
проти наказу чоловіка радить,
не повстають проти насильства цього
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 10. Дія І).

258 У чорновому рукописі на берегах велика вставка дрібним почерком:

Сьогодні вся громада заридала,
коли одна сестра нам розповіла,

як батько злий, що катував її
за віру тяжко й люто, раптом вчора
помякшав серцем, мов переломився,
і на коліна став перед дочкою,
і руки цілував і горде чоло
що зроду ще не відало поклонив
у порох перед нею поклонив,
благаючи од віри одступитись,
пожалувать його самотню старість.
Але вона, мов статуя сиділа,
від жалю скам'янівши і мов камінь
зосталась тверда в вірі. Сам Єпископ
умився слізьми, слухаючи тее
а на останку мовив: Ось нам приклад!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 10. Дія I).

У цьому фрагменті слід вбачати зародження сцени зустрічі Прісцілли з батьком в темниці (дія III).

259 ...«без діла віра мертва» — алюзія на слова з соборного послання святого апостола Якова: «Отож, чи ви бачите, що людина виправдується від діл, а не тільки від віри?» (Як. 2:24).

260 Пенати — давньоримські боги-охоронці дому, родини, культ яких пов'язаний з обоженням предків.

261 ...коли Господь свою пшеницю віе... — алюзія на притчу про кукіль (Мт. 13:24–30, 36–43). Господар, ототожнений із Сином Людським, посіяв добру пшеницю, а ворог його, ототожнений із дияволом, насіяв кукіль. Під час жнив (кінця віку) господні янголи (женці) зберуть і спалять кукіль, тоді як пшениця — це «сини Царства» (Мт. 13:38).

262 У чорновому рукописі викреслено фрагмент діалогу Руфіна і Прісцілли:

Р. Але чому, Прісцілло,
в той час, як я було рушав до війська,
могла ти, як і всі жінки, сидіти
безпешно дома [і] не порива[ти]сь
іти на бій, як ті германки мужні,
[що ми про їх у Таціта читали,]
хоч ти казала — і тому я вірю —
що ти весь час проводила в тривозі
і в думках про непевну нашу долю війська.

П. Я добре тямилася, що для такої
війни я не вдалась, — я на заваді,
а не до помочі усім вам стала б,
як би до бою з вами подалась.
Тай те скажу, як би тоді не слави
[не здобичі та не чужих]
шукали ви, мов того вітра в полі,
а [боронили] тут облогу вражу
а відбивали тут
напасників, боронячи життя
і честь народу римського, — я стала б,
та певне [стали б] всі матрони чесні
на мурах помагати обороні
не згірше від германок
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 11–12. Дія I).

263 У чистовому автографі речення мало продовження, згодом викреслене: «... і дивиться який час сумно на освітлений місяцем великий білий п'єдестал, де ще зостався уламок ноги від зруйнованої статуї» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 51).

264 У чорновому рукописі далі йшов такий фрагмент:

(...дивиться який час мовчки і сумно на великий білий порожній п'єдестал, на якому ще зостався уламок ноги від статуї).

Прісцілло...

Чому ти поприймала всі подоби
моїх богів?

П. Ти їх не боронив,
я думала...

Р. Я не об тім... Ти знаєш,
вони давно в сім домі жертв не мають.
Ніхто б тебе не змушував ніколи
їм поклонятись. Хай би так стояли,
як образи великої краси.

П. Я власне через те їх поскидала,
бо я ненавижу оту красу!

[Р. Ненавидиш красу всепереможну?!
Ту владарку любови, творчу силу!!
Прісцілло?! Ти, сама така прекрасна?

П. Ненавижу. Сі постаті мені]
вони мені нахабними здавались
немов розпустниці
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803, Арк. 19. Дія I).

Вилучений фрагмент свідчить про ставлення Прісцілли до грецько-римської естетики. В остаточній редакції ініціатора руйнації статуй не було персоніфіковано.

265 *Оптимат* — консервативна політична більшість у пізньому Стародавньому Римі, створена в другій половині II ст до Р. Х.

266 У першодруковій ім'я персонажа подається в іншій транскрипції — *Епископ*.

267 У першодруковій ім'я персонажа подається в іншій транскрипції — *Флегон*.

268 *Адоніс та Венера* — алюзія на античний міф про Адоніса й Афродіту (Венеру). Дружина царя Кініра хвалилася, що її дочка Смірна прекрасніша за саму Афродіту. Богиня кохання покарала її, пробудивши в Смірни потяг до рідного батька. Коли цар був п'яний, Смірна кохалася з ним. Той, протверезівши і побачивши, що відбулося, схопився за меч, і Смірна мусила втікати. Коли батько наздогнав дочку, Афродіта перетворила Смірну на миррове дерево. Кінір розрубав його надвое і з дерева виник Адоніс, якого Афродіта передала Персефоні. Коли Адоніс виріс, Афродіта і Персефона стали сперечатися, чиїм коханцем він стане. Зевс розсудив їх, постановивши, аби Адоніс третину року проводив з однією, третину — з іншою, а ще третину — як забажає сам. Та Афродіта, користуючись чарівним поясом, змусила Адоніса більшість року бути з нею. Персефона звернулася до Ареса, щоби той встановив справедливість. Бог війни обернувся на вепра і роздер Адоніса, котрий помер і спустився в царство мертвих, до Персефони. Також існували оповіді, що Адоніса роздер Аполлон за образу Афродіти. Вважалося, що завдяки Адонісу розквітали весною квіти і дозрівали влітку плоди. Адоніс, за деякими версіями, воскрес в образі Діоніса. Орфіки ототожнювали його з Діонісом. Ця сцена має дуже важливе значення у розвитку ідейних та психологічних колізій драми. Йдеться про фанатизм і проблему зречення особистих свобод задля високих нібито цілей. Християни вважають за можливе порядкувати у чужому домі, не питаючи думки господарів. У контексті модерністських дискусій про пріоритет естетичних вартостей цей епізод стає ще й реплікою на захист краси.

Схожий мотив звучить у драмі «Адвокат Мартіан», де донька головного героя Аврелія протиставляє «ідолянську» римську та християнську віру: «Ся віра неправдива, / але чому в ній стільки є краси, / а наша правда так убого вбрана?». У листах Леся Українка іронізує над дискусіями про те, «що краще: Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда це все у них провадиться не так часто і дико, як у росс[іян], — певне поетична українська натура і європейська культура не допускають до того» (Леся Українка. Листи: 1876–1897. Київ: Комора, 2016. С. 113). Як і багато інших її сюжетів, сцена із замальованою фрескою виявилася візіонерським передбаченням: за якийсь десятиліття після написання твору несамовиті ревнителі нового ладу почали нищити культурні скарби, до того ж засобами вони володіли непорівнянно потужнішими, аніж гнані сектярі при початку християнської ери. Мистецька спадщина стала лише одним з інструментів у невпинній ідеологічній боротьбі. Ставлення до текстів класиків не аж так відрізнялося від оцінки катакомбними фанатиками античного витвору. Порожні ями, які zostалися, коли винесено статуї богів, замазана фреска, споневажені традиції — усе це в драмі Лесі Українки стає символами втрати національно-культурної пам'яті.

269 Вакханки (або менади) — німфи, що супроводжують Діоніса.

270 Сніжева постать — бронзова статуя.

271 Попередні три рядки в чистовому автографі є переробкою первісного варіанта:

Сьогодні

я пом'яну свою покійну жінку
і наловлю кількадесят «святих»,
щоб згодом їх відправити на той світ:
все ж веселіше буде їй, небіжці!
(ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 802. С. 5. Дія II)

272 У чорновому рукописі первісний текст «бо на шляху Аппійським будуть чати / і всіх вас похапають по одинці» виправлено на «бо там поставлені напевне чати» (ІЛ. Ф. 2, Од. зб. 803. С. 7. Дія II).

Аппійська дорога — одна з найвідоміших з античного часу громадських доріг Риму.

273 У чорновому рукописі далі йшло:

Чому завдячую, що ти прийшов?
Здається, вперше ти в моїй господі?

К. Давно сього жадаю, — все не смів;
мій друг-філософ любить самотиню,
я знаю. Та тепер... я вже не втерпів
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. С. 9. Дія II).

274 Анакреонт (бл. 570–485 рр. до Р.Х.) — давньогрецький поет. У число ліричних творів, крім гімнів і парфеній (хорових пісень, які виконувалися дівчатами), входять також любовні пісні і вірші-скарги на швидкоплинність молодості і неunikний прихід старості. Лірика Анакреонта оспівує втішання життєвими насолодами, коханням і вином.

275 У чорновому варіанті перед приходом чоловіків з'являлись жінки-християнки:

(Увіходять дві жінки, стара й молода, Альбіна й Валерія. 2-й хр. щось їм шепнув, одчиняючи, вони спиняються на порозі, ні в сіх, ні в тих).

Р. (до жінок) Ви певне до Прісцілли? [Вибачайте,]
її немає дома, хутко прийде,
вона пішла по лікаря для мене.
Як ваша ласка, то зійдіть на гору
в її покої.

Кр. (ляскає в долоні)

Р. Ти кого се кличеш?

Кр. Раба, щоб він провів оцих матрон.

Р. [(недоволено)]. Я не просив тебе нікого кликати,
матрони знають, де Прісціллин покій.

Кр. Я так, для звичаю, а в тім, як хочеш...

(Матрони стоять нерішуче. Увіходить раб)

Р. (до раба). Ти проведи матрон до пані в хату.

[Кр. (в пів-голоса)

Якби я тут господарь, я б сказав
покликати рабиню задля того, —
моя жона образилась би певне,
якби її приймали так.

Р. (до раба) Там в домі
кликнеш рабиню, щоб звела на гору.
(Раб підходить до матрон і веде їх через
тріклініум в дім.)

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. С. 10, 19. Дія II).

276 У чорновому варіанті імена християн, що прийшли слідом за жінками (Урбан, Флегон і Аквіла), у початковому варіанті були означені Мастрікс, Корвус і Аквіла. Ім'я патриція Кнея Люція було змінено з початкового Гай Люцій. Його супутник відпущеник спочатку вказувався «рабом» на ім'я Бен-Нергаль, але частіше цей персонаж позначається за етнічним походженням «нумідієць», тобто виходець з Північної Африки, підкореної провінції імперського Риму. На пізнішому етапі роботи з'являється ім'я, котре залишається остаточно, — Нартал.

277 Галлія — провінція Римської імперії. Трансальпійська Галлія почасти збігалася з територією нинішньої Франції.

278 Медуза — в давньогрецькій міфології одна з трьох сестер-горгон, перетворена Афіною у страховисько з жіночим обличчям, покрите лускою, з гострими кігтями, зміями на голові замість волосся. Достатньо було одного її погляду, щоб людина перетворилася на камінь.

279 Рака — нікчема, ледащо, виродок. Апостол Матвій переповідає з Нагірної проповіді: «А хто скаже на брата свого: “рака”, підпадає верховному судові, а хто скаже “дурний”, підпадає геєнній огненній» (Мт. 5:22).

280 Наступні чотири рядки відсутні в першодруковій.

281 Амур або Купідон — у римській міфології — божество кохання, що відповідає грецькому Еросу.

282 У першодруковій наступні 15 рядків відсутні. Натомість додані такі: «...чи то і в християн так воскресають. / Як-би знаття, що так, — я-б сам пішов / до звірів на арену вкупі з ними / та й заспівав би там...» (ЛНВ. Кн. 10. С. 33–34).

283 Перетворення води на вино — біблійний сюжет про перше чудо, здійснене Ісусом Христом під час весільного бенкету в Кані Галілейській, біля Назарету (Ів. 2:1–12).

284 Вигуками «Евое Вакх!» славили Діоніса. Вакх (Бахус) інколи називався греками Діонісом. Був спочатку фракійським або фригійським богом, культ якого греки перейняли дуже рано. Це Бог небесної і земної вологи, живої сили природи, а також бог вина.

285 Тут глузливо перевернуто «алілуя» (з іврити «хвалить Бога») — молитовне звертання до Бога. Переважно перекладається як «Хваліте Господа!».

286 Наступний рядок у першодруковій відсутній.

287 А для убогих духом се спокуса... — алюзія на Нагірну проповідь: «Блажені вбогі духом, бо їхнє Царство Небесне» (Мт. 5:3).

Модерністська реінтерпретація Лесею Українкою християнства (зокрема, як у цьому сюжеті, і в зіставленні з античністю) стосувалася чи не найбільше (окрім антиклерикальних мотивів, критики церковної ієрархії) якраз тези про піднесення вбогих духом. Бо коли так, то де ж місце сильним духом і обранцям, відзначеним Божим даром і талантом? На цих суперечностях зосереджуються думки багатьох її персонажів, зокрема в драмі «У пущі», «Одержима».

288 Тріклініум — у стародавньому Римі обідній стіл з ложами з трьох боків для лежання під час їжі. Триклінієм також називали кімнату, де стояв такий стіл чи кілька столів.

289 Задля скорочення тексту Леся Українка вилучила ліричну сцену з Фаустином (Редівіусом) і Люціною (Ренатою), яку подаємо повністю:

(Єпископ і громада увіходять в тріклініум, діакон замикає двері від саду. Руфін і Прісцилла зостаються в глибині вже темного саду біля фіртки, а молода пара сідає під дубом на лавці, де перше сиділи трое плебей. Зоряне світло слабо освічує мол. пару. Обидві постаті в білій одежі мріють мов привиди.) (Який час мовчання. Дівчина зриває гілочку з лаврового куща і поволі ламає на її листки, вони тихо потріскують при тому.)

Хлопець *(тихо і трохи тремтячим голосом)*

Я говорив з єпископом пресбітером.

Дівчина.

І щож?

Хл. Він каже, що ламати волю батька і матері — се непростимий гріх.

Дівч. Хоч би вони були нехристияне?

Хл. Однаково. Се тільки в справах віри неможна слухать родичів невірних, а [в] справ[і] шлюбу — справа світовá, в ній батько й мати найпевніші судді, презбітер каже.

Дівчина *(з слізьми в голосі).*

Значить, попрощаймося?..

Хлопець *(бере її за руку).*

Ні, люба сестро, нас Христос єднає міцніш від шлюбу та родинних звязків .

Дівчина *(хоче визволити руку).*

Пусти бо руку... люде ж там... побачать...

Хлопець (не випускає руки і присувається ближче).

Ні, не побачать, у садку вже темно,
[а в тім — нехай!] та хоч би й так — Хіба ж се що ганебне?

Як не соромивсь я поцілувати
тебе прилюдно в день святої Пасхи,
так і тепер я сорому не маю,
бо в мене в серці урочисто й свято,
як на великдень. О, якби ти чула
все, що мені презбітер говорив,
який він світ в мені відкрив пречистий!
Се ж тільки в снах невинної дитини
таке буває щастя як тепер
я чую на-яву в своєму серці.

Дівч. То ти щасливий з нашої розлуки?

Хл. Нема розлуки, сестро, і не буде!
Хоч би нас гори і моря ділили,
ми не розлучимось повік душею, —
по всьому світі є Христова церква,
і хоч би я серед гіпербореїв
[озвався співом] слова промовив «Kyrie eleison» —
«Chryste eleison!» голос твій озветься
з Італії, і я його почую,
коли не слухом, то напевне серцем.

Дівчина (ніжно, мрійливо).

Chryste eleison!.. Сі слова для мене
тепер святі подвійно будуть.

Хл. Сестро,
презбітер [говорив] потішав мене тим світом,
де люде житимуть, як чисті духи,
де вже нема ні шлюбу, ні розлуки,
ні грішної жаги, ні грішних жалів.
Він обіцяв мені той світ по смерті,
а я... не знаю, чи се гріх, чи святість,
[се може] або се благодать, або спокуса...
але тобі я мушу в тім признатись...
Я думаю, ні, серцем почуваю,
що се можливо ще й до смерті, тут,
на наших світі! Я тобі признаюсь...
тепер я покохав тебе инакше,
[ніж то було] аніж кохав до сього часу.

ДІВЧИНА (несміло і трівожно).

Як се?

Хл. Не бійся й не журись, бо я не менше,
[а] я більше покохав тебе, ніж досі.
Я досі вмів кохати, як наречений,
або любити так, як брат сестру,
але тепер... ні, я не бачив зроду,
щоб де в якій родині браття й сестри
любилися так щиро й безроздільно,
як ми з тобою. Адже в нас у Римі
брати і сестри нарізно живуть.
Се ж тільки християне й християнки
на збори вкупі ходять, вкупі служать
святому богові і вкупі гинуть.
Але ж невірні, ті так не живуть:
брат на війні, на оргії, на раді,
чи де там подобає чоловікам,
а дівчина-сестра у себе дома,
в тісному хатньому околі, — щож
єднає їх, [окрім сліпої крові] крім голосу глухого
однакової крові? Кров так само
єднає й наречених, [не однака] хоч не рідна,
але чогось вона бажає злитись
в один потік і б'ється в темних жилах
сліпою хвилею. Скажу по правді,
мені нераз було самому страшно
від того таємного хвилювання
моєї крові. Адже й ти боялась
чогось було й за мене і за себе?

Дівч. Так, правда... а чого? сама не зна[ю]ла, —
я ж вірила, що ти мене шануєш,
що ти мені не заподієш лиха.

Хл. Боялась ти, бо справді кров страшна
мов хижий звір, їй вірити неможна...
Але тепер ти вірь, не їй, а духу,
він переміг її.

Дівч. Я вірю, вірю
твоїй душі, як богові святому!
Як сину Божому!

Хл. Ми всі назвемось
синами Божими, як тільки серце

в нас буде чисте, — сам Христос казав!
А серце в мене мов огонь очистив
в той час, як я почув нову любов
і зрозумів її. Хоч я не можу
тобі її словами розказати,
але я думаю, що ти й без слів
її збагнеш, бо я так щиро прагну,
так велико жадаю, так бажаю,
щоб ти мене у всьому розуміла!
(стискає її за обидві руки)

Дівч. (замираючим голосом).

Я розумію... так... я розумію...
моя душа зливається з твоєю
в один потік... Промов мені тепер
слова святій!

Хл. (тихо й таємничо) Kyrie eleison!

Дівч. (голосніше, в екстазі)

Chryste eleison!

Хл. (встає і підводить дівчину з лавки)

(Урочисто й містично). Я тебе цілую

як наречену [не моєї крові,

а духа]. Шлюб [наш] сей вічн[ий] перед Богом

як наречену духа вже, не крові.

Заручини сі вічні перед Богом

до смерті і по смерті нерозривні

(цілує її в чоло, вона складає руки, як на молитві)

Дівч. (ледве чутно)

Мене нема... я вся в тобі зникаю...

(опускається мов омліла, хлопець обережно садовить
її на лаву і сам сідає, сперши її голову собі на плече.)

ПРІСЦІЛЛА (тихо Руфінові). Яка свята любов!

Р. (так само до неї). Як я їм заздрю!

(Одчиняються двері з тріклініума і смуга світла

падає в садок. Дівчина очутилась і випросталась, мов

збужена тим світлом, хлопець устав).

ДІАКОН (вихиляється трохи з дверей)

Прісцілло, Фаустіне і Люціно,

єпископ вас на збори допускає

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. С. б/н, 23, 44, 24, 43, 25, 45. Дія II).

Гіпербореїці— міфологічний народ, вічно юний і щасливий.

Kyrie eleison!— звернення християн, що означає в перекладі з грецької «Господи, помилуй».

Chryste eleison!— християнське молитовне звернення «Христе, помилуй».

290 В еретиків жіноцтво пророкує...— алюзія на 1-е послання апостола Павла до коринтян: «Хочу ж я, щоб ви знали, що всякому чоловікові голова Христос, а жінці голова чоловік, голова ж Христові Бог»; «Бо коли жінка не покривається, хай стриждеться вона; коли ж жінці сором стригтися чи голитися, нехай покривається!»; «Отож, чоловік покривати голови не повинен, бо він образ і слава Бога, а жінка чоловікові слава»; «Бо чоловік не походить від жінки, але жінка від чоловіка»; «Не створений бо чоловік ради жінки, але жінка ради чоловіка»; «Тому жінка повинна мати на голові знака влади над нею, ради Анголів» (1 Кор. 11:3, 6–10). Леся Українка виявилася одною з перших реінтерпретаторок, котра, випереджаючи досягнення сучасного релігієзнавства, переворот, здійснений наприкінці ХХ ст. дослідниками, зорієнтованими на феміністичну ідеологію, повертала в християнство «ту “жіночу складову”, що так буйно процвіла в ньому в перші два століття його історії», наголошувала антипатріархальність «як наскрізний об'єднавчий мотив, що червоною ниткою проходить крізь усі апокрифічні євангелія I–IV століть». О. Забужко пише про «феноменальну чуткість Лесі Українки до кожного історичного прояву цієї традиції» (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine*. С. 191–192).

291 У чистовому варіанті рукопису викреслено наступний рядок— «...під нашою покрівлею. А я» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 56. II дія).

292 У чистовому варіанті рукопису викреслено наступний рядок— «Адже ти не належиш до громади?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 56. II дія).

293 Далі в чистовому варіанті закреслено два речення: «Ти нас такузиваєш? / Чого ж мовчиш?» (ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 56. II дія).

294 Рядок вписаний рукою Лесі Українки замість трьох викреслених:

і я не хочу прикрих слів між нами,
та жалую про те, що ненароком
з уст вирвалось тепер
(ІЛ. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 57. II дія).

295 Далі в чистовому варіанті рукопису викреслено рядок — «за щирість я не здатен ображатись» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 57. II дія).

296 Вони нічого / дарма не роблять — все за надгороду, / та ще й не за малу, за вічне щастя / На небесах... — це один із виявів тої абсолютної етики, з позицій якої персонажі Лесі Українки не приймають винагороду за любов, навіть коли йдеться про винагороду на небесах. Жертва заради любові не потребує будь-якої сатисфакції. Подібну еретицьку незгоду з християнським ученням найочевидніше формулює Міріам у фіналі «Одержимої». Не приймаючи букву вчення, не згоджуючися любити ворогів, вона помирає в ім'я абсолютної самозреченої відданості — «не за небесне царство... ні... з любові!».

297 У чистовому варіанті рукопису викреслено наступний рядок: «зреклася віри й звичаїв латинських» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 60. II дія).

298 Далі діалог між Руфіном і Люцієм суттєво відрізняється в чистовому і чорновому рукописах. Низку рядків, очевидно, було додано на етапі підготовки тексту до друку.

299 У чорновому рукописі далі йшли рядки:

...тепер в нас буря і новії хвилі
немов загрожують самому Риму,
але нова держава, що настане
в Італії з потуги християнства,
знов буде Римом... Тільки він ясніше
в стіхії християнській відіб'ється...
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 29. II дія).

Інший варіант:

Р. Уже не буде Римом!
Л. Ні, Руфіне
[Р.] Рим не загине, тільки відіб'ються
ясніше в тій стіхії християнській.
Рим не загине, тільки поновіє
ясніш відіб'ються в новому морі
традиції, закони і звичай...
закони римські й звичай
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 29. II дія).

300 Христос погодиться і з Діонісом, / бо Слово вже з Ідеєю з'єдналось. / В Христі воскресне Діоніс удруге! — алюзія на ідеї неоплатонізму, на спроби уже в перші століття нашої ери синтезувати античну філософію та численні східні релігійні культури і вчення. Час дії драми Лесі Українки — це ще епоха порівняно толерантного ставлення до різних ідей, період суперечок і філософських дискусій. Римський всесвітязин Люцій вірить у те, що «римські цноти» «відродяться у християнських», що Слово з'єдналося з Ідеєю. Християнство принесло ті нові цінності, які замінять спровофановані римські устої. Руфін певен, що «Дрібніша стала й мірка, / якою міряють і честь, і цноту, / і гідність громадянську», знає, що цивілізація хвора, їй потрібні ліки, але, на відміну від Люція, сумнівається, чи християнство принесе рятунок. Платонівська містика мала б синтезуватися з християнською, а відтак забезпечувалося збереження традицій античної філософії, прадавніх грецьких культур. Руфін вірить у життєздатність «Платонової ідеї», але пропоновані християнством «ліки» на римські хвороби вважає «непевними» і «небезпечними». Єднальний сполучник «і» у назві драми вказує чи не на конечну необхідність порозуміння і єдності Ідеї та Слова, Діоніса й Христа. У своїй особистій долі Руфін і Прісцілла змогли, через самопосвяту й трагічну загибель, таки переступити через «меча Христового жорстоке лезо», що лягло між ними. Усе спонукало їх до розриву. Прісцілла апелює до прецедентів, пропонуючи чоловікові взяти розлуку, аби не наражатися на небезпеку через вибір дружини. Руфін може «повернути» жінку батькові, бо шлюб бездітний. Такі чутки й поширилися Римом, змусивши старого Аеція Пансу приїхати до дітей, аби переконатися, що відбувається насправді. Але це подружжя ґрунтується на єдності духовній, і ніхто з них не припускає навіть думки про зречення. Руфінові болить, що дружина зрадила його задля своєї релігії, але він зостається їй вірним. Руфін, подібно до Міріам у фіналі «Одержимої», гине, не прийнявши букви християнства, але в ім'я заповіді любові, тої самої, що її визнано «найбільшою в Законі». «Він же промовив йому: “Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою”. Це найбільша й найперша заповідь. А друга однакова з нею: “Люби свого ближнього, як самого себе”. На двох оцих заповідях увесь Закон і Пророки стоять» (Мт. 22:37–40). Подружжя гине, взявшись за руки, і Прісцілла вірить, що вони «в одну зіллються душу, єдину, неподільну і щасливу». У її чоловіка такої

віри немає. Його смерть швидше сократівська, він не хоче зректися своїх принципів та відмовитися від філософського пошуку і не погоджується на втечу з ув'язнення. Якщо Прісцілла готова ревно молитися за римський люд попри очікування нового Єрусалиму, то Руфін помирає, пророкуючи Римові загибель. Це кінець культурної, цивілізаційної епохи. Але єднальний сполучник у назві символізує спадкоємність, важливість античного спадку для християнізованої Європи. І в цьому зв'язку драма Лесі Українки видається ще й реплікою у тодішніх суперечках про антихристиянство Ф. Ніцше. Протиставлення німецьким філософом античності й християнства в «Антихристиянині», його апологія римської могутності у цьому тексті української авторки виразно коригується. Ситуація смерті Бога, кінця культури й кінця епохи, загрози апокаліптичних потрясінь, які вона з усією певністю передчувала, потребує, за Лесею Українкою, наголошення того, що в основі європейської цивілізації, хворобу якої діагностували авторитетні мислителі, лежать дві великі традиції, антична й християнська.

301 У чорновому варіанті діалог Люція і Руфіна був більший за обсягом. Вилучено рядки:

...а по смерті
герої часто робляться богами
у пам'яті своїх нащадків. Певне,
так і герой юдейський з Назарету
дістався на почесне місце в небі
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 30. II дія).

302 Вилучено рядки з чорнового варіанта:

Платонова ідея не вмірала,
тому її не пододало й Слово
і мусіло погодитися з нею
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 30. II дія).

303 Вилучено рядки з чорнового варіанта:

Коли вже справді вмер наш Діоніс,
то вічний жаль зостанеться по ньому,
бо він уже не встане з мертвих... Бачиш
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 30. II дія).

304 З чорнового варіанта вилучено початок репліки:

Природа ненавидить порожнечу
і завжди виповнить її. Гадаю,
що християнство виповнить і прірву,
розкриту під ногами в нас. Я вірю,
що Рим не згине, бо його вратує
новий закон, нові звичаї й віра
в нового бога
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 30, С. 53. II дія).

305 У чорновому варіанті далі йшов фрагмент:

Р. Я бачив тут заручених...

Л. Се певне

Люціна й Фаустін? «Пірам і Тізба»,
нешасні жертви людських забубонів
батьківської волі.

Р. Ти б не назвав нещасною сю пару,
якби тобі те трапилось почути,
що я тут чув. Не [хочу] [буду] смію відкривати
їх чистих і безгрішних таємниць,
скажу одно: я справді бачив диво
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. Арк. 31. II дія).

Пірам і Тізба — пара закоханих, вавилонська легенда про яких нагадує знаменитий сюжет п'єси Шекспіра «Ромео і Джульєтта».

306 Геркулес (у греків Геракл) — герой, син Зевса і людської жінки Алкмени, відомий своїми подвигами.

307 Гідра преторіанська — алюзія на Лернейську гідру — чудовисько давньогрецької міфології, багатоголову змію, що була донькою Тифона і Схидни, жила в болоті біля міста Лерна на Пелопоннесі і спустошувала навколишню місцевість. Знищення гідри було другим подвигом Геракла. Преторіанська гвардія (особисті охоронці імператора) порівняна тут із гідрою як втіленням зла.

308 Химера — в давньогрецькому епосі — вогнедишна потвора.

309 Капітолій (Капітолійський пагорб) — один із семи пагорбів, на яких виник Стародавній Рим. На Капітолії перебував Капітолійський храм, який теж називали Капітолієм, де відбувалися засідання сенату і народні збори.

310 В автографі ім'я Прісціллиної рабині Нофретіс є виправленим, початковий варіант — Амфітіс.

311 «Не судіте, щоб вас не судили» (Мт. 7:1) — з Нагірної проповіді.

312 Номад — представник кочівного племені.

313 Хто меч підійме, від меча загине — алюзія на євангельський епізод схоплення Ісуса, коли той сказав одному зі своїх учнів «Сховай свого меча в його місце, бо всі, хто візьме меча, — від меча і загинуть» (Мт. 26:52).

314 ...ми будемо світити світлом правди — алюзія на Світло божественного преображення. «І знову Ісус промовляв до них, кажучи: “Я Світло для світу. Хто йде вслід за Мною, не буде ходити у темряві той, але матиме світло життя”» (Ів. 8:12).

315 Не спокушайте бога й не кляніться нічим — алюзія на слова Ісуса: «А Я вам кажу не клястися зовсім: ані небом, бо воно престол Божий; ні землею, бо підніжок для ніг Його це; ані Єрусалимом, бо він місто Царя Великого; не клянись головою своєю, — бо навіть однієї волосинки ти не можеш учинити білою чи чорною. Ваше ж слово хай буде: “так-так”, “ні-ні”. А що більше над це, то те від лукавого» (Мт. 5:34–37).

316 О. Забужко вказала, що епізод розмови з батьком у темниці ґрунтується на агіографічному джерелі монтаністського походження — в'язничному щоденнику Вівії Перпетуї, включеному до анонімного «Мучеництва святих Перпетуї і Філіцитати». Вівія Перпетуя походила з патриціанського роду в Карфагені; разом із братом Сатиром та служницею Філіцитатою прийняла хрещення і була ув'язнена. Мучеників віддали на розтерзання звірам, однак ті не торкнулися жертв. Тоді їх стратили мечем. День святої Перпетуї відзначається 14 лютого. «Нема сумніву, що саме розмови християнки Перпетуї з її “невірним” батьком, який приходить до в'язниці благати кохану доню не йти на смерть і пощадити його старощі, було взято Лесею Українкою за взірць для сцени з Аецієм Пансою, — і фабульні, й текстуальні збіги тут очевидні, надто у фінальному монолозі Аеція Панси (від “Доню!/ Прошу тебе, благаю, будь слухняна!” до “Прісцілло! Знай, що ти мене уб'єш!/ Чи бог твій дозволяє батька вбити?” і т. д.) та в Прісціллинах початкових, з “дивним екстатичним виразом” репліках (“Є справи, тату,/ де вже ні батьківське, ні мужне право/ не мають сили”), — тільки що в Лесі Українки наголос кладеться таки на дочірню любов Прісцілли, і коли вона під жалібний лемент Пансивигукує врозпачі: “Ой Боже мій!/ Такої муки я щенетерпіла!/"

Дай силу, Господи! Дай звагу, Христе!” то саме це й становить кульмінацію цілої сцени. Взагалі ж дивуватися тут слід не з Українчиного знання першоджерел, а радше з того, як вона разу раз не лише трапляє в унісон, а й випереджає інтелектуальні пошуки свого часу: саме в першій декаді ХХ ст., коли тривала праця над “Руфіном і Прісціллою”, в європейській філософській та релігійній думці намітилося зростання інтересу до монтанізму, а через два роки після “досить непомітної” публікації в Україні “Руфіна і Прісцілли” у Франції виходять друком класичні, і досі хрестоматійні, праці П. де Лабріоля (P. de Labriolle. *La Crise Montaniste*. Paris: E. Leroux, 1913; *Les Sources de l'histoire du Montanisme*. Fribourg: Université de Fribourg, 1913; остання містила корпус латинських і грецьких першоджерел з французьким перекладом), — зайвий доказ, наскільки ближча була Леся Українка до західноєвропейського, ніж до тодішнього українського літературного “мейнстріму»» (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine*. С. 200–201).

317 Мани (лат. manes) — добрі душі померлих, блаженні духи предків, що стали божествами, які охороняють свій рід. Римляни шанували їхній культ.

318 Клієнт — вільний громадянин Риму, що добровільно віддавався під заступництво патрона. Патрон усіляко сприяв своїм клієнтам, а ті під час виборів підтримували його кандидатуру.

319 У чорновому рукописі на окремих сторінках (3+12) поданий інший початок IV дії. Текст переписаний акуратним почерком Лесі Українки та К. Квітки, на ньому наявні деякі слабкі позначки олівцем; ймовірно, уривок готувався до друку, але в остаточну редакцію не увійшов. У правому нижньому кутку 12-ої сторінки фрагмента — фіолетовий овальний штамп Бібліотеки наук. тов. ім. Шевченка у Львові. Уривок подається вперше:

Та сама темниця і ті самі в'язні, без Нарт. Розмовляють, ходячи парами і малими гуртками. В ніші коло Пр. горить люцерна. Пр. читає якийсь рукопис, Р. сидить коло неї.

Редівіус (тихо до Ренати, відходячи далі від ніші).
Руфіна і Прісціллу скривдив Парвус,
хоч може і нехотячи. Як можна
не вірити її устам пречистим?

Я вірю, з них сам Дух святий говорить.
Якийсь вогонь проймав мені всю душу,
коли я слухав тую тиху мову.
Чи й ти, Ренато, почувала тее?

РЕНАТА.

Не знаю... Я сльозами залилася.
як голос той почула ніжний, тихий...
неначе з того світа він озвався...
Але... навчи мене Ісусе Христе! —
Не знаю я чи вірити Прісціллі.

РЕДІВ.

Се ти, Ренато, ти таке говориш?
Де ж ділося тепло душі твоєї,
що холод сумніву повіяв з неї?

РЕНАТА.

Ні, се не холод... ні... Я тільки раптом
Подумала одно, в'явила... (замоває)

РЕДІВ.

Що?

РЕНАТА (тихесенько).

Що як би я та мусіла про тебе
так свідкувати... я б так говорила,
як і Прісцілла.

РЕДІВ.

Кажучи всю правду?

РЕНАТА.

Чи правду, чи неправду, я про тее
Не думала б...

РЕДІВ.

Ренато! що ти кажеш?!

Се ж гріх супроти Духа?

РЕНАТА.

Я не знаю.

Хай буде воля Божа надо мною,
та я не можу серця одмінити,
не маю сили...

РЕДІВІУС.

Господи, ратуй

І не введи її душі в спокусу!
Нехай на мене вся покута ляже
за гріх її невірний, несвідомий.

РЕНАТА (складає благально руки).
Єдиний, ні! не треба так!.. Ми вкупі
помолимося Богу, так ретельно,
так щиро, — може він мене простить
і зробить так, що вже гріха не буде.
Адже для Бога все можливо, правда?

ЛЮЦІЙ (підходить на остатні дві фрази).
Я думаю, що Бог уже простив,
він на дітей не гнівається довго.

РЕДІВ.

Ти чув розмову нашу?

Л.

Ні, мій хлопче,
та я й без того знаю, що Рената
поперед всіх увійде в царство Боже,
а ми за нею може й не поспієм...
(відходить, Редів і Рената з ним)
(Флегон, Урбан та Аквіла наближаються до середини
темниці, розмовляючи).

ФЛЕГОН.

Ти думаєш таки, що він не винен?

УРБАН.

А думаю: коли людина тямить,
що кепська справа з нею, — буде гризтись,
перечитись, до краю боронитись.
А він мовчав. То й значить, що невинний.

ФЛЕГОН.

Ну, знаєш, се...

АКВІЛА.

Таки й не все мовчав,
а раз їй щось прошепотів на вухо,
либонь навчав, що говорити має.

УРБАН.

Її навчав? Та схаменись! Прісціллу
ніхто навчать не може окрім Бога.
Вона свята. Бодай я так діждав
зажити раю вічного, як правда,
що ледве увійшла вона в темницю,
ясніше стало зараз.

АКВІЛА.

Ну, то що?

А все таки Руфін щось шепотів їй.

УРБАН.

То не було ні грішне, ні лихе, —
я бачив, як Присцілла усміхнулась,
лагідно так. Ні браття, не кажить!
вона б гріха не стала покривати.

АКВІЛА.

Не знає може.

УРБАН.

Щоб вона — не знала?

Вона як гляне — душу наскрізь бачить!
Ходім, братове, поклонімось їй
і привітаймось до Руфіна. Справді,
се буде радість їй.

ФЛЕГОН.

Хіба ходімо?

АКВІЛА.

Піти недовго, тільки щось єпископ
не наказав його перепросити
отак, як Люція.

ФЛЕГОН.

Ну, то не йдімо.

АКВІЛА.

Таки й не варт. Руфін сей дуже гордий,
як він нас там посадовив під дубом,
не привітавши навіть.

УРБАН.

Оттакої!

тож він для Крусти гордого вдавав.
Та ну, ходімо.

КОРВУС.

Ні, коли б єпископ
ще не нагнівався, — він щось не тее...
Бог з ним: гріха не буде, не ходивши,
а вже пішовши, хто його там зна...
А нам про смертний час подбати треба,
то, бачиш, осторога не завадить.

УРБАН (заклопотано).

Хіба що так... як знаєте... що ж, може...

(Сторожа уводить Нумідійця і, надівши потрійні кайдани, садовить при стіні, близько біля трьох плебеїв.)

1-й СТОРОЖА (до 2-ого).

Припни йому ще руки до стіні.

2-й СТОРОЖА.

Дарма! і так не зрушить! Геркулес
Не зрушив би намистечка такого,
не то що сей. (до нумідійця) Сиди ж і не кричи,
а то на палю сядеш. Ну, шануйся!
(Нумідієць мовчить. Сторожа виходить.)

РУФІН (наближається до їх).

Чи я не міг води в вас попрохати?

Там жінка прагне.

АКВІЛА.

В нас нема.

(Поспішно відходить.)

ФЛЕГОН.

Ні, справді.

Я б і радніший, та коли ж немає.

(Теж відходить.)

УРБАН.

Я попитаю... може де... я зараз...

(Іде в глибину темниці.)

ТЕОФІЛ (що сидить недалеко в своєму кутку).

Ти хтів води?

РУФІН (з дивом).

Як? ти даєш мені?

ТЕОФІЛ.

Бо сказано: жадібного напій.

А хто жадібний той — мені байдуже

РУФІН.

Я думав ти на мене ворогуєш...

ТЕОФІЛ.

Не ворогую ні на кого.

РУФІН.

Власне,

я хтів сказати, не віриш ти мені.

ТЕОФІЛ.
Ні вірю, ні не вірю. Я не знаю.
Щоб вірити, то треба знати певне.

РУФІН.
Хіба те все, у що тепер ти віриш,
як християнин, ти напевне знаєш?

ТЕОФІЛ (упевнено).
Авжеж. Я бачив сам на власні очі,
як гоєно людей на ймення Бога,
Отця і Сина, і Святого Духа,
в той час, як всі ворожки й ворожити
і лікарі даремне побивались
І я пізнав, що правда, що брехня.
Старих людей я бачив, що зазнали
учеників іще Петра святого,
а той же від Христа самого вчився.
От, значить, я мов по шнурку дістав
з перводжерела всю науку віри.
Так чом би ж я не знав її напевне?
Я можу і тебе її навчити,
Коли бажаєш, хоч і зараз тут.

РУФІН.
Прости, я мушу йти, там жінка прагне.
[Я дуже дякую тобі за воду
(відходить, узявши кухоль)]

ТЕОФІЛ (услід йому).
За сю не варто дякувать. Я маю
таку, що як нап'єшся, не запрагнеш
ніколи більше.

НУМІДІЄЦЬ (з їдким сміхом).
Там то вже смашна!

ВАЛЕРІЯ (молода християнка, матрона, до другої старшої
матрони-християнки Альбіни).
Який мені страшний сей варвар, сестро!

АЛЬБІНА.
Се тут у нього розум потьмарився,
а він либонь таким не був.

ВАЛЕРІЯ.
Ні, сестро,
він завжді був чудний якийсь та дикий.

Тож Люцій брат мені у первих. Часто
я бачила з сим варваром його.
Там Люцій ніби то у християнство
його був навернув, та як на мене
[виправлено: от ніби християнином зоветься]
то з сих очей дивилось завжді пекло.

АЛЬБІНА.

Як так, то я дивуюсь твому брату,
Що він возився з ним. Та й то сказати:
[виправлено: Дивуюся, що Люцій з ним возився.]
Сі варвари патриціям не пара.
Я не кажу, — навчати їх закона
і віри певне слід, се добре діло
[виправлено: їх слід навчати віри,
бо й псам належать крихти попідстіллю]
так, як Христос навчав був самарян.
Але ж ми знаємо, як Самарянці,
Христос казав, що «перш дітей годуем,
А потім вже собак в своєму домі»,
І згодилась вона приймати крихти,
що попідстиллю. Лад оцей повинен
між нами бути й варварами тими.

ВАЛЕРІЯ (завваживши лютий погл. Нарт.).

Не знаю, сестро, я сієї справи,
я так не вчена велико, як ти.
Не говори вже... Глянь, очима світить...
От я все думаю й не можу зважить,
чи гріх було Прісціллі жить з невірним?

АЛЬБІНА.

Запевне ні, бо він їй чоловік,
вона раніш за його віддалася,
ніж віру християнську прийняла.
От християнці братися з невірним
напевне гріх.

ВАЛЕРІЯ.

Чом так, я не збагну.

АЛЬБІНА.

Ніяка віра вимагать не може,
щоб жінка розішлася з чоловіком,
бо се розпуста, се не випадає, —

яка ж би в нас була тоді родина?
А не прийняти жениха не сором
і віра силувать на те не може.
Се ж ясна річ. Одно мене дивує,
не те, що жінкою була Прісцілла,
а те, що так вона в свого Руфіна
закохана, як видно, ось і тут,
уже в темниці, навіть по тортурах
не може все на нього надивитись,
очей не зводить і не відпускає
надовго відступитись. Се вже справді
ніяково. Ну, там сповняй закон
корися мужеві, — так мусить жінка, —
але щоб християнка поганина
так милувала — се спокуса справжня!
[виправлено: як можна ідолянина кохати,
Я не збагну].

ВАЛ.

Таж він їй чоловік,
розлуку ж з ним забороняє церква.

АЛЬБ.

Я не про те й кажу: закон сповняти
Вже ж мусить жінка, але щоб кохати...

ВАЛЕРІЯ.

Ох, Господи! Ну що, якби мій Варро
Невірним був? Хвала ж тобі, мій Боже,
що я не так побралась, як Прісцілла!

АЛЬБІНА.

А я за себе певна, що ніколи
поганина не покохала б щиро.
І вже душі за нього, як Прісцілла,
Ніколи не згубила б.

ВАЛЕРІЯ.

Ти гадаєш,
вона облудно свідчила?

АЛЬБІНА.

Напевне!

Се ж ясна річ!

ВАЛЕРІЯ (з жахом).

Ісусе Христе, Спасе!

Нумідієць (саркастично).

Святії жони! пом'яніть мене,
як станете в раю чи в пеклі завтра?
(Жінки здригаються і відступають швидко в глибину
темниці.)

Фортуна (до Діакона).

І нащо Парвус так розвів сю справу?
Навіщо се йому? Кому що з того?

Інший варіант. Написано олівцем між рядками:

[Діакон (до Ф.).

Щось ти сумний. Горі май серце, брате.

Ф.

Та я б радніший. Тільки думка точить,
Що там без мене жінка й діти гинуть
[Не все одно, хто як сюди попався?
Однаково ніщо вже не допоможе...]

Діакон.

Горливий Парвус дуже в справах церкви,
не хоче серед божої пшениці
терпити куколів та бур'янів
і намагається полоть їх всюди.]
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 803. С. 1–3, 1–12. Дія IV).

...«перш дітей годуєм / а потім вже собак в своєму домі» — алюзія на висловлювання з Нового Заповіту: «Ісус сказав їй: “Не годиться забирати хліб у дітей і давати його собакам, по-перше дай дітям наїстися”» (Мр. 7:27).

...терпити куколів та бур'янів... — алюзія на притчу про кукіль (див. примітку 63).

320 Благослови мене, святая сестро! — благословення мучеників за віру вважалося особливим, воно дарувало розгрішення найтяжчих гріхів. Узвичаєним було молитовне звертання до мучеників як «друзів Божих» і заступників людей перед Богом.

321 Агапа — любов. У християнських общинах I–V ст. особливі вечірні або нічні збори, спільні трапези — «вечері любові» на виконання заповіді Христа про любов. Проводилися задля доброчинності.

322 Я знаю церкву, де приймають всіх, / аби покався, то й приймуть знову... — тут ідеться про явище, для якого використовують

термін «апостасія» — віровідступництво. У християнські тексти воно увійшло з античної грецької літератури, де означало зраду законного правителя. У грецькому перекладі Старого завіту апостасією почали тлумачити як відпадання від Бога або зраду закону, даного Мойсею. У перші віки християнства ті, хто відрікся від віри під загрозою катувань і смерті, потому каюлися і просили знову ввести їх у християнську громаду. Таке повернення у деяких випадках вважалося прийнятним. Від початку III століття церква визнала можливість «другого покаяння». На соборі в Карфагені 251 р., після жорстоких гонінь на християн, було пом'якшено покаянну дисципліну.

323 Ескулап — давньоримський бог лікування. У греків — Асклепій.

324 Прийняття рішення воїна відповідає діянням Максиміліана з Актів Рюінара. В них має місце діалог мученика Максиміліана з проконсулом, що є прикладом апологетики несумісності ранньохристиянських поглядів з військовою службою.

325 Монтанівці — прихильники вчення ересіарха Монтана, що поширилось у другій половині II ст. по Р.Х. Монтан оголосив себе втіленням Утішителя — Паракліта. Зневагою до розумового боку релігії монтаніанство стало певною протилежністю гностицизму. Монтаністи наполягали на важливості екстатичного спілкування зі Святим Духом, на значущості пророцького дару. Проповіді Монтана та двох пророчиць, Прісцілли й Максимілли (Максиміліани), мали великий вплив на вірян. Монтаністи заперечували церковну ієрархію, а відтак зазнавали переслідувань. Чимало течій християнства частково були продовженням руху монтаністів. О. Забужко вказувала на історичність кількох персонажів драми, посилаючися, зокрема, на книгу А. Донини «У истоков христианства: От зарождения до Юстиниана». (Москва: Политиздат, 1989). Монтанізм «був визнаний церковною владою за еретичний щойно за єпископа Елевтерія (175–189), котрий уперше відкрито засудив монтанізм як “фрігійську ересь” (“катафрігію”). З того, що прохачі пригадують Єпископові “листа твого до церкви в Сіракузах, / що ти писав про ересь монтанівську”, напрошується підозра, що цей безіменний римський Єпископ — то не хто інший, як сам Елевтерій», «а згадуваний бунтівний “пресвітер”, на якого скаржаться збаламучені вірні, <...> — постать також історична: пресвітер Кай» (Забужко О. *Notre Dame D'Ukraine*. С. 183).

326 ...як Рим скінчиться, / то й світ скінчиться... — алюзія на вислів, що приписується святому Беді Преподобному (близько 673–735) — англійському історику, богослову, бенедиктинському ченцеві, учителеві церкви. Тут звучить дуже важливий і повсякчас трагічно наголошуваний мотив загибелі цивілізації й культури, втрати батьківщини: палає Троя, гине Рим, руйнується Єрусалим. Ця проблематика акцентована в українській літературі XIX ст. не раз: І. Котляревським з його «Енеїдою» як історією пошуку відібраної вітчизни (перегук «Енеїди» з «Руфіном і Прісціллою» та «Кассандрою» може видатися надто вже несподіваним, але ці тексти живлять схожі почування і близькі ідеї: спалена Троя, втрачена держава — це та точка відліку, від якої й починалися чи то пошуки національної ідентичності, чи то шляхи її модернізації); Т. Шевченком, зокрема у переспівах Давидових псалмів, плачів за занапащеним Єрусалимом.

327 Адже й великий наш апостол вийшов / з темниці потай по знаку Господнім — ідеться про чарівне звільнення апостола Петра із в'язниці царя Ірода, коли Господь послав свого Ангела для порятунку (Дії 12:1–17).

328 ...паси мою отару — алюзія на слова Ісуса, звернені до апостола Петра: «Паси вівці Мої» (Ів. 21:15–19).

329 Я беру тебе / на море світове ловити душі — алюзія на слова Ісуса, звернені до учнів. «Як проходив же Він поблизу Галілейського моря, то побачив двох братів: Симона, що зветься Петром, та Андрія, його брата, що невода в море закидали, — бо рибалки були. І Він каже до них: “Ідіть за Мною, — Я зроблю вас ловцями людей!”» (Мт. 4:18–19).

330 Оглашений — людина, яка ще не прийняла таїнство хрещення, але дістала настанову у вірі. Оглашенні вважаються християнами, ходять на богослужіння і готуються до прийняття таїнства.

331 Комонник — тут: заст. вершник, кавалерист.

332 Гетера — освічена незаміжня жінка у Стародавній Греції та Римі, яка вела незалежний спосіб життя. Терміном «гетера» також позначалися і повії, проте їх вирізняла освіченість; вони розважали бесідою, піснею чи танцем та приваблювали аристократичними манерами. Завдяки своєму здебільшого непересічному розуму та освіті гетери збирали довкола себе видатних мужів. У їхніх домівках бували політичні діячі, поети, скульптори; деякі гетери досягали такого політичного впливу, що могли

відігравати помітну роль у суспільному житті грецьких полісів. Нерідко гетер вшановували встановленням статуй. О. Забужко вже відзначала, що в описі римського побуту й звичаїв Леся Українка, ймовірно, користувалася надзвичайно популярною книжкою Теодора Сімонса «Нариси давньоримського життя». Вона вийшла у російському перекладі 1879 р. (Санкт-Петербург, типографія Сущинского). А 1877 р. уривок з неї про давньоримський цирк було опубліковано у популярному ілюстрованому журналі «Нива» (№ 21. С. 339–343).

333 Табулярій — архів, тут: вільновідпущеники, які служили в державній установі — табулярії; нотаріуси.

334 Пролетарій — у Давньому Римі громадянин, що не мав майнового цензу, власності.

335 Цібела (Кібела) — у давньогрецькій міфології богиня, що має фригійське коріння, уособлення матері-природи. Найбільшої пишноти свята на честь богині набрали в епоху імперії, коли Цібела стає покровителькою добробуту міст і всієї держави.

336 Карніфекс — кат, що страчував рабів. Громадян страчував ліктор.

337 Далі в чистовому варіанті закреслено ще два рядки репліки: «Я просто думати про се не можу / без сліз» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 5. Дія V).

338 ...в Лаконії не вчився, як відомо — йдеться про місто на південному сході півострова Пелопонес; на початку XI ст. до н. е. Лаконія була захоплена дорійцями, які утворили тут свою державу — Спарту. Мешканці Лаконії вирізнялися стислістю і чіткістю висловлювань. Звідси лаконізм, лаконічність.

339 Макарія — дочка Геракла та Деяніри. Коли оракул провістив, що перемогу над Еврістієм буде здобуто тільки після принесення людської жертви, Макарія добровільно прирекла себе на смерть. За іншими джерелами, Макарія — донька Аїда та Персефони і богиня блаженної смерті.

340 У чистовому рукописі далі закреслено репліку Клієнта: «Овва! Се дуже шкода. Ну, а тая, / багач відомий Панса, то їй батько» (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 9. Дія V).

341 У чистовому варіанті рукопису закреслено фрагмент:

Римлянин в дальматиці.

Ти не знаєш,
хто та чорнява молоденька? Яюсь
я не почув, як викликали ймення.

(Клієнт заклопотано поглядає на сусіда.)

БАГАТИЙ ПЛЕБЕЙ.

Я знаю, то Негріна, в неї батько
багатий крмарь, пурпуром торгує,
така неслава! А родина чесна...

МОЛОДИЙ РИМЛЯНИН (дивиться в далечінь, прижмуривши очі).

Гарненька.

РЕМІСНИК (що сидить коло клієнта).

В християн вона не зветься
Негріною, для них вона Рената.

КЛІЄНТ.

А ти ж се звідки знаєш?

РЕМІСНИК (ніяково).

Та... не знаю...

так яюсь... чув.

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802, С. 10–11. Дія V).

342 Кустодій— приміщення для озброєної охорони, сховище або в'язниця у Стародавньому Римі...

343 Феміда— богиня правосуддя й законного порядку; у давньогрецькій міфології— дочка Урана й Геї, друга законна дружина Зевса. Була порадицею Зевса і наглядала за тим, щоб ні люди, ні боги не порушували законів. Зображували її суворою жінкою із зав'язаними очима (символ неупередженості), з рогом Амальтеї й терезами або мечем у руках.

344 У чистовому рукописі закреслено наступний фрагмент:

ХЛОПЕЦЬ.

Втім, Ескулап найдужчий!

СТАРИЙ.

Ну, хто знає...

Я сам раз перевірів. В нас невістка
була заслабла раптом на падучку,
ми й лікарів скликали, і жерців
від Ескулапа...

ХЛОПЕЦЬ.

Хто ж поміг?

СТАРИЙ.

Ніхто.

Та жінка десь назнала ворожбита
з тих християн...

ХЛОПЕЦЬ.

Ну й що?

СТАРИЙ.

Прийшов він, руку
поклав на голову невістці нашій
і так в очах рукою зняв хоробу.

СТАРА ЖІНКА.

Так від руки самої й допомоглося?

СТАРИЙ.

Ні, він ще тричі богом закликав.

СТАРА.

Яким?

СТАРИЙ.

Та християнським же, звичайно!
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 16. Дія V)

345 Меркурій (у греків Гермес) — у римській міфології бог торгівлі, прибутку, збагачення, бог крадіїв і покровитель адвокатів. У перший же день свого народження він украв биків у Феба. Зображався з крилами на взутті й капелюсі.

346 Може, скажеш, /що не вони колись і Рим спалили? — за імператора Нерона (54–68) християн жорстоко переслідували, поклавши на них провину за велику пожежу в Римі.

347 Фрагмент наявний в чистовому рукописі, але досі не друкувався в основному тексті.

348 Піфагорейці — представники філософської школи, заснованої Піфагором у Кротоні на півдні Італії (VI ст. до н. е.). По суті, це було релігійно-філософське братство, що вирізнялося суворими звичаями і високою моральністю. Основними положеннями їхнього вчення були віра в живе тіло Космосу (вогняне кулеподібне тіло), що вбирає в себе безмежну порожнечу і Хаос безмежного простору, перетворюючи цей простір у Космос з його відокремленням усіх речей, підпорядкуванням речей єдиному закону. Надалі (5–4 ст. до н. е.) серед піфагорійців набула поширення філософська тенденція самоусвідомлення.

349 У чистовому рукописі далі перекреслено п'ять рядків репліки, написаних рукою Лесі Українки:

Всі способи від нас перейняли,
як есть усі! А власного нічого
не додали. От тільки ймення бога

якогось варварського приточили,
та тим і дурять люд
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 16. Дія V).

350 Гетерії—політичні таємні союзи, групи громадян у Давній Греції. Вони існували від гомерівських часів. Гетерії переважно були аристократичними, об'єднували не більше 20 осіб. Гетеріями могли називатися об'єднання учнів навколо філософа або збори шанувальників якогось культу.

351 У чистовому варіанті далі викреслено фрагмент:

Голос покликача.

Валерія, Альбіна-оптіматки,
плебеянка Негріна чи Рената—
по-християнськи звана
зреклися слова
(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 27. Дія V).

352 Когорта—у стародавньому Римі—загін війська, що становив десяту частину легіону.

353 Фрагмент, що складається з чотирьох попередніх реплік, наявний в чистовому рукописі як додана вставка (Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 30. Дія V). Досі не друкувався в основному тексті.

354 Весталка—жриця богині Вести в Римі; весталками обирали дівчаток віком від 6 до 10 років, що були без фізичних вад, належали до найаристократичніших родин і мали живих батьків. Цар Нума Помпілій висвятив у весталки спершу двох дів—Геганію та Веренію, а потім Канулею й Тарпею. Інший давньоримський цар Сервій Туллій додав до них згодом ще двох дів. Великий понтифік призначав весталок жеребкуванням; обрані переставали належати батькам і були під покровительством верховного понтифіка. Весталки давали обітницю цнотливості, якої мушили дотримуватися 30 років, тобто протягом усього часу перебування на службі Весті. По 30 роках поверталися до своїх родин і могли виходити заміж. Весталки носили довгі білі туніки й пов'язки на головах; при жертвоприношеннях закривали обличчя. Їхнім обов'язком було пильнування священного вогню і підтримування порядку в храмі. Керувала ними старша весталка, яка одержувала накази від верховного жерця. Коли в храмі гас священний вогонь, весталку, яка виконувала службу, били; за порушення

обітниці цнотливості живцем закопували в землю. Весталки користувалися великою пошаною, на вулиці перед ними йшов лікар. Вони вільно розпоряджалися своєю власністю, в суді давали свідчення без присяги; того, хто їх ображав, чекала смерть. На іграх весталки сиділи на почесних місцях, могли врятувати засуджених до страти.

355 Субурра — назва одного з районів Стародавнього Риму.

356 *Оправдуйте мене їх оправданням...* — ймовірно, алюзія на Псалом 37:23 «бо благословенні від Нього впадуть землю, а прокляті від Нього понищені будуть!».

357 Бестіарій — тут: боєць з дикими звірами в цирку, а також злочинець, якого віддавали для боротьби зі звірами.

358 У чистовому рукописі викреслено фрагмент:

Римлянин в дальматиці.

Її, не бійсь, не відштовхнув.

Клієнт.

Іще б пак!

Мене аж завидки беруть...

Римлянин в дальматиці.

Ти хочеш

туди до їх! Ну, що ж, я поможу.

(Голосніше, немов виказуючи на клієнта.)

Сей чоловік...

Клієнт (з жахом).

Патроне! Що за жарти

(Римлянин в дальматиці регоче.)

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 46–47. Дія V).

359 Юнона — римська богиня, дружина Юпітера, цариця богів, ототожнена з Герою.

360 *Віддай їм, Господи, по їх ділах, / і звеличай раба свого!* — алюзія на 27 Псалом: «Не хапай мене з грішними й тими, хто чинить безправство, хто плете своїм ближнім про мир, але зло в їхнім серці! Віддай їм за їхнім учинком, і за злом їхніх учинків, згідно з ділом їхніх рук Ти їм дай, верни їм заслужене ними» (Пс. 27:3–4).

361 *Господь мій захист і моя потуга!* — алюзія на 61 Псалом: «Тільки Він — скеля моя і порятунок мій, і оборона моя, не захитаюся. У Богові порятунок мій і слава моя; скеля сили моєї, і сподівання моє в Богові» (Пс. 61:7).

362 Гиджа — вигук при цькуванні, що спонукає звіра до атаки.

363 У чистовому рукописі викреслено фрагмент:

Клієнт (до римлянина в дальматиці, свого патрона).

Як се шкода, що вони обое
почеснішого стану. От би добре,
коли б і їх віддано до театру!

ПАТРОН.

В твоєї героїні добрий голос,
чи є талан сценічний, ще не знаю.

Оце побачимо...

(Дивиться.)

Прощання сцена

мені не до смаку. У них се нудно.

(Іл. Ф. 2. Од. зб. 802. С. 53. Дія V).

Літературно-художнє видання

ЛЕСЯ УКРАЇНКА

Повне академічне зібрання творів

У чотирнадцяти томах

Том 2

ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ

(1907–1908)

Редакторка тому Марія Моклиця
Випускова редакторка Алла Костовська
Коректура Алла Костовська, Дарія Мацола
Художня концепція Ростислав Лужецький
Дизайн обкладинки Віталіна Лопухіна
Дизайн макета Микола Ковальчук
Верстка Лідія Кравченко, Віталій Бугара

Волинський національний університет імені Лесі Українки

Адреса: просп. Волі, 13, Луцьк, 43025, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 7197 від 24.11.2020 р.

Родина шрифтів «Literata» (OFL).

Формат 60×90^{1/8}. Ум. друк. арк. 27.

Підписано до друку 18.01.2021.

Зам. №77 від 18.01.2021.

Наклад 1500 прим.

Надруковано ТОВ «Типографія “Від А до Я”»

Адреса: вул. Вишняківська, 7-А, кв. 63, Київ, 02140, Україна

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 1844 від 11.06.2004 р.

Видано на замовлення Державної установи

«Український інститут книги»

Українка Л.

- У45** Повне академічне зібрання творів: у 14 томах.
Том 2. Драматичні твори (1907–1908) /
ред. М. Моклиця; упоряд. С. Кочерга, О. Вісич;
комент. В. Азеева, О. Вісич, С. Кочерга. —
Луцьк: Волинський національний університет
імені Лесі Українки, 2021. — 424 с., 8 с. іл.

ISBN 978-966-600-731-8

ISBN 978-966-600-717-2 (Т. 2)

До повного академічного зібрання творів Лесі Українки в 14 томах увійшли всі знайдені на сьогодні тексти письменниці. Відновлено фрагменти й матеріали, вилучені цензурою в попередніх виданнях. Додано розлогі текстологічні, історико-літературні та реальні коментарі.

Зібрання відкривають чотири томи драматургії, яку визнано вершинним творчим здобутком письменниці. Том 2 вміщує твори, завершені у 1907–1908 роках: драматичну поему «Кассандра», діалог «Айша та Мохаммед», драму «Руфін і Прісцилла».

УДК 821.161.2'05-12

AY